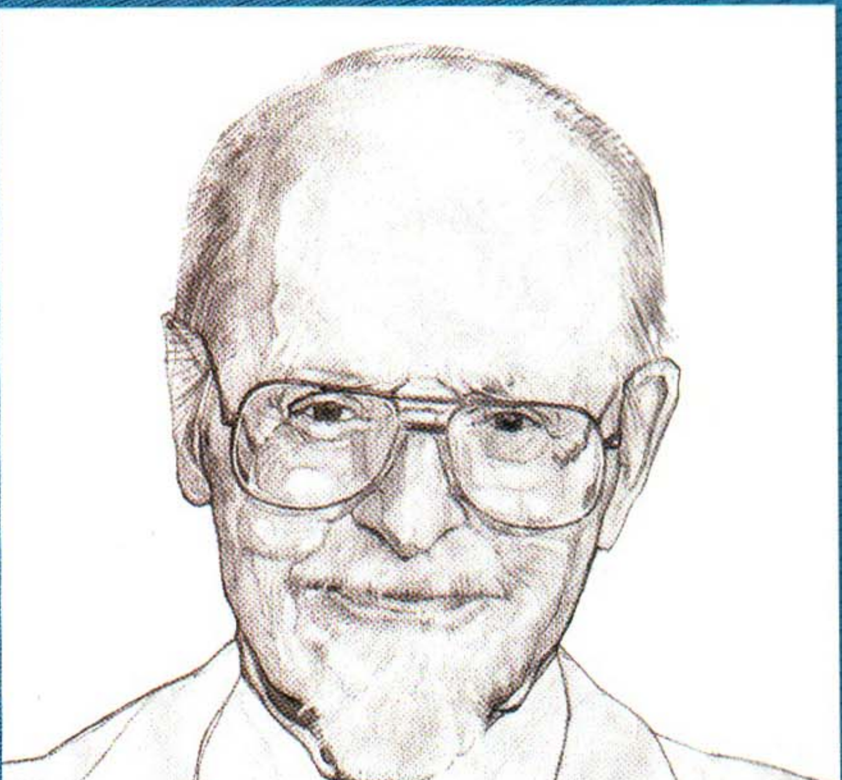

باشلانغیج

پروفسور دوکتور حمید نطقی

وارلیق درگی سینین ضمیمه سی

لاتین خطیندن کوُچورن:

حسن مجیدزاده (ساوالان)

اولو تانری‌نین آدی ایله

باشلانغیج

پروفسور دوکتور حمید نطقی
وارلیق درگی‌سینین ضمیمه‌سی

پروفسور دوکتور جواد هیئت-ین اؤن سؤزویله

لاتین خطیندن کؤچورن:

حسن مجیدزاده (ساوالان)

تهران ـ ۱۳۸۹

مندرجات

اؤن سؤز يئرينه ۱
بير نئچه سؤز ٥
۱. تۆرک ائللری.. ۲۱
۱ . ۱. آنا يورد ۲۱
۱. ۱. ۱. ايران ـ توران.. ۲۲
۲. ۱. ۱. بو آنا يوٚرد هارداديرِ؟ ۲٤
۳ . ۱ . ۱. تۆرکلرين آنا يوردو ۲٥
۲ . ۱. اوّل زامان ايچينده... .... ۲۹
۱ . ۲ . ۱. شاهنامه‌ده تۆرک‌لر: ايران ـ توران ۲۹
۳ . ۱. تۆرکلر ۳۹
۲ . ۳ . ۱. شاهنامه‌ده‌کی تورکلره داها بير باخيش ٤٥
۴ . ۱. کاراکتر و عادت‌لر.. ٥۲
۱ . ۴ . ۱. تولئرانس، خوش گؤرمک (مُسامحه / مدارا) ٥۲
۲ . ۴ . ۱. قادينلار.. ٥۳
۵ . ۱. آد ٥٤
۱ . ۵ . ۱. آد چئشيدليليگی ٥٤
۲ . ۵ . ۱. «تۆرک».. ٥۷
۳ . ۵ . ۱. بيرليک و قبيله ـ بيرلشمه‌لری ٥۷
۶ ـ ۱. تۆرکجه.. ٥۹
۱ . ۶ . ۱. ديللرين تؤرَمه‌سی وَ چئشيدليليگی.. ٦٥
۲ . ۶ . ۱. شومرلر ٦٦
۳ . ۶ . ۱. ديلده دَييشمه‌لر ٦۹
۴ . ۶ . ۱. ديللر يا لهجه‌لر ٦۹
۷ . ۱. تۆرک «لهجه‌لری»می،«ديللری» می؟ ۷۲
۱ . ۷ . ۱. بير مقايسه: عربجه ـ تۆرکجه.. ۷۷
۲. قبيله‌لر ـ بيرلشمه‌لری (کونفدارسيونلار)ايلک کوچلر وَ آختينلار ۸٤
۱ . ۲. قبيله‌لر ـ بيرلشمه‌لری.. ۸٤
۲ . ۲. ايلک بؤيوک کؤچلر.. ۸٤
۱ . ۲ . ۲. ايلک کؤچلَر.. ۸٦
۳ . ۲. ايزلر.. ۸۷

۱ . ۳ . ۲. کتیبه‌لر (یازیتلار) ۸۷
۴ . ۲. مجهول‌لار وَ تخمینلر ۸۹
۵ . ۲. ایلک کۆنفدراسیۆن‌لاردان اۆرنک‌لر ۹۲
۱ . ۵ . ۲. ایسکیت‌لر (Scythians) ۹۲
۲ . ۵ . ۲. سارماتلار ۹۳
۳ .۵ . ۲. آوارلار ۹۳
۴ . ۵ . ۲. اۆرتا آسیادا تۆرک‌لَر ۹٤
۵ . ۵ . ۲. پَچه‌نکلَر ۹۶
۶ . ۵ . ۲. بولقارلار (بولغاریا) ۹۷
۷ . ۵ . ۲. کۆمانلار و یا قیچاقلار ۹۹
۸ . ۵ . ۲. دۆقفوز ـ اۆغوزلار ـ اۆن اۆیغورلار ۹۹
۹ . ۵ . ۲. اۆغوزلار ۱۰۰
۳. یئرلشمه‌لر وَ آذربایجان ۱۱۰
۱ . ۳. درینلیک‌لره ائنن سۆی‌کۆکۆ ۱۱۰
۱ . ۱ . ۳. درین‌لیکلرده ۱۱۰
۲ . ۱ . ۳. باشلانغیج ۱۱۲
۳ . ۱ . ۳. آدلار وَ تاریخ ۱۱۳
۲ . ۳. «آذربایجان خالقی‌نین سۆیکۆکونو دۆشونرکن» ۱۱۵
۱ . ۲ . ۳. آلبانلار ۱۲۲
۲. ۲. ۳. آرشاقلار ۱۲۸
۳ . ۲ . ۳. آیریملار ۱٤۳
۴ . ۲ . ۳. آزلار ۱٤۳
۵ . ۲ . ۳. باسیللر؟ ۱٤۵
۶ . ۲ . ۳. گؤک تۆرک‌لر ۱٤۵
۷ . ۲ . ۳. هونلار ۱٤۹
۸ . ۲ . ۳. قایلار ۱۵۰
۹ . ۲ . ۳. قاشقای‌لار ۱۵۱
۱۰ . ۲ . ۳. قازاق‌لار ۱۵٤
۱۱ . ۲ . ۳. قیپچاقلار ۱۵۷
۱۲ . ۲ . ۳. ساقلار ۱٦۰
۱۳ . ۲ . ۳. سیراقلار (Siraqlar) ۱٦۱

۱۴ . ۲ . ۳. وارساق‌لار ۱۶۲
۱۵ . ۲ . ۳. خَزرلر ۱۶۲
۴. سوْن یئرلَشمه‌لر ۱۶۶
۰ . ۴. دیللرده (لهجه‌لرده) دَییشمه‌لر ۱۶۶
۱ . ۴. چئشیدلی یازیلار ۱٦۷
۲ . ۴. ساحه‌لر ۱۷۳
۱ . ۲ . ۴. «یئنی ـ یوردلار» وَ قارشیلاشمالار ۱۷۳
۲ . ۲ . ۴. مئزوْپوْتامیا (بین‌النهرین) ۱۷۳
۳ . ۲ . ۴. موزدور توْرک عسکرلری (کوْله‌لر/ کوْله‌منلر) ۱۷۳
۴ . ۲ . ۴. کئچید اوْلاراق ایران ۱۷٤
۵ . ۲ . ۴. آنادوْلودا آ ـ روملار ۱۷۷
۳ . ۴. چاغداش ایرانئین قوروجوسو: صفوی‌لر ۱۷۸
۴ . ۴. آذربایجان توْرکجه‌سی ۱۸٤
سوْن سؤز ۱۹٦

اؤن سؤز یئرینه

من چه گویم وصف آن عالیجناب / نیست پیغمبر، ولی دارد کتاب.

من اوْ عالیجناب حاقّیندا نه دئییم: پیغمبر دئییل، آمما کیتابی واردیر.

۶۰ ایل بیر دوْستلا موْقدّس ایدعال یوْلوندا اوْنونلا برابر موْباریزه آپارماق، همده اوْندان بیر اوْستاد کیمی بیلمه‌دیینی سوْرماق و اؤیرنمک، اوْنونلا دردله‌شمک، مصلحتله‌شمک، کدرلرینی بؤلوشمک، سئوینجینی پایلاشماق و اوْنون اثرینی دَیرلندیرمک نه قدر شرفلی بیر ایشسه، اوْ قدر ده چتین و هیجانلیدیر. بلی بو چتین و هیجانلی وظیفه‌نی اوْ عالیجنابین یعنی مرحوم پروفسور دوکتور حمید نطقی‌نین لَیاقتلی ائشی ـ حیات یوْلداشی و عؤمورلوک آرخاداشی آیتن خانیم منیم چیینیمه قوْیموش و مندن اَرینین یاخین و شایدده ان یاخین دوْستو کیمی ایسته‌میشدیر کی، اوْنون مظلوم خالقیمیزین تاریخی و دیلی حاقّیندا فیکیرلرینی اؤن سؤز قالیبینده کاغیذ اوْزرینه گتیریم. آخی اوْ عالیجناب یاشارکن منیم بیر نئچه کیتابیما اؤن سؤز یازمیش و اثرلریمه گؤزل قیمتلی سؤزلری ایله زینت وئرمیشدی. من ده ایسته‌ردیم اوْنون شاه اثرلریندن بیرینه اوْ یاشارکن اؤن سؤز یئرینه اوْرک سؤزلریمی یازیم و بو وسیله ایله اوْنا قارشی سوْنسوُز مینّتدارلیغیمی بیلدیریم. نه ائتمه‌لی، بوُنا دا شوْکور. اوْ بیزیم یانیمیزدان گئتدیسه، بیز ده اوْنون یانینا گئده‌جه‌ییک. ایندی ده روُحوموز اوْنون آستاناسینداديیر. اوْ بیزیم اوْرَییمیزده، بیز ده اوْنون خاطیره‌سیله ـ هاواسی ایله نفس آلیریق.

دوکتور نطقی ایله من ۱۸ یاشیمدان تانیش و دوْست اوْلموشام. ۱۹۴۳ ـ جوْ ایلده ۲ دوْنیا موْحاریبه‌سی‌نین تام قیزغین واختیندا موْتّفیق قوْشونلاری ایرانی ایشغال ائتدیلر و اوْ زامان ایرانین دیکتاتورو اوْلان رضا شاهی تاختدان ائندیریب جلای ـ وطن ائله‌دیلر، اوْندان سوْنرا باغلانمیش آغیزلار آچیلدی (بیر موْدّت اوْچون) و قیفیللی دیللر دانیشماغا باشلادی. او زامان منیم آتام بیر نئچه آذربایجانلی دوْستلاری ایله تهراندا آذربایجان

جمعیتینی قوُردو. جمعیتین ان گنج ایداره هئیتی عوْضووْ دوکتور ابراهیم برزگر هم ده ان فعّال عوْضوو ایدی و نشر ائتدیيی آذربایجان قزئتینی او ایداره ائدیردی. اوْ زامان دوکتور نطقی حوْقوق فاکوْلته‌سینی یئنی بیتیرمیش و قزئتین باش مقاله‌لرینی یازاردی. من ده جمعیتین بیر عوْضوو کیمی بوْتون ایجلاسلاردا ایشتیراک ائدردیم. اوْ زامان من طیبّ فاکوْلته‌سی‌نین بیرینجی کوُرسوندا ایدیم و یاخین آذربایجانلی دوْستلاریمی دا جمعیته گتیرمه‌یه چالیشاردیم. حمید نطقی ایله جمعیتده گوْروْشر و دردله‌شردیم. بیر ایل سوْنرا برابر استانبولا اوْخوماغا گئتدیک. اوْ حوْقوق دوکتوراسی آلماق اوْچون، من ده طیبّ تحصیلیمه داوام ائتمک اوْچون.

دوْکتور نطقی ایله استانبولدا دا برابر ایدیک، هفته‌ده ان آزی ۲ دفعه گوْروشر و چئشیدلی مؤوضوعلاردا خوْصوصاً ائله او واختدان تعجّوبه سبب اوْلان فاکتی دئمه‌لییم کی، حمید نطقی او زامان دا بیر عالیم ایدی و بیزیم یاشدا اوْلانلارین بیلمه‌دیکلرینی بیلیردی، هم ده هامیدان چوخ اوْخویاردی، کیتاب آلیندن دوْشمزدی. اوْخودوقلاریندان خوْلاصه یازاردی و بیر صاندیغا قوْیاردی.

دوکتور نطقی هئچ بیر یئرده و هئچ بیر واخت اؤزونو گؤسترمک و تبلیغ ائتمک ایسته‌مزدی. آمما نه قدر اؤزونو گیزلتسه ده هر یئرده گوْنش کیمی پارلاردی و دانیشاندا هامینی حئیران و اؤزونه و سؤزونه جلب ائدردی.

ایسلام اینقیلابیندان سوْنرا من وارلیق درگیسینی چیخارماغا قرار وئردیيیم زامان ایلک اؤنجه اوْنون سوْراغینا گئتدیم و اوْنونلا مصلحت‌لشدیم و همکارلیغینی ایسته‌دیم. سوْنرا بیر نئچه دوْستلاریمیزین ایشتیراکی ایله بیزیم ائوده توْپلاندیق. اوْ ایجلاسدا درگی‌نین آدینی سئچدیيیمیز زامان «وارلیق عوْنوانینی او تکلیف ائتدی و بیز ده قبول ائتدیک». «وارلیق» سؤزو پهلوی رژیمی و طرفدارلاری طرفیندن وارلیغیمیزی (توْرکلویوموزو) اینکار ائدنلره بیر جاواب ایدی. هم ده لاپ قدیم زاماندان سیبیرین جنربوندا وارلیق (بارلیق) چایینین یانیندا بیر مزار داشی (کتیبه)نین آدی ایدی.

وارلیق درگیسی چیخان گوْندن ۱۴ ایل بیزیم باش مقاله‌لریمیزی او یازاردی. اوْندان سوْنرا خسته‌لییی اوْزوندن اینگیلتره‌یه گئتدی. بیر موْدّت موعالیجه ایله مشغول اوْلدو و... تانری‌نین رحمتینه قوْووشدو و بیزلری یالنیز بوْراخدی.

بو سطیرلره بهانه اوْلان و دوکتور نطقی‌نین سوْن اثری سایيلان «باشلانغیج» ائلیمیزین سوْی‌کؤکوْ و دیلی حاقّیندا عالیمین ایللر اوْزونو آراشدیرمادان سوْنرا ییغجام شکیلده یازدیغی وزنده یوْنگول قیمتده آغیر اثری ایدی.

مولّیف کیتابین اوّلینده اؤزونه وئردییی سواللا سؤزه باشلاییر، سوْنرا قدیم توْرک ائللری، قبیله‌لری و قبیله بیرلشمه‌لری حاقّیندا افسانه‌وی و تاریخی ایضاحلار وئریر. بو خوْصوصدا قبیله‌لرین قدیم آدلاری‌نین ائتیمولوژیسیندن ده ایستیفاده ائدیر و بو آدلارین توْرک کؤکلو اوْلدوغونو گؤستریر.

سوْنرا آذربایجانین سوْی ـ کؤکوْ بارده‌ده ایشتیراک ائدن قبیله‌لردن بحث ائدیر. توْرکلرین بو گوْن ۴۰ ـ آ یاخین خالقلاردان عیبارت اوْلدوغو و بوْنلاردان چوْخونون اسکی سوْوئتلرده اوْلدوغونو یازیر. بوْنلارین اوْزون ایللری، عصرلر بوْیو موْختلیف اؤلکه‌لره گئدیب یئرلشدییینی و ایندیکی یوْردلاریندا چئشیدلی توْرک دیللری و یا لهجه‌لری ایله دانیشیب ـ یازدیقلاریندان بحث ائدیر. سوْنرا اوْخوجولارینا سوال وئریر. ایندی سیز دئیین توْرکجه دیلی، یوْخسا توْرکجه دیللریمی؟

دیلیمیزین تاریخی و اینکیشاف مرحله‌لری حاقّیندا لوْطف ایله منیم یازیلاریما موْراجیعت ائدیر و سیتاتلار وئریر. هابئله م. سیداوْوون یازیلارینا دا ایستیناد ائدیر و سوْندا ایراندا دیلیمیزین آجیناجاقلی دوْرومونا ایشاره ائدیر و پهلویلرین دیلیمیزی ایمحا سیاستینه و خالقیمیزی آسیمیلاسیوْنا و فارسلاشدیرماغا معروض بوْراخدیغی فاشیست استراتژیلریندن صوْحبت ائدیر و خالقیمیزی دیلیمیزه صاحیب چیخماغا دعوت ائدیر. بوْرادا دا مولّیف بئله بیر سواللا ایسته‌دییینی بَیان ائدیر:

دیلیمیزه و مدنیتیمیزه صاحیب چیخماق نه دئمکدیر؟ سوْنرا مولّیف اؤزو سوالینا بئله جاواب وئریر:

سادەجه اوْنو قوْروماق و علاقەدار اوْلوب اینکیشاف ائتدیرمکدیر، اوْنو سئومکدیر، اوْنون و سوْیوموزون حقیقی تاریخینی و ماهیتینی اؤیرنمکدیر. اوْنو دَیرلندیرمک، هر گوْن بیر آز ایرَلیلەمەسی اوْچون ایشلەمکدیر.

سیفاریشی تاریخلرین شوْبهەلی رَوایتلری یئرینه حقیقتلری اؤیرنمک، اؤزوموزو خوْر گؤرمەییب باشی اوْجا یاشاماق بوْنلار اوْچون علم ـ علاقه و تدبیر لازیمدیر و کیتابینی بو بئیتله قوْرتاریر:

گؤز یوممـا گوْنشدن نه قدر نورو قارالسا،

سؤنمز ابدی هر گئجەنین بیر سوْنو واردیر.

دوْکتور جواد هیئت

بیر نئچه سؤز

سؤزومه دوْستوم م. هـ حصاری‌نین مرحوم دوْکتور نطقی حاقّیندا قوْشدوغو شعرین بیر بیتی ایله باشلاییرام:

سؤزو شهد ایدی، دیلی بال، سسی رؤیا کیمی خوْش
روْح وئرردی آداما پند حکیمانه ایله.

۲۰ ایل بوْندان اؤنجه ۹ ـ ۱۳۶۸لاردا آللاه تبارک و تعالی لطف ائدیب، منه بیر سئوینج قاپیسی آچدی. اوْ ایللرده قیسمت اوْلدو کی، بؤیوک فضیلتلی، عالیم شاعیریمیز مولانا محمد فضولی‌نین نظم و نثرلری اعلا اثرلریندن اوْلان «حدیقه‌السعداء» ـ سینی سککیز مختلف ال یازما و داش باسما نسخه‌لرینه مراجعت ائده‌رک چاپا حاضیرلایام. ایش باشا گلدی و کیتاب چاپا گئدیب، یاییلدی، و من اینام و اعتیقادیما باغلی اوْلان اوْ گؤزل اثری، یعنی بؤیوک فضولی‌نین شاه اثری اؤزرینده ایشله‌دیکجه عطشیمی سؤندوروردوم و دینجلیگه قوْووشوردوم. اوْنا گؤره همان اثرین مقدیمه‌سینده تانریمدان نه قدر ممنون اوْلدوغوم سببیندن اؤز شکرانلاریمی دا یازمیشام.

و ایندی آیری دَیرلی و بؤیوک عالیم، شاعیر، سوسیالوق، ایراندا اجتیماعی علاقه‌لر علمی‌نین بینؤوره‌سینی قوْیانلاردان و بوْ علمین آتاسی آدینی قازانمیش، دیلچی، توْرکولوق ادیبیمیزین سئودیگیم، گؤزل بیر علمی، تاریخی اثرینی لاتین خطیندن عرب الفباسینا کؤچوروب ـ دوْزنله‌یرکن اؤیرنیردیم و دینجلیگه قوْووشوردوم.

کیتابین چئویریب، کؤچورمه ایشینی سوْنا یئتیریب، تایپ ائتدیرمه ایشلرینه باشلادیم. قییمادیم کی، بوْ گؤزل اثری تهراندا، دیلیمیزده تخصصی اوْلمایانلارا تایپ ائتدیرم. اوْ سببدن تبریزه گئتمگی و سئویملی دوْستوم علی خالط آبادی ایله گؤروشمگی قرارا آلدیم. تبریزده صمیمی قوْجاقلاشما، گؤروش ـ اؤپوشدن سوْنرا، تایپ ایشینی اوْنون

تانیدیغی باجاریقلی بیر تایپچی‌یا تاپشیرماغا قرار وئردیک. عزیز دوستوم علی خالط آبادی ده کؤنوللو اولاراق دوزلیش ایشلری‌نین زحمتینی عهده‌سینه گؤتوردو. من‌ده ایشلری اونا تاپشیردیم و تهرانا قاییتدیم. ایشلر یاخشی گئدیرکن، دوستوم خالط آبادی‌یه بیر حادثه باش وئریر. ساغ قولو موقتی اولاراق ایشدن دوشور و باشقا طرفدن علی‌نی گؤرمک اوچون اورتاق دوستوموز دوکتور جمال آیریملو اورمیه‌دن تبریزه گلیر کی، او دا بؤیوک عالیم دوکتور نطقی‌یه حؤرمتی اولانلاردان بیری ایدی. سوروشور کی، علی سنه نه اولوب؟ علی ییخیلدیغینی بیلدیریر و آرتیریر کی: آغریلار بیر یانا دورسون، منیم سیخینتیم ساوالانین منه تاپشیردیغی ایشین یاریمچیق قالدیغیدیر. جمال آقا دئییر: «او ایشی من گؤررم». بئله‌لیکله تایپ اولموش ورقلرین بیر حیصه‌سینی آلیب، اورمیه‌یه آپاریر. من بو خبری آلان کیمی تبریزه گئتدیم. علی خالط آبادی ایله گؤروشوب، بیر لیکده اورمیه‌یه گئتدیک. دوکتور جمال آیریملو گیلده خوش ـ بئش و بیر سیرا ادبی سؤز ـ صحبتدن سونرا تایپ اولموشلارین دا دوزلیش ایشلرینی گؤزدن کئچیرتدیک و ایشین نئجه دوام ائده‌جگی باره‌ده قرار وئردیک. بو سئویملی و دَیرلی دوستلاریمین چکدیگی زحمتلر اوچون تشکّور ائدیب، دئییرم: ساغ اولاسینیز، حؤرمتلی آرخاداشلاریم علی خالطآبادی و دوکتور جمال آیریملو، ساغ اولاسینیز! البّته علی خالطآبادی کیتابین دوزَلیشینده چوخ امک قویموشلار، ساغ اولسونلار.

قالدی سؤزون جانی یعنی دوکتور نطقی‌نین حیاتی باره‌ده ییغجام معلومات. سؤزومه فارسجا بیر شعرین ترجومه‌سی ایله باشلاییرام:

تانریمیز باغلار ایسه بیر قاپینی حکمتدن،

بو یقیندیر، آچار آیری قاپینی رحمتدن.

آللاه تبارک و تعالی هر بیر ائل و خَلقدن اؤز حکمتینه گؤره بیر دَیرلی شئیی و یا بیر دَیرلی شخصی آلاندا، اونون یئرینه آیری بیر دَیرلی شئیی یا شخصیتی لطف ائدر. بیر گون بیر نئچه ادبی دوستلارلا دوکتور نطقی‌نین صوحبتینده ایدیک کی، او تایلی بیر ادبی شخصیت ده او جمعین ایچینده‌یدی. دوستلارین بیری «جناب دوکتور، هاردا و هانسی

تاریخده دۆنیایا گؤز آچمیش‌سینیز؟» ـ سۆروشاندا، اۆ بئله جواب وئردی: «هیجری ۱۲۹۹، میلادی ۱۹۲۰، سپتامبرین ۱۱ ـ ده، یعنی آذربایجانین ایگید اۆغلو شیخ محمد خیابانی‌نین شهید اۆلدوغو گۆنده تبریزین سیرخاب محله‌سینده (البته اۆ، قئید ائتمه‌دی، آمّا ائده بیلردی:) تبریزین علم و فضیلتلی، سادات بیر عاییله‌سینده دۆنیایا گلمیشم. دۆکتور حمید نطقی‌نین آتاسی عالی تحصیللی فارماکولوق دۆکتور حسن نطقی واختیله ایرانین و خصوصیله تبریزین ضیالی قلم صاحیبلریندن اۆلموشدور. بۆ حقیقتی مشروطه اینقیلابی و مشروطه‌دن سۆنراکی گۆنده‌لیکلرده و جریده‌لرده اۆنون حاق یۆنونده گئدن آییلدیجی یازیلاریندا گؤرمک اۆلار. بۆرادا اؤرنک اۆلاراق اۆنون شیخ محمد خیابانی‌نین اۆرقانی اۆلان «تجدد» گۆنده‌لیگی‌نین، جمعه آخشامی ۱۶ ذیحجه ۱۳۳۵ هــق ده نشر اۆلان سایینداکی چاپ اۆلموش فارسجا بیر شعری‌نین بیر بئیتینی گتیریریک:

دوستان بیرون کنید از مجلس این اغیار را،

چون وجود غیر ظاهر میکند اسرار را.

بۆ جلیل القدر سید، بیلیم آدامی، فرانسیز، اینگلیس، فارس، تۆرک و عرب دیلی کیمی بیر نئچه شرق و غرب دیللرینی مۆکمّل بیلن تبریزلی اومانیست فارماکولوق بیزیم مرحوم پروفسور دۆکتور حمید نطقی‌نین آتاسی ایدی. بۆ کیمی بیر فضیلتلی عاییله‌ده دۆنیایا گلن ساری‌تئل، گؤزل، ساپ ـ ساغلام، هۆشلو و استعدادلی بیر اۆشاغین گله‌جگین جامیعه‌سینه نه قدر فایدالی اۆلاجاغی، اۆنون حۆرمتلی و گؤرکملی بیر عالیم اۆلاجاغی اۆ زاماندان آیدین شکیلده گؤرونمکده، تبریز محیطینده ائله بیر ادیب، حکیم، فاضیل آتانین قۆردوغو سئوگی و محبّت دۆلو عاییله‌ده بۆ ایشیقلی دۆنیایا گؤز آچان خوشبخت بیر اۆشاغین گله‌جگی آپ ـ آیدین بیلینمکده‌ایمیش. اینام، ایمان و تمیز اعتیقاد ایچره، آنلاقلی، آگاه و مهربان آنا قۆجاغیندا، دۆغما تۆرکجه ایله ایفاده اۆلان نازلامالار و لایلالارلا بؤیوین بیر اۆشاغین اؤز جامیعه‌سینه نه قدر فایدالی بیر اینسان اۆلاجاغی اۆلدوقجا طبیعیدیر.

ایندی من بۆ سؤزلری یازا ـ یازا بۆتون وارلیغیملا دئییرم: ـ ای محیط و فضاسینی ایستک و محبت عطری ایله دوْلدوران، ای گؤزل ـ گؤزل معنالاری دوْغما ائلینه قازاندیران، ارمغان گتیرن و ای آغیر معنالار یۆکونو کپه‌نکلر قانادیندان دا سس‌سیز، دادلی، شیرین و ملیح تبسم و گۆلوشلرله جامیعه‌سینه آشیلاییب، پایلایان اینسان!

اوْ، تبریزین رشدیه و فردوسی مکتبلرینی بیتیریب، عالی تحصیل اۆچون تهرانا گئدیر. تهران اوْنیورسیته‌سی‌نین حقوق فاکولته‌سینی بیتیریر. اوْ، بۆتون تحصیل چاغلاری‌نین ایلک گۆنلریندن باشلایاراق سئودیگی ادبیاتلا ایشله‌ییب، اوْغراشمیشدیر و منجه اوْ دؤرد شاعیرین اثرلری‌نین چوْخ حیصه‌سینی ازبردن بیلیردی: سعدی، فردوسی، حافظ و فضولی، آما نظامی و نوائی‌نین و باشقالاری‌نین دا اوْنون ذهنینده اؤز یئرلری وار ایدی. بوْنلارلا یاناشی دیلچیلیگی چوْخ سئویردی، حال‌بو کی بۆتون دیللر اوْنون یانیندا اؤنملی و مقدّس ایدی. آمّا اؤز دوْغما تۆرکجه‌سینی بۆتون وارلیغی ایله، قیزغین عشقله سئویردی. اوْ، بیر نئچه دیلی بیلدیگی حالدا تۆرک دیلینی داها مکمل بیلیردی و بوْ دیلین هر اینجه‌لیگینی بۆتونلوکله اوْخوییب، اوْنون کئچمیشینی دریندن اؤیرنمیشدی. تحصیل دؤورونده و عؤمور بوْیو تۆرکجه‌نی اوْخویاندا و اوْندان قئیدلر گؤتورنده، عشقله سئوه ـ سئوه یازیب، ساخلامیشدی. تۆرک دیلی و تۆرک بوْیلاری و خالقلاری ایله باغلی کئچمیش سندلی، علمی تاریخین یاخشی نتیجه‌لریندن بیری ائله الینیزده اوْلان بوْ کیتابدان عیبارتدیر.

پروفسور دوْکتور حمید نطقی‌نین چوْخ اوْخودوغو، دۆنیانی گزیب ـ گؤریو و واختیله بیر نئچه اؤلکه‌ده اوْلدوغونون و هر نه‌یه علمی یاناشیب دریندن اؤیرندیکلری‌نین نتیجه‌سی بئله اوْلموشدو کی، عالی مکتب گؤرموش، بیلن اینسانلارا بیر پداقوژی اؤرنگی اوْلموش، بیلیک و علم ساحه‌سینده گۆلر اۆزلو، یۆمشاق، جانا سینر دانیشیقلاری ایله بۆتون دوْست و ائشیدنلری‌نین ذؤوقو و رغبتینی قازانمیشدی.

پروفسور دوْکتور جواد هیئت وارلیق مجله‌سی‌نین ۱۳۷۸ ـ جی ایل یای فصلی‌نین ۱۱۳ ـ جو ساییندا یازیر: ـ من حمید نطقی ایله ۵۷ ایلدن چوْخدور یاخینام و دوْستام، چوْخ

یاخین، عین فیکیر و عقیده‌لی همسنگر اوْلموشام. آتام بیر نئچه آذربایجان رجالی ایله تهراندا آذربایجان جمعیتی قوْرموشدو. بیز (من و دوْکتور نطقی)ده اوْرایا گئدر ـ گلردیک. اوْرادا رسمی دانیشیقلار آنا دیلینده آپاریلیردی. جمعیتین «آذربایجان» آدیندا قزئتی وار ایدی. دوْکتور نطقی بوْ قزئتین باش مقاله‌لرینی یازاردی. بیر ایل سوْنرا حمیدله برابرتوْرکیه‌یه گئتدیک. استانبولدا من طب تحصیلینه، اوْ دا حقوق دوْکتورا کوْرسونا یازیلدی. بئش ایل اوْرادا برابر یاشادیق. سوْنرا من اختصاصی‌مین دوامی اوْچون پاریسه گئتدیم، اوْ دا حقوق دوْکتوراسینی آلیب ایرانا دؤندو.

دوْکتور نطقی نفت شرکتی‌نین «عمومی علاقه‌لر و مطبوعات» اداره‌سینده ایشله‌مگه باشلادی. آز زاماندا بؤیوک باشاریلار گؤستره‌رک اداره‌نین باشینا کئچدی و تهراندا یئنی آچیلان عمومی علاقه‌لر فاکولته‌سینه (دانشکده ارتباطات عمومی) اوْستادلیغا دعوت اوْلوب، ۲۵ ایل تدریس ائتدی و ایکی ایل ده فاکولته‌نین رئیسی اوْلدو.

دوْکتور نطقی اداره ایشینده تخصصینی آرتیرماغا، تحقیق و تدقیق اوْچون بیر نئچه اؤلکه‌یه گؤندریلیر، اداری آراشدیرمالارلا یاناشی دوْغما دیلینی، ائلینی و چوْخ سئودیگی ادبیاتلا شعر و دوْزگون اوصوللا نثر یازماغا مشغول اوْلور. دیلچیلیکده توْرکجه، فارسجا، انگلیسجه، فرانسیزجانی مکمل بیلیر، عربجه‌نین دینی، فقهی و شرعی معنا، مؤوضوع، بدیعی ـ معنوی شهدینی آلمیش، باشقا دَیرلی بیلدیکلری ایله دادلی، شیرین معجون یاپمیش، بیلیم مؤحتاجی دینله‌ینلرینه احسان ائدردی.

آراییب، آختاریجی بیلیک اهلی، ادیب شاعیر، دیلچی یوْکسک دَیرلی اینسان پ. د. حمید نطقی بیر نئچه دیلی مکمل بیلدیگی و اوْ دیللردن سئچیب آلدیغی درین دَیرلی **معنالاری ذهنینده اؤز ذاتی استعدادی ایله بئجریب، عؤمور بوْیو شاگیردلرینه،** جامیعه و دوْستلارینا پایلاییب و یازیبدیر. اؤزوندن سوْنراکی نسیللره چوْخ دَیرلی ایرث و یادگار قوْیوب گئتمیشدیر.

بیر گوْن باکیدا دوْکتور نطقی‌نین ۷۵ یاشینا حصر اوْلموش چوْخ طنطنه‌لی، علمی یوْبیلئی و دَیرلندیرمه مراسیمی گوْنلرینده آذربایجان علملر آکادمیاسیندان، باشدا پروفسور

یاشار قارایئف اوْلماقلا بیر نئچه آکادمیک بیلیک آداملاری بؤیوک عالیم، اینسانلیق، سئوگی و محبت سیمبولو اوْلان دوْکتور نطقی‌یه حؤرمت علامتی اوْلاراق گؤروشونه گئدیرلر. هر نه‌دن سؤز گئدیر و زیارتچیلر بیر چوْخ سوْرغو ـ سواللارینا صمیمی و گوْلر اوْزله منطیقلی و علمی جوابلار آلا بیلیرلر. دانیشیقلارین چوْخ یئرینده عالیملر کاغاذ ـ قلم چیخاریب قئیدلر گؤتورورلر و سؤز اؤز طبیعی یوْلو ایله گئدیرکن، کیملیگیمیزدن و کئچمیش تاریخیمیزدن ده سؤز دوْشور و عالیملر سندلی، منطقلی جوابلار آلیرلار. گؤروشون بوْ یئرینده آکادمیک پروفسور یاشار قارایئف دوْکتور نطقی‌دن خواهیش ائدیر و دئییر: «جناب دوْکتور، بوْتون دانیشیقلارینیز گؤزل و علمیدیر. آدام هئچ بیریندن کئچه بیلمیر. سیزدن ایستگیمیز و چوْخ احتیاجیمیز بودور کی، لطف ائدیب، اؤز کئچمیشیمیز و دوْزگون سندلره سؤیکنن تاریخیمیز باره‌ده همین دانیشیقلارینیزی بیر کیتاب حالینا گتیره‌سینیز کی، بیزیم علملر آکادمیاسیندا بوْ کیمی دوْزگون سندلر اوْزرینده یازیلمیش کیتاب و سؤزلرین یئری بوْشدور. بوْ لطفی بیزدن اسیرگه‌مه‌یه‌سینیز». اوْ دا آکادمیک و عالیملرین سؤزونو یئره سالماییب، گوْلر اوْز و محبّتله قبول ائدیر. سوْنرا اوْ گنجلیگی و اوْرتا مکتب دؤوروندن بری هر یئرده و هر اؤلکه‌نین معتبر کیتابخانالاریندا گؤروب اوْستونده حساب آچمالی عالیملردن ائشیدیب، اوْخویوب، آراییب تاپدیغی قئیدلرینی و بوْ حاقدا اوْلان بیر سیرا تاریخ کیتابلارینی بیر یئره توْپلاییب، اؤزو ده ویلچر (تکرلی صندل) اوْستونده عالیملرین ایستگینی حیاتا کئچیرمگه باشلاییر و یئترلی حرفلرین اوْلمایان آز امکانلی لاتین خطلی تایپ ماشینی ایله بوْ ایشی آغیرلیق و چتینلیکله یئرینه یئتیرمگه چالیشیر و اؤز قئیدلرینی بیر ال یازما کیتاب حالینا دوْشوره بیلیر کی، سوْن حیصه‌لرینه چاتاندا، بو دوْنیانی قوْیوب، حق دوْنیاسینا کؤچمه‌سی‌نین مقامی گلیب، چاتیر.

دؤرد بیر یانی عاییله عوْضولری ایله دوْلو اوْلان بوْ گؤزل اینسان دئیه ـ گوْله، گؤزلری سئوگی دوْلو، جانا سینر، ملیح و حسرت تبسّوْمی ایله عاییله عضولرینی بیر-بیر گؤزدن کئچیریب، آیریلماق ایسته‌مه‌ین درین باخیشلارلا دوْغرو، اونلارلا عظمتلی بیر آتا

گولوشو، ایچی گؤزل سؤزلرله دوْلو ویداعلاشیر، اوْلو تانرینین رحمتینه قوْووشور. روحو شاد اوْلسون، قبری الهی نوریله دولسون.

بوْرادا دوْکتور نطقی‌نین حیاتیندا چوْخ اؤنملی بیر ایلاهی لطفه ایشاره ائتمه‌لی‌یم. ایندی‌یه کیمی آنلایان، دیقّتلی اینسانلارا آیدین اوْلموشدور کی، یاخشی استعدادلی، باجاریقلی خانیملار اؤز بالالارینی و اؤزَللیکله عؤمور یوْلداشلارینی ان یوْکسک مقاملارا و اوْجالیقلارا چیخارارلار. جناب دوْکتور نطقی‌نین، اؤز یوْلداشینی چوْخ صمیمیتله سئوَن و تمامیله درک ائدن وفالی خانیمی، بوْ کیمی آنلایان، لیاقتلی باجاریقلی و محبّتلی خانیملاردان اوْلموشدور.

بوْ ادبلی، نزاکتلی خانیمین سیماسیندا آتیلالار یئتیشدیرن آنالاری و عیفّتلی، ناموسلو قازان عاییله‌سینده اوْروز خانلار آناسی اوْلان «بوْرلا خاتون»لاری گؤرمک اوْلار. بیز دوْکتور نطقی‌نین گؤروشونه هر گئدنده صمیمی و چالیشقان بیر آنا، ائوین فضاسینی کیچیک بیر جنّته چئویرن حؤرمتلی بیر خانیمی گؤروردوک. بوْ نجیب و شرافتلی عاییله‌ده بئش نفر عالی تحصیللی اینسان، اوْچ اوْغول و ایکی قیز عرصه‌یه یئتیشمیشدیر.

حئیرتلی بوْ کی، اینگیلتره‌نین یاخشی بیلیجی حکیم و دوْکتورلاری دوْکتور نطقی‌نین خسته‌لیگینه گؤره آنجاق سککیز آی یاشایاجاغینی تخمین ائتمیشدیلر. بوْ حؤرمتلی خانیمین امگی و زحمتی نتیجه‌سینده دوْکتور نطقی ۹ ایله یاخین، یعنی دوْکتورلارین تخمین ائتدیگیندن ۸ ایل و ۴ آی داها آرتیق یاشادی، هم ده داها موْدریک و داها یئتکین بیر اینسان کیمی یازیب ـ یاراتماغینا دوام ائتدی.

بوْتون امک و زحمتلر بیر یانا، بوْ حؤرمتلی خانیم ان گنج چاغلاریندان چالیشیب، ائو ایشلری، اوْشاقلارین تربیه‌سی، درسلری، بوْ کیمی مین جوْره آغیر ایشلری گؤرمکله یاناشی، دوْکتور نطقی علمی یوْکسکلره چاتدیقجا، بوْ دا اؤزونو یوْخاری چکمگه چالیشمیش، اؤز عؤمور یوْلداشینا هر طرفلی همدم اوْلماغی باجارمیشدیر. دوْکتور نطقی شعر، نثر، تاریخ، دیلچیلیک و هر هانسی علمی یازیسینی ایلک اؤنجه خانیمینا

اوْخویوب، بعضا کیچیک سهولرینی دۆزلدیب، داها سوْنرا چاپ یا معروضه ساحه‌سینه چیخارمیشدیر. روُحو شاد اوْلسون، قبری نوُرلا دوْلسون.

آللاه بیزیم دوْستوموز و عالیمیمیزین حؤرمتلی عؤمور یوْلداشینا عزّتلی یاشاییش لطف ائله‌سین. بیر گوْن بوُ سوْن چاغلاردا من جناب دوْکتور هیئت‌گیلده ایدیم. بوُ حؤرمتلی خانیم دا بعضی مصلحتلر اوْچون دوْکتور هیئت گیلده ایدی. من دوْکتور هیئتین یانیندا اوْتورموشدوم. اوْ بیلیردی کی من گئتمگه تلسیرم، آمّا گئده بیلمیرم. دوْکتور منه باخدی و اوْ باخیشا جواب اوْلاراق یاواشجا دئدیم:ـ هله دؤزورم کی، بلکه دوْکتور نطقی‌نین خانیمینی دا ائولرینه مؤشاییعت ائدیم، آخی بیز دوْستلار هامیمیز اوْندان ممنونوق. دوْکتور هیئت منیم سؤزومو تئز ایصلاح ائتدی و دئدی: ـ مجیدزاده، بیز اوْنا مدیونوق و ممنونوق...

حسن مجیدزاده (ساوالان)

تهران ۱۳۸۹ ـ نجو ایل

اوْن سؤز

بو یازیلاردا بیر سیرا معلوماتی، خوْلاصه اوْلاراق تقدیم ائتمکدن مقصد، داواملی آختاریشلار و طوْرلو- طوْرلو تئوْریلر، تخمین‌لر و ائسپئکوْلاسیوْنلار سایه‌سینده، توْرک‌شوْناسلیغین گئت‌گئده تاریخیمیزین قارانلیق گوشه‌لرینی آیدینلاتماقدا اوْلدوغونا دیقّت‌لری چکمکدیر. جواب طلب ائدن مسئله‌لر، زامانیمیزدا، حلّ ائدیلمک اوْزَره‌دیر؛ و مدنیّتی‌میزی بوْروین مجهوللار دوْمانی، یاواش بیلیک گوْنشی‌نین تأثیری ایله داغیلماقدادیر.

موْدریک ضیالیلاریمیز، توْرک‌شوْناسلیغین دیرچلمه‌سینی لنگیدن عامیللردن، بوْینونا، قوْللارینا و آیاقلارینا وورولموش کوْنده‌لرین ماهیت و تاریخیندن خبرسیز دئییلدیر؛ بونا گوْره سؤزو بو وادی‌یه ایقتیضا ائتمزسه سؤوق ائتمه‌یه‌جه‌ییک؛ آشیری (افراط) میلیتچی‌لیک حیسّی ایله حدسیز ـ حسابسیز انگللر ایجاد ائدنلر، و ایچلرینی یی‌ین «آشاغی‌لیق دوْیغوسونو» بیزه آشیلامالاری‌نین سئخیجی حکایه‌سینی تکرارلاماقدان قاچیناجاغیق.

بو آرادا بحثیمیزی یاخیندان علاقه‌لندیردیگی اوْچون بیر نوطقه‌یه توْخونمادان کئچه‌مَیه‌جه‌ییک: توْرک‌شوْناسلیغین ایرَلی‌لمه‌سینه مانع اوْلان عامیللردن بیریسی، دیلیمیزدن غفلت عادتیدیر؛ بو آلیشقانلیق، آراشدیرمالاردا عئیبه‌جر نتیجه دوْغورماقدان گئری قالماییر: مثلاً بیر کلمه‌نین ریشه‌سی تدقیق ائدیلیرکن باغیشلانماز اهمال ایله، اوْنون موْختلیف دیللردن گلمیش اوْلماسی احتمالی گوْزه آلینیب آختاریلیرکن شرقلی و غربلی دیل‌شوْناسلار، سانکی ال بیرلیگی ایله، دیلیمیزی عمومیتله نظره آلماماقدادیرلار. بو حال اوْزون زامانلاردان بری داوام ائتمکده ایدی، عالیملرین داورانیشی بئله ایکن، بو ساحه‌ده

یئترلی بیلگیسی اوْلمایانلارین (بعضی سیاسی اوْیونلار و «مانیپولاسیوْنلار»دا ایشین ایچینه گیرینجه)، خوْصوصاً اوْزگه‌لشمیش، کیملیکسیز و «قارانلیق ضیالیلار»یٖمیز[1] اوْزوندن دیل و مدنیتیمیزین (کوْلتوروموزون) نه‌لر چکدیگینی، تخمین ائتمک چتین دَییلدیر. بؤیوک فضولی نه گؤزل دئمیش:

دوست بی‌پروا، فلک بی‌رحم، دؤوران بی‌سوْکون،

درد چوْخ، همدرد یوْخ، دوْشمن قوی، طالع زبون!

لاکین، بوْتون بونلارا رغماً، گئنه بابا فضولی‌نین سؤیله‌دیگی کیمی:

بیزده توْفیق اوْلسا بو دوْشواری آسان ائیله‌ریک،

نؤوباهار اوْلغاچ تیکندن برگی گوْل ایظهار اوْلورا!

بو کیتاب، هر هانسی بیر تئزین موْدافیعه‌سیندن زیاده، موْختلیف شخصیت‌لر طرفیندن آپاریلان آراشدیرمالارین حیکایه‌سی و بحث‌لر دوْغوران تئوْری و تئزلرین اؤرنک قبیلیندن دسته‌لنمیش دمتلریندن، توْرک دیلی شرفینه دوْزلمیش موْتواضعانه بیر چلنگ‌دیر. بو چلنگی حاضیرلارکن دَمت‌لرده نه جوْر اوْلوب دا یئرلشمیش اوْتلارین، سوْلموش یا دا

---

[1] ـ «قارانلیق ضیالی‌لار» دنیه آدلاندیردیغیمیز بو «خسته‌لر»، «endemic» آزارلاری‌نین خبرسیز قوربانلاری‌دیرلار. بو یامان بلانین اسیری و عینِ ـ زاماندا باشقالارینادا کئچمه‌سینه عامیل اوْلان «قوربانلیقلار» بیر یاد مدنیتین باشچیلاری «انگلیسجه آسیمیلاسیون» فیکرینه قاپیلینجا هر یوْنلو تأثیر و پروْپاگاندایا موْدافیعه‌سیز بوراخیلمیش حالدادیرلار. یاد مدنیتی بوْتون عوْنصوْر و تفرّوعاتی ایله «قوربانلیقلارا» منیمسه‌نیلیر. بونون اوْچون قوربانلیقلارینی، اؤز کیملیگینه موْدریک ائده بیلن هر هانسی بیر واسیطه‌دن محروم قیلار. اوْسته‌لیک، انواع تدبیرلرله اوْنلاردا، «آشاغیلیق دوْیغوسو» (اینفئریوریتی کوْمپلئکس) وجودا گتیرر. اوْنا، دوْغما دیل و مدنیتینی، یعنی بوْتون وارلیغی ایله کیملیگینی آشاغی حتّی اؤزونو «یاری آدام» گؤرمه‌یی تلقین ائدر... نتیجه‌ده، «قارانلیق ضیالیلار»، آنا دیللرینده دانیشماقدان چکینیرلر، دانیشماسالاردا اؤز دوْغما سؤزلرینی «بئینی‌نین یوبولدوغو دیلین شیوه‌سینده» تلفّوْظ ائدرلر؛ اوْسته‌لیک، آنا دیلینه «یاد دیلدن» اوْ قَدَر کلمه و تعبیر قاریشتیرارلار کی، نه دئدیکلرینی باشا دوْشمک اوْچون آنجاق، اوْنون «دیل سایدیغی دیلین» کؤمه‌یی ایله آنلاشماق موْمکون اوْلار. بو قاریشیق (شعر ترمینی ایله «موْلَمّع» و اینگیلیس‌لرین دئدیگی «ماکاروْنیک‌لانگواگه») «دیل»، نه دَنسه، رسمی قاتلاردا «عوْمومی ارتباط دیلی» کیمی حسابا سوْخولار، و اؤز عالملرینده «آسیمیلاسیون (جذب و هضم) ایشینی» تامملاماق وظیفه‌سینه یاردیمجی اوْلار. سؤزون قیساسی؛ مثلاً، بو اؤزونو ایتیرمیش عنیبه‌جر ضیالیلارین قاریشیق دیلی نه «فارسجا»دیر، نه ده «توْرکجه»؛ بیر آد قوْیماق گرکیرسه اوْنا اؤزو کیمی مه‌لز و ساختا موْناسیب اوْلان آدلاردان بیریسی، دئیک کی: **فارکی** (فارسی ـ دن «**فار**» + تورکی ـ دن «**ـ کی**» = **فارکی**) اوْلا بیلر! نئجه کی، لازیم اوْلورسا، «توْرکی ـ نین ـ **توْر** ـ وْندن، روسجانین «**روس** ـ وْندان دا، «**توْرروْس**» کیمی آدلارین دا اوْیدورولماسی موْمکوندورا!

اؤلوشگه‌میش یارپاق و چیچک‌لرین هامیسینی قوْپاریب آتماغیمیزا بوْتون غیرتلریمیزه رغماً واخت و ایمکانیمیز هر حالدا کیفایت ائتمه‌میشدیر.

آراشدیرمادا، موْختلیف منبع‌لرده، آیری ـ آیری سؤزلرله عینِ فاکتلاردا تصادوْف ائتدیگیمیزده بیز اوْنلاردان اَن آیدین و آسان شکیلده ایفاده ائدیلمیشلرینی سئچدیک.

مشغول اوْلدوغوموز مؤوضوع، توْرک، یاخود توْرک ـ دیللی ائللرین اَن قارانلیق و سیسلر* ایچینه غرق اوْلموش اوزاق کئچمیشلرینه عاییددیر. بو زامانلار اوْلوسلارین میفیک ـ تاریخی دؤورلری، «ائسپئکوْلاسیون»لارا آچیق زامانلاری، قیساجاسی، شاهنامه‌لر چاغیدیر. تاریخیمیزین باشقلانغیجی دییه آدلاندیردیغیمیز بو چاغلار حاقّیندا اوْرتایا آتیلان تئوْری و ائسپئکوْلاسیوْنلار اوْلدوقجا چئشیدلی آنلاتما و یوْرمالارا (وئرسیوْن-لارا) مالیکدیر.

بو یازیدان بوْتون دئییل، اکثر تئوْری‌لری و روایتلری ایچینه آلا بیلمه‌سینی گؤزله‌مک عبث‌دیر، اوْ، کامیل دئییلدیر و اوْنا گؤره‌ده دوْیوروجو اوْلا بیلمز. شخصی مسئله‌لریمین اوْزوندن میدلاند ـ ین گریفیدام آدلانان (و بیر چوْخ اینگیلیس خریطه‌لرینده آدینی تاپمیاجاغینیز) بیر کند جیغازین قیراغیندا اوْتوراق قالارکن، بؤیوک هم شهرلیم داهی صائبی تقلید ایله:

«فلک، هر هانسی بیر آجی‌لیغی قیسمتیمیز ائتدی ایسه ده،
جامیمیزا توْکوب، باده دییه ایچمکده‌ییز[۲]»

پنجره‌مین اؤنونه سریلمیش، طبیعتین وصف ائدیلمز گؤزه‌للیگینه باخا- باخا، یوردومو خاطیرلاییرام و اینسان آیاغی‌نین دَیمه‌دیگی تاریخه قاریشمیش بوْزقیرلاری خیالاً گزه-گزه آیاقلاریمین آرتیق یئریمه‌دیگی‌نی اوْنودورام. نه ایسه، حیکایتیمیز چوْخسادا، شیکایتیمیز یوْخدور.

---

* ـ قارانلیق دومان‌لار

[۲] ـ هر تلخی که قسمتِ ما کرده است چرخ
می نام کرده‌ایم و به ساغر فکنده‌ایم!

حیاتیمین قوْیدوغو محدودیت اوْجالاردا قاناد چالماغا ایجازه وئرمه‌ییر. لاکین بو اوْزاق سنگردن، بوْتون آنگللره رغماً، حاقّ اوْغرونا، یالانلار و شیشیرمه‌لری هدف آلاراق آتدیغیم اوْخلاردان بیر تکی آماجینا دَیرسه بختیار اوْلاجاغام.

چرخلی استوْلوْن (ویلچرین) ایجازه وئردییی قدَر، الیمده اوْلان منبع‌لر و توْپلادیغیم ماتریاللاری، الکدَن کئچیردیکدن سوْنرا، بعضی اوْزون ماجرالارا غایت ایختیثارلا ایشاره‌ده بولوندوم. تئوْریلره گلینجه، بو سیخ اوْرماندا آذربایجانلیلارین سوْی ـ کؤکوْ باببندا کیتابیندان چوْخ فایدالاندیغیم بیلگه پروفسور میرعلی سیدوْوو «بلدچی» (قیلاووز) سئچه‌رک اوْنون سوْرعتله آچدیغی یوْللاری، اوْزاقلاردان ایزله‌دیم، اوْ، بیزی اؤز «سوْی کؤکوْموزو دوْشونمه‌گه» شؤوق و زمین یاراتماق ایسته‌ییر.

بو یازیلارین آماجی، «سوْی کؤکوْموزله» علاقه‌لی اسکی توْرک ائللری‌نین آدلارینی چکمک و ایزلرینی گؤسترمکدیر. دئمک هامی توْرک و یا توْرکلرین ده اوْنلارین ترکیب‌لرینده یئری اوْلان قبیله و کوْنفئدراسیوْنلاردان سؤز ائتمه‌یه مجال اوْلمایاجاقدیر، حتّی آذربایجانلیلارین بعضی «سوْی ـ کؤکلری»نین ترکیبینده اوْلان آدلارین دا قلمدن دوْشمه‌سی مؤحتمل اوْلدوغو کیمی، دیگرلری‌نین حاقیندا وئریلن تفصیلات، اوْنلارین اوْینادیقلاری روْللارلا موْتناسیب اوْلمایا بیلر. الینیزده‌کی اؤوراق اینگیلیس‌لرین دئدیکلری کیمی بیر یاری حلّ ائدیلمیش «Jigsaw puzzle» (کسیلمیش پارچالاری بیرلشدیررَک اوْینانان رسم) اوْیونوندان، تأسّوف کی، داها اؤته‌یه گئده بیلمیه‌جکدیر، آنجاق توْرکوْلوْگیانین اینکیشافی ایله داها یاخشی بیر دوْرومدا، نوْقصانلاری داها آز اثرلرین یازیلماسی ایله، کؤنلوموزون ایسته‌دیگی تابلوْ وجودا گله‌جکدیر. نئجه دییرلر «اوْره‌ییم ایشیقدیر»؛ اوْ گوْن شاید چوْخ دا اوْزاق دئییلدیر؛

کیم بیلیر؟

«بلکه یارین (صاباح)،

بلکه یاریندان دا یاخین».

تۆکنمز سئوگیسینی، بؤیوکلریم فضولی و شهریارلا پایلاشدیغیم، حافیظین نصیحتینی اۇنودورسام باغیشلانماز گۆناه اوْلار؛ اوْ دئمیشدیر:

عیب مئی جمله چوْ گفتی هنرش نیز بگوی،

نفی حکمت مَکن از بهر دل عامی چند.

شاعیر مدّرس شیوا بو بیتی دیلیمیزه بئله ترجومه ائتمیشدیر:

مئیین عیبین دئمیسن، شأنینی گیزلتمه باری،

حکمتی ائیله‌مه قوربان بو نئچه عامی‌لارا![۳]

دوْغرودور؛ یوخاریدا ایشاره ائتدیگیم انگللر قارشی‌سیندا، یارارلارینی گؤردۆگوم ایمکان و نعمتلره ایشاره ائتمک‌ده واجیبدیر، بۇنلار سای‌سیز و حسابسیزدیر؛ لاکین منیم مقصدیم بو یازیلاری یازارکن منه روح و قوّت وئرنلردیر.

بوراداان باشدا مینتدارلیغیمی بیلدیرمم گرَکن شخصیت ادبیّات انستیتوتو دیرئکتوْرو پروْفسور واحد اوْغلو یاشار بَی قارایئو جنابلاری‌دیر، اوْ باکی گؤروشومون آخیرینجی، فضولی شوْلنی‌نین (یوبلئیی‌نین)، سوْن عکس صدالارینی قیسقانجاسینا ساخلایان آذربایجان هوْتئلینده‌کی اوْتاغیمیزی، شیرین تبسّوملری ایله ایشیقلاندیردی و بو کیچیک کیتابین اساس بینؤوره‌سینی اوْرادا قوْیدو.

اوْغلوم دوْکتوْر آلپ محبّت و مهارتی ایله، «آرتیق آز یازان و تئز یوْرولان» بارماقلاریمین کؤمگینه گلمه‌سَیدی و کامپیوترین حرفلرینی صبیر و دیقتله آذربایجان آلفابئسینه اویقونلاشدیریب و منه خاص بیر «ووْرد پروْسئسور» (Word Processor) دۆزلتمه‌سَیدی؛ بولوندوغوم دوْرومدا یازی یازماق آرزومون تحقّوقو ایمکانسیز اوْلاجاقدی. حیات یوْلداشیم، آیتن بو و سایر یازیلاریمین اساس موْحرّیکه‌سیدیر. منیم کیمی چرخلی استوْلا دردلری ایله میخلانمیش بیریسی، ماسا باشیندا، کیتاب یا شعر یازماق دئییل، آیتن کیمی بیر کؤمکچیسی اوْلمازسا، حتّی گۆنده‌لیک موْکاتیباتیندان بئله

---

[۳] ـ حافظ شیرازی، ترجومه: اکبر مدّرس شیوا؛ قرنلر و عصرلر فریادی، تۆرکی حافظ ، نوبل نشر. تبریز ۱۳۷۲ (۱۹۹۳). ص ـ ۱۱۸.

عاجیز قالار. من شعردن، نثردن اوْخونا بیله‌جک نه یازدیمسا، موْحقّق کی، اوْنون موْشفیق یاردیمی و تمیز نفسی اوْنلارا حیات وئرمیشدیر.

بو یازیلاری حاضیرلارکن موْناسیب ماتریال بوْلمام اوْچون قایغی چکنلرین، شوْکرانلا آدلارینی، منبع‌لرین حوْرمتلی مولّیف‌لری‌نین ایسملری ایله یاناشی (یئری گلدیگینده)، متن یا حاشیه‌لرده گتیرمه‌گیمه اوْنلارداکی یوْکسک تواضع، مانع ایسه ده گئنه بیر ـ ایکی سوْز سوْیله‌مکدن اوْزوموْ توتا بیلمه‌دیم. بو میاندا، تبریزده چاپ اوْلان سایلی نشریه و تهراندا چیخان خوْصوصاً وارلیق درگیسی‌نین یازیچیلارینا، تصوّرو چتین زحمت و دیقتله توْپلادیقلاری ملزمه‌یه خوْصوصی یئر وئردیک و بونو کیچیک بیر قَدیر بیلرلیک سایاجاقلاری اوْمودو ایله، ایجازه آلمادان، آدلارینی قید ائدرک یازیمیزا آلدیق. اوْخوجولارین‌دا بو «کوْلتورَل قوراقلیقدا» آلین تری ایله «نوْبار یئتیشدیرن»لری تحسین و احیاناً یانلیشلیقلاری بیر آزدا توْلئرانسلا دَیرلندیره‌جکلریندن امینیک. وارلیق درگیسی‌نین یوْکونو بیر آطلاس اِحتیمامی ایله چیگینلرینده داشیان آذربایجانین مرد و فداکار سیماسی دوْکتور جواد هیئته اوْلان مینّتدارلیغیمی هئچ بیر سوْزله ایفاده ائده بیلمیه‌جگم.

اینگیلتره، گریفّیدام، نوْوروز ۱۹۹۷

قیسالتمالار:

(؟) .	شۆبهه‌لی
اؤ ـ گ ـ م.	اؤنده گؤستریلن مقاله
اؤـ گ ـ ی	اؤنده گؤستریلن یئر، یازی
اؤ.	اؤلۆمۆ
اؤگه.	اؤنده گؤستریلن اثر
اینگ.	اینگیلیزجه
باخ.	باخینیز
ت ـ خ.	تخميناً
ت ر ج.	ترجومه‌سی
درگ.	درگی، درگیسی، ژورنال
س.	سلطنت
ص.	صحیفه
عین م.	عین مقاله
عینه.	عین اثر
عینی	عین یئر
فـرن.	فرانسیزجا
م س.	میلاددان سونرا
م ؤ.	میلاددان اؤنجه (قاباق)
م.	میلادی
ن ش ر.	نشریه‌سی، یایینی، نشری
ن.	باشقالاری‌نین یازیلاریندا پارانتزده‌کی ح.ن. بیزیم مۆداخیله و یا ایضاحیمیزی گؤستریر.
و ـ ب .	و بنزَری
و ـ س.	و سایره
هـ .	آرخاسینداکی رقم‌لرین هیجری ایلی اوْلدوغونا ایشارتدیر

نقل ائدیرکن ایختیصار ائدیلدیگینی گؤستریر

سؤآل بودور...

سؤآل بودور...
هارادان
هانسی دالدان
قوْپاراق
هانسی یئللر دالیجا
سوْروکلنمیش بو یارپاق؟
گؤزلرینی اوْفوقه تیکمیش
بؤیوک صبیرله
نه گؤزلەییر بو توْرپاق؟
هانسی قلم یازمیشدیر
الیمدەکی اوْخونماز قارا جیلدلی کیتابی
آلنیمداکی یازینی؟
هانسی ساقی سوْنموشدور
بیزی یاندیریب یاخان ایچدیگیمیز شرابی؟
داغ ـ درەیه عکس اندن
کیمین سسی بو فریاد؟
کار ـ ساغیر دیلسیز سیلدیریم قایالاردان
بوْش یئره
کیمدیر دیلەین ایمداد؟
کیمین سرگوْزشتینی یاواشجا پیچیلداییر
سؤیودلرین ساچینی
دارارکن اسن کوْلک؟
ساحیللرین آلنینا
دؤیرمیش دالقالارین
چکدیگی زوْلاق ـ زوْلاق
بو چیزگیلر
نه دئمک؟
نوْتّینگهام، ۱۹۹۳/۲/۱۵
(شعر، موٴلّیفین «هر رنگدن؛ دوْنندن بو گوْنه» کیتابیندان آلینمیشدیر)

۱. تۆرک ائللری

۱ . ۱. آنا یورد

پرۏفسور کۏرات «تورکلرین آنا یۏردو»نا دایر کیتابینی[٤]، بو سؤزلرله باشلاییر: «میلاددان یۆز ایللرجه اؤنجه و سۏنرالاری، قارا دنیزین شیمالینه، اۏرتا آسیادان بیر چۏخ قبیله گلمیش و بورالاردا اوزون زامانلار قالمیشدیر. بونلارین چۏخونون «آری/ آریائی» قبیله‌لری اۏلدوغو بیلینمکله برابر، آرالاریندا تۆرک منشألی زۆمره‌لرین ده اۏلماسی مۆمکوندور.

۴ ـ نجو یۆز ایل حدودلاریندان اعتباراً قارا دَنیزین شیمال ساحه‌سی بیر ـ بیری آرخاسیندان گلن تۆرک قبیله‌لری‌نین «ائلی» اۏلموش، **وایدیل (وۏلقا)** بۏیو ایله **تۏنا (دانوب)** آراسی (تا ۱۷ ـ جی یۆز ایل سۏنونا قدَر) بیر تۆرک اؤلکه‌سی قالمیشدیر، بو تۆرک قبیله‌لری‌نین هامیسی‌نین‌دا شرقدن، یعنی اۏرتا آسیادان گلدیکلری بیلینیر. اۏنا گؤره تۆرکلرین «آنا یورد»لاری‌نین‌دا «اۏرتا آسیا» اۏلماسی گرَکیر. فقط «اۏرتا آسیا» چۏخ گئنیش بیر مفهوم اۏلدوغوندان، بۏنون داها بللی بیر ساحه اۏلاراق تثبیتی لازیمدیر، نئجه کی بو خۆصوصدا بیر چۏخ تجرۆبه‌یه گیریشیلمیشدیر[٥].

بئله بیر بحثه ایراندان باشلاماق بلکه داها مۆناسیب اۏلار: ایراندا اۏزون ایللردن بری مۆختلیف خالقلاردان، (آرادا سیرادا بعضی کئشمه‌کئش‌لره رغماً) یان ـ یانا و حتّی ایچ ـ ایچه یاشایاراق بیر چۏخ زامان باش وئرَن چتین‌لیکلردن ایش‌بیرلیگی ایله اوستاجا قورتولان، فارس و تۆرک عۆنصورلریندن بحث ائتمک فیکریمیزجه فایدالی اۏلا بیلر. بو مۆناسبتلری ایران منبعلریندن آراشدیرماغا باشلارساق «مشهور» **ایران ـ توران** ماجرالاری ایله قارشیلاشماغیمیز قاچینیلمازدیر. داستان کیتابلارینی دۏلدوروب داشیردان «قووّت نۆماییشلری»نین اؤته‌سینده، اکثراً گؤزدن قاچان گئرچکلری آختاریب تاپماق لازیمدیر.

---

[٤] ـ کۏرات، پرفسور. دؤکتور اقدس نعمت، «۱۸ ـ ۴ یوزیللرده قارا دنیز قوزئیینده‌کی تورک قوملاری و دؤولت‌لری» ۲ـ جی چاپ، مورات کتاب ائوی یاییناری، آنکارا، ۱۹۹۲.

[٥] ـ عین یئرده س. ا.

۱. ۱. ۱. ایران ـ توران[٦]

عادت اوْزره ایران و توران باریشماز ایکی دوشمن کیمی گؤستریلر، «سو» و «اوْد» میثالی، «اوْزلاشمالاری موْمکون اوْلمایان» وارلیقلار سایپلیرلار. حالبوکی، عالیملرین تدقیقاتی بیر یانا، عینِ داستانلارا دیقتله فیکیر وئریلسه، بحث مؤوضوعوموز قؤوملرین تا ابتدادان بری چوْخ یاخین موْناسیبتده اوْلدوقلارینی، شوْبهه گؤتورمز بیر صورتده گؤرَجه‌ییک.

دوْنیادا، تاریخ بوْیو، اوْز آنا یوردوندان هئچ بیر یئره حرکت ائتمه‌میش قؤوم ـ قبیله تاپماق چوْخ چتین‌دیر. ایندییه قدَر تاریخین گؤستردییی کیمی قبیله‌لر، یئله قاپیلمیش یارپاقلار کیمی، جوْر به جوْر سببلره گؤره آلمانلارین «اوْرهئیمات» دئدیکلری «**ایلک وطن**»دن آیریلیب و «غوْربت» یوْللارینا دوْشموشلر. باشقالاری ایله دوْرلو شکیللرده قاریشیب قایناشمیشلار. حادیثه‌لرین تأثیری ایله دوْشدوکلری بو دوْلامباجلی یوْللارین، اکثر هاردان باشلادیغی زامانلا اوْنودولموش و ایلک یوْرد، رؤیالاشان خاطیره‌لر ایچینده دومانلی و خیالی بیر اؤلکه‌یه دؤنوشموشدور.

بونا گؤره، «بیزیم ایلک یورد» هارادیر سوْآلی بیر چوْخ مباحثه‌لره (و حتّی گؤزله‌نیلمه‌ین نتیجه‌لرین میدانا چیخماسینا) سبب اوْلماقدادیر. مثلاً، جرمن‌لردن گوْت ائلی ایللر بوْیو، اؤزلری‌نین آنا یوردلارینی **ویستوْل** چایی‌نین کنارینداٰ اوْلدوغونا اینانیرکن، ایندی بیر پارا عالیملر اوْنلارین ایسکاندیناویا ـ دان گلمیش اوْلدوقلارینی اثبات ائدیرلر. گوْت ـ لارین آنا یوْردونو باشقا یئرلرده ده آختارانلار وار. بیر زامانلار، **دوْغان آوجی**‌نین نقل ائتدیگینه گؤره، ایسلاولاردا ایلکین اؤزلرینی غرب اوْکراینا، **پوْلونیا و پری پئت** باتلاقلاریندان گلمیش بیلیردیلر، ایندی جیدّی اوْلاراق اوْنلارین **ایسکیت، آلان** و باشقا آسیالی ائللرله باغلی اوْلدوقلاری دئییلیر.

---

[٦] ـ «توْرکلرین تاریخی»، تکین یایین ائوی ۱۹۷۹، ایستامبول، جیلد ۱، ص ۲۹۷

بو آرادا پس «آریالار» هاردان گلمیشلر؟ بیلدیییمیز کیمی **اوئستا** دا دۆنیانین ۱۶ اؤلکه‌سیندن، بیر نؤقطه‌یه، ایشاره اوْلونوبدور. بو روایته گؤره، آ ائیری‌ینه‌وه‌جه، آهورامزدا ـ نین ایلک یاراتدیغی یئردیر. گؤره‌سن بو یئر هاردادیر؟

وندیداد ـ ین، ایلک **فرقرد ـ ینده،** ۱۶ اؤلکه‌نین یارادیلماسیندان بحث ائدیلیرکن، سوآلیمیزا بئله جواب وئریلیر: «**آهورا ـ ـ مزدا، زردوشته** **دئدی:** یئر اوْزونده کیمسه یوْخکن، من بیر چوخ راحات و شن اؤلکه‌لر یاراتدیم؛ یوْخسا هر کس **آایری‌ینه‌وه‌جه** یه آخین ائدردی، هر یئر بوْشالار و **آایری‌ینه‌وه‌جه** ـ ده ده غلبه‌لیکدن، شولوقلوقدان حیات چتین اوْلوردو، فقط، **آایری‌ینه‌وه‌جه** ـ ده اوْلان راحاتلیق باشقا یئرلرده یوْخدو، زیرا اوْرالاردا یاخشیلیقلارین یانیندا یامانلیقلاردا واردی. ان گؤزل و ایلک یاراتدیغیم اؤلکه **آایری‌ینه‌وه‌جه، دائیتی‌یه** چایی‌نین یانیندادير. لاکین **خبیث اهریمن،** ماوی (ایری/ ضررلی/ قیرمیزی/ سانجان) بیر ایلان و اوْزون، آغیر شاختالی قیشلاری اوْرایا مسلط ائله‌دی. **آایری‌ینه‌وه‌جه** ـ ده چوْخ سوْیوق قیشلار اوْن آی داوام ائدر؛ یاز آنجاق ایکی آی اوْلار؛ بو ایکی آیدادا یئر گؤیرنتی اوْچون سوْیوقدور، سولاردا ائله‌دیر».[۷]

مؤلیف بیر آز سوْنرا دئییر: «جمشید **آایری‌ینه‌وه‌جه** ـ نی برپا ائتمکده چوْخ چالیشدی؛ غلبه‌به‌لیگه قارشی گلمک اوْچون شهری اوْچ دفعه جنوبا طرف اینکیشاف ائتدیردی». **وندیداد**ـ ین ایکینجی **فرگرد** ـ ینده غلبه‌لیگه دایر ایشاره‌لر وار. «طبیعی بیر حادیثه ایشلری بوْسبوتون خارابلادی... ائله بیر شاختا گلدی کی خالقین بیر چوْخو تلف اوْلدو، قالانلار دا داغیلدیلار... تله‌سیک جنوب، غرب و شرق یوْللارینا تؤکوْلدولر».[۸] فاجیعه حاقّیندا بو ایضاحات دا دیقّته دَیَر: «بیر گوْن **آهورا ـ مزدا آایری‌ینه‌وه‌جه** ـ ده جمشیده گؤرسندی و اوْنو گله‌جه‌یین آجی حادیثه‌لریندن خبردار ائتدی. **دائیتیا** چایی‌نین دره‌سیندن داغین ذیروه‌سینه قدَر قار دوْلدوراجاقدیر دئدی؛ سنین بیر بؤیوک ماغارا حاضیرلاماغین گرَکیر؛ اوْرادا آنجاق اینسان، حیوان و گؤیرنتی‌لرین نسلینی قوْروماق مۆمکوندور».

---

[۷] ـ رضی، هاشم، «فرهنگِ نامهای اوستا» فروهر، ۱۳۴۶ (۱۹۶۸)،

[۸] ـ ینه اوردا ص ۱۰

۲ . ۱. ۱. بو آنا یوٚرد هاردادير؟

ایلک سوٚآلیمیزا قاییدیریق: بو «ایلک یورد» هاردادير؟ ..ائسپیکل، **دارمئستئتر** و **ژاکسوٚن** اوٚنون شیمال ـ غربده اوٚلدوغونا اینانیرلار.

مارکورات ایسه **آایری‌ینه‌وه‌جه‌نی خوارزم ـ له** بیر توتور و سؤزونو اثبات اوٚچون ده بیر نئچه دلیل گتیریر از جوٚمله‌دن:

۱ـ **وندیداد** ـ ین بیرینجی **فرگرد** ـ ینده، ۱۶ اؤلکه‌دن بحث ائدیلدیینده، **خوارزم**‌دن آد آپاریلماییر. سایئلان هامی اؤلکه‌لر، غربده یوٚخ، شرقده‌دیرلر. بو حسابلا، **آایری‌ینه‌وه‌جه‌نین**، استثنا، اوٚلاراق غربده اوٚلماسی دوزگون گلمه‌ییر.

۲ـ **دائیتی‌یا** چاپینی وصف ائدن سؤزلر، **ساسانی‌لر** دؤورونده **آمودریانی** تانیتدیرماق اوٚچون گؤستریلن خوٚصوصیت‌لرین عینی‌دیر.

۳ـ بیرینجی **فرگرد** ـ ده خوارزمین آدی، سایيلان ۱۶ اؤلکه‌نین ایچینده یوٚخدور، حالبوکی، خوارزمین یان ـ یؤره‌سینده‌کی یئرلردن آد چکیلمیشدیر[9](آدی چکیلن اؤلکه‌لردن سکگیزینجیسی **اوٚروادير**؛ بونون **اوٚرکنج**، خوارزمین، باش شهری ایله عینی اوٚلدوغو سؤیله‌نیله بیلر).[10]

کلاسیک و غیر سیاسی معنادا، ایرانلیلارین[11] ایلک یوردلاری باره‌ده بو قدرله کیفایتله‌نَرک یازیمیزا، بو مؤوضوعو اوٚرتایا آتماغیمیزا سبب اوٚلان مسئله‌نی، بیر باشقا یؤندن داوام ائدک:

---

۹ ـ ینه اوردا ص، ۱۱.

۱۰ ـ نیطقی ـ پروفسور ـ دوکتور ـ حمید، «میثاقِ یزدانی»، وارلیق ژورنالی، نومره ۳/۴ ـ ۱۹۸۵، تهران، تفرعات اوٚچون عینِ یازی‌یا باخینیز، ص ۶).

۱۱ ـ بو گوٚن **«ایران»** دئدیگیمیزده، شیمالدان: آذربایجان رئسپوبلیکاسی، خزر گوٚلو، ترکمنستان رئسپوبلیکاسی، شرقدن: افغانستان، پاکستان، جنوبدان عمان و فارس کوٚر فزلری، غربدن عراق ـ لا احاطه ائدیلمیش ۱۶۴۸۰۰۰ ک م ۲ ـ لیک ایران اسلام جمهوریتی خاطره گلر. بو نوع، (ایران ـ شمول دؤولت)، سوٚن دفعه، صفویلر طرفیندن قوٚرولدو، حدودلاری دَگیشیلرَک گوٚنوموزه قَدر مجادیله‌لر وئرَرَک و بو میاندا کیچیک سایيلمایاجاق پارچالاری اوٚزگه‌لره قاپدیریلدی ایسه ده سیاسی بیر قدرت کیمی وارلیغینی **قوٚروییبدور**. بو گوٚنکو «ایران» «کلاسیک ایران» **(ایرانِ باستانی)** دئیه بیلدیگیمیز، **«توران»لا** قارشیلاشاراق شاهنامه‌لری حماسَت داستانلاری ایله دوٚلدوران **ایران** ـ ین آنجاق بیر پارچاسی‌دیر. زامانیمیزدا، ایران، باشدا ایشاره ائتدیگیمیز اؤلکه‌نین پوٚلیتیک آدی‌دیر. بو اؤلکه، چوٚخ دیللی و مختلیف خالقلاردان تشکول ائتمیش بیر بوٚتوندور. بورادا فارس دیللی‌لردن سوٚنرا تورک دیللی خالقلار اکثریتده‌دیرلر. آوروپالیلار یانلیش اوٚلاراق بوٚتون بو اؤلکه‌نی ۱۹۳۵ ـ ه قَدر پرسیا (یعنی پرسلرین ـ فارسلارین مملکتی) دئیه آدلاندیریردیلار؛ بو اوبیر خالقلارین، او جوٚمله‌دن ایران توٚرکلری‌نین وارلیغینی هئچه سایماقدیر. ایران سؤزو او اؤلکه‌ده اوٚتوران بوٚتون خالقلارا شامیل اوٚلدوغو اوٚچون، اورداکی توٚرکلر طرفیندن ده ایشله‌دیلمکده‌دیر. دئمک اوٚلار کی، «ایراندا، هر توٚرک ایرانلی‌دیر، آمما، هر ایرانلی توٚرک دئییلدیر».

۳. ۱ . ۱. تۆرکلرین آنا یوردو

تۆرکلرین آنا یوردو هارداديير؟

آنا یوردون جغرافیاسینا «گیریش»ده، پروفسور **اقدس نعمت‌کورات** دان بیر نئچه جۆمله‌ده تۆخونموشدوق و قیساجا، بئله دئمیشدیک:

میلاددان یۆز ایللرجه قاباقدان، قارا دَنیزین شیمالینا، اوْرتا آسیادان بیر چوْخ قوملار گلیب، اوزون زامانلار قالیبدیلار، تۆرک طایفالاریندان دا اوْلماق ایمکانی چوْخدور. ۴ ـ نجو یۆز ایلدن اعتیباراً، قارا دَنیزین شیمال ساحه‌سی بیری بیرینین دالینجا گلن تۆرک قوملاری‌نین «ائلی» اوْلموش، تۆرک طایفالاری‌نین هامیسی‌نین دا شرقدن، یعنی اوْرتا آسیادان گلدیکلری بیلینیر، بئله‌جه تۆرکلرین «آنا یوردلاری»نین دا اوْرتا آسیا اوْلماسی ایجاب ائدَر».

کلاپ روْت (Klaproth) و **وامبری** (Vambery)یه گۆره تۆرکلرین آنا یوردو آلتایلارین چئوره‌سینده؛ **رادلوْف** ـ ا (Radloff) گۆره بو ساحه آلتایلارین شرقینده یعنی بو گۆنکو موغولیستاندا اوْلماسی گرکیر. **مونغولیست رامستئد** (Mongolist Ramsted) ایسه تۆرک و موغول دیللری آراسینداکی یاخینلیقلاری گۆز اؤنونده توتاراق، تۆرکلرین موغولیستاندان تؤره‌میش اوْلدوقلارینی اؤنه سۆرموشدور؛ بارتوْلد (Barthold)دا تۆرک آنا یوردونون موغولیستاندا اوْلدوغونو دۆشونوردو. نه ایسه دیل آراشدیرمالاری و آرکئولوژیک تدقیقات و سایر. نتیجه‌سینده آنا یوردون آلتایلارین باتیسینا طرف خیلی اوْزاقدا گؤستریرلرسه‌ده، **نئمئت** Nemeth آن اسکی تۆرک دیلی ایله **«آنا اوْرال دیلی»** آراسیندا، و **اوْرال** دیللرینده، اسکی هندی یعنی «آریائی» عنصرلر مؤوجوددور؛ بئله‌جه، اسکی **«هندجه»، یعنی آریائی بیر دیل ایله هم ده «اوْرال» هم ده «آلتای»** ائللری‌نین تماس ائده بیله‌جکلری ساحه **آرال گۆلو** چئوره‌سی اوْلماسی ایجاب ائدر. بوحالدا تۆرکلرین ایلک یاشادیقلاری یئرلری، **نئمئت** ـ ه گۆره آلتای داغلاری ایله **اوْرال** داغلاری آراسیندا، یعنی بو گۆنکو **قازاقستان** دا آختارماق دوْغرو اوْلار. لاکین مسئله یالنیز دیل تدقیقلری

ایله کاملاً آچیقلانماییر. اساس آچار درین تاریخی و آرکئولوژیک (کئچمیش اسکی‌لری آراما، تانیما) آراشدیرمالارین جاوابلاریندادیر.

س ـ و ـ کیسه‌لئو ـ ین ۱۹۵۱ ـ ده چیخارتدیغی «جنوب سیبیر ـ ین ان اسکی تاریخی» اثرینده[۱۲] و یاناشی اوْلاراق **بایکال** گؤلونون شیمالیندا، **لئنا** چایی‌نین باشلاریندا، **یئنی‌سئی سو** منطقه‌سینده میدانا چیخاریلان «**قایا رسملری**» و آرکئولوژیک تاپینتی‌لار، بو یئرلرده‌کی اسکی دؤورلرین ائتنیک خوصوصیت‌لرینی آیدین‌لاتماقدا فایدا وار: بیلیندیگی اوْزره، **ایدیل** بوْیو و غربی سیبری ساحه‌سینده، میلاددان اؤنجه ۳ و ۲ ـ نجی مین ایللرینده «**آفاناسی‌یئو کوْلتورو**» آدی وئریلن بیر دؤور کئچمیشدیر. بو کوْلتورون ایزلرینه آلتایلار چئورَسینده ده راستلاشیلمیشدیر. بونا تعقیباً میلاددان اؤنجه ۱۲۰۰ ـ ۱۷۰۰ ایللری آراسیندا «**آندرونوو کوْلتورو**»[۱۳] باشلامیش و بو کوْلتور **یاییق** ایلی **بالخاش گؤلو، ایرتیش** نهری بوْیلاری و **اوْبی** نهری‌نین باش قیسملرینده یاییلمیشدی. بو یئرلرده یاشایان خالقلارین باشدا آت، اینک و قوْیون اوْلماق اوْزَره چوْخ میقداردا اهلی حئیوان یئتیشدیردیکلری بروْنز و باشقا معدنی ایشلری ایله مشغول اوْلدوقلاری آنلاشیلیر. میلاددان اؤنجه ۷۰۰ ـ ۱۲۰۰ ایللری آراسیندا **یئنی سئی** نهری‌نین باش طرفلرینده یاشایانلار «**قاراسوق کوْلتورو**»[۱۴] آدینی داشییان کوْلتور دایره‌سینه منسوبدور. ائله بو دؤورلرده‌دیر کی، جنوب **سیبیر** و (**آلتای یوْره‌سینده**)، اوْرتا **یئنی‌سئی** ساحه‌سینده اینجه یوْزلو موغولی کاراکتر گؤرسنمه‌گه باشلامیشدیر. عین زاماندا **آلتای** یوْره‌سینده زراعتین ده اینکیشافی تایید ائدیلمکده‌دیر. «**قاراسوق** کوْلتورو دؤوروْنده دؤرد تکرلی آرابا کئچه‌دن تیکیلمیش ائولرین (**دَرمه‌ائو، چادیر ـ لارین**) موجودیتی ده بللی اوْلموشدور. بونلارین توْرک منشألی اوْلماسی لازیم گلیرسه ده **کیسه‌لئو** بو خوْصوصدا بیر شئی دئمه‌ییر. آرخئولوگیا آراشدیرمالاری سایه‌سینده آنلاشیلدیغی اوْزَره **یئنی‌سئی** نهری‌نین اوْرتا و باش ساحه‌لری **بایکال گؤلو** چئوره‌سی، **لئنا** نهری‌نین باش قیسیملاری، **ایرلیغی** نهری بوْیلاری

---

[۱۲] ـ کیسه‌لئو، س، و؛ «درَر نایایا ایستوْریا یوْزنوْی سیبیر» ایزد آ ک. نااوک س س س ر. مسکوْا، ۱۹۵۱

[۱۳] ـ عینه، ص. ۱۰۵ ـ ۶۷.

[۱۴] ـ عینه، ص. ۱۸۳ ـ ۱۰۶.

و **آلتای** چئوره‌لری چوْخ ائرکندن، کؤچَبه حایاتی یاشایان طایفالارین ساحه‌سینی تشکیل ائتمیش و بورانین اهالیسی ائرکندن چین ایله یاخین مناسیبتلر قورموشلار.

بیلیندیگی کیمی چین، میلاددان اؤنجه ۲ـ نجی مین ایلدن میلاد سیرالارینا قَدَر **بروْنز** استحصالاتیندا اَن مُهمّ و اؤنملی مرکزلردن بیری ساییلیردی. آمما **«دَمیر دؤورو» آلتای** یؤره‌سینده چین ـ دَن داها اوّل باشلامیشدیر: میلاددان اؤنجه ـ ۵ ـ ۴ ـ اوْنجو یوز ایللرده **مینوسینسک** منطقه‌سی و **آلتای** چئورَسینده «دَمیرچیلیگین» اینکیشافی تثبیت ائدیلمیشدیر. توْرک منشألی ائللرین غالیبا ان اسکی مادّی کوْلتور اوْرنکلری، آلتایلارین جنوب غربینده‌کی **«پازیریق»** قورغانیندا اوْرتایا چیخاریلیب‌دیر.[۱۵] بورادا **هیستی‌یونک ـ نو (هون)** ـ لارین مدنیتی‌نی آیدینلادان بیر چوْخ شئی مؤوجوددور. م، اؤ ـ ۳ ـ نجو یوْزیل اوْرتالارینا عاید **«پازیریق» قورقانیندان** باشقا، اوْرالارا یاخین **«شیبه»** قورغانیندان دا اسکی توْرک مدنیتی‌نی آیدینلادان بیر چوْخ اشیاء چیخمیشدیر. دئمک کی م، اؤ ۳ ـ نجو یوْز ایلده **آلتای** چئوره‌سی توْرک قؤوملری‌نین (بوْیلاری‌نین) یاشادیقلاری ساحه‌یه داخیلدیر.

سیبیرین دوْرلو یئرلرینده تثبیت ائدیلن و اسکی‌لیکلری م، اؤ ـ ۱۵ نجی مین ایله قَدَر چیخاریلان «قایا رسملری‌نین» نه درجه‌یه قَدَر **پروْتو ـ توْرک**[۱۶] قؤوملرله (بوْیلارلا) علاقه‌سی واردیر؟ بللی دئییل... بو داش اوْزَرینه چیزیلمیش رسملرین، هئچ اوْلمازسا یئنی داش دؤورونون سوْنلارینا عاید اوْلانلاریندا، تثبیت ائدیلن، آت مدنیتی و کؤچه‌به‌لیکله علاقه‌دار اوْلان بعضی رسملری، چوْخ سوْنراکی دؤورلرده توْرک قؤوملرینده (بوْیلاریندا) **«توْتم»**لرین رسملری (قارتال و کئچی)، بونلارین توْرکلره عاید اوْلدوغو فیکرینی قوتلندیرمکده‌دیر. بو کیمی آرخئولوژی تاپینتی‌لاریندا ان اسکی توْرک آنا یوردونون تعیین‌ینده دیقّته آلینماسی گرَکیر. توْرکلرین تاریخ ساحه‌سینه چیخدیقلاری دؤورده‌کی «آنایورد»لارینی تعیین خوْصوصوندا ایسه توْرک دیل تدقیقلری و تاریخ قیدلرینه دایانماق ضروری‌دیر.[۱۷]

---

۱۵ ـ عینه ص. ۳۹۲ ـ ۳۲۷.

۱۶ ـ توْرک اؤنجه‌سی

۱۷ ـ کوْرات، اؤگه ص. ۴ ـ ۱. (پروفسور، س. و کیسه‌لئو ـ ه عائد بیلیک و قیدلر بو کیتابدان آلینمیشدیر.)

ایشاره ائدیلدیگی کیمی؛ «غرب تدقیقچیلری تۆرکلرین آنایوردونو آلتای داغلاری‌نین شرقینده آختاریرلار و تۆرکلرله موغوللارین بیر آرادا اوْلدوقلارینی دۆشونورلر. تۆرکیّه آراشدیریجیلاری، آنا یوردون **آلتایلارین** غربینده، **اوْرال ـ ا** دوْغرو توْرپاقلاردا اوْلدوغو فیکریندەدیرلر. بو فیکیر اختلافلارینی پروفسور **قفس‌اوغلو** قیساجا بئله آنلادیر: غرب عالیملری چین سندلرینه دایاناراق تۆرکلرین آنا یوردونو شیمال ـ غربده گؤستریرلر. بعضی‌لری ده **یئنی‌سئی** منبعلرینده یا **ایریتیش ـ اورال** آراسیندا، یا دا **بایکال** ـ ین شیمال ـ غربینده اوْلدوغونا اینانیرلار. بو متن‌لری یان ـ یانا قوْیدوقدا، ایرانلیلارین و تۆرکلرین (تورانلیلارین) آنا یوردلاری‌نین قوْنشو اوْلدوقلاری ظنّی اوْیانمیش اوْلماییرمی؟ «اوْ یئرلر، دۆنیا خالقلارینا مجهول ایدی نهایت، ایلان ـ ساپاغی قیوریلا ـ قیوریلا آخان چایین بوْیونجا سوْن زمانلاردا چکیلمیش شوْسه (جادّه) بیزی دۆزلوکلردن، یاواش ـ یاواش، داغلارا آپاریب چیخاردیر. یئتیشیر ـ یئتیشمز، اؤزوموزو دؤرد طرفدن داغلارلا چئوریلی گؤروروک، اوْرادا قیشلار چوْخ سوْیوقدور، ائله بیل هر ـ نه‌یه ال دئیینجه قیریلاجاقدیر. داغلاردا ابدی جوْمودیتلر لاکین آلچاقلیقلار، دره‌لر سئحرله‌ین گؤزَللیکده. قیسا یایلاردا یۆز مین کیلومترلیک بیر دۆنیا بهشتی گؤزلریمیزین اؤنونده، اوْته‌ده سیخ بیر اوْرمان بو بهشتین بئشده بیرینی توتموشدور. جوْر ـ به ـ جوْر حئیوانلار؛ و هله ۳۱۰ نوْعو سایبلا بیلمیش قوشلار.[18]

بئله بیر یئرین حاقّیندا **آهورا ـ مزدا** ـ نین دیلی ایله «ایلک وَ اَن گؤزَل یاراتدیغیم یئر اوْرادیر» دئمک چوْخ یاراشیقلی و مناسیب دئییلدیرمی؟ ایستر یئرین آدی جغرافی خریطه‌لرینده اگری‌رَنجه (Əiryrənəcə) و چایین آدی **داییتی‌یا** اوْلسون، ایسترسه ده **آلتایلار** و چوپا اوْلسون! بلکه تبریزلی صائبین سؤزو بورادا دا دوْغرودور:

«بونلارین هامیسی عینِ روْیانین آیری ـ آیری تعبیرلری کیمی دئییلدیرمی؟»

---

[18] ـ مایوْروف، یوری «آلتایلارا دائر بیر حکایه»، اسپوْتنیک درگیسی، (انگلیزجه)، ژوئن ۱۹۸۵، ص ۱۳ ـ ۶

۲ . ۱. اوّل زامان ایچینده...

م، اؤ. ۳ ـ ۲ ـ نجیؤ مین ایللیکلرده، چینه داواملی هجوملار ائدن «شیمال باربارلاری»نین ترکیبینده پروْتوْ ـ توْرک‌لرین ده بولوندوغو (ایلک بؤیوک کؤچه‌به‌لر کوْنفئدراسیوْنو **هیونگ‌نو**[۱۹] لار ـ ین قورولماسیندان اوّل)، ووْقوعو تصوّر ائدیله بیلمز.

بو کوْنفئدراسیوْن (سوْنرادان اوْرتایا چیخاجاق اوْلان دیگر بوْزقیر ایمپراتورلوقلاری کیمی) اوْزونو اوّلا «**قلان**»ینا، داها سوْنرا دا یاواش یاواش، مهم (اوْنملی) سایبلان طایفالار توْپلوغونا قبول ائتدیرمگی باجاران قهرامانلارین یوْرولماز و توْکنمز سعی‌لری‌نین نتیجه‌سینده دوْغموشدور. بونلاردان بیری، محتملاً م، اؤ. ۲۱۰ ـ دا اؤلموش و افسانه‌لشمیش **باتورون** (باهادورون) ساده‌جه، آدی‌نین **تئوْمان** و لغبی‌نین **شان ـ یو** (ایمپراتوْر؟) اوْلدوغو بیلینمکده‌دیر.

بو **هیونق ـ نولار** کیملردیر؟ بعضی‌لرینه (مثلاً لیگئتی‌یه) گؤره، پالئوْآسیالی؛ بعضی باشقالارینا گؤره ایسه (**شیراتوْری** (Shiratori)نین ایکینجی نظریه‌سی) پروْتوْ ـ موْنغول و نهایت و چوْخلارینا گؤره ده پروْتوْ ـ توْرکلردیر (شیراتوْن ـ ون بیرینجی نظریه‌سی، پئللیوْت، هامبیس و. سایره) و چوْخ فاکتین اینجه‌لنمه‌سیله اثبات اوْلماق اوْزَره، آنلاشیلان، گرچک بو سوْنونجو احتمالین طرفدارلاریندان یانادیر.[۲۰]

۱ ـ ۲ ـ ۱. شاهنامه‌ده توْرک‌لر: ایران ـ توران

ایرانلیلارین موْختلیف قوْوملارلا موْناسیبتلری‌نین تاریخی چوْخ اسکی زامانلارا گئدیب چیخار. بو آرادا چینلیلر، یونانلیلار، عربلر، حتّی هندلیلر، بربرلر، خزرلر، ائرمنیلر، ولوْرلار ـ ی (متنده بئله‌دیر) سایماق اوْلار. توْرکلره (شاهنامه‌ده تورانلیلارا) گلینجه، گرچی فردوسی کیتابیندا تفرّعاتلا داستانلار بیچیمینده بو بابدا دانیشمیشدیر؛ لاکین ایران ـ توْرک مناسیبتلرینی تدقیق اوْچون شاهنامه بیریجیک منبع دئییلدیر. ۱۰ ـ نجو یوْز ایله تقدّوم ائدن چاغلارا دایر معلومات نیسبتاً آز دئییلدیر. اوْ بیر طرفدن توْرکوْلوْگیا

---

[۱۹] ـ هیونگولار و یا هونلار توْرک‌دوْر. بو فکر اکثر مؤلفلر طرفیندن قبول اؤلونموشدور. ج. هـ.

[۲۰] ـ عینه. ص. ۴۴ ـ ۴۳.

آراشدیرمالاری دا اعتمادا دَیر، گئنیش و مهم اوْلدوقلاری اوْچون نظردن قاچیریلمامالیدیر.[۲۱]

فردوسی، شاهنامه‌نی یازارکَن بیر چوْخ منبع‌لره مراجعت ائتمیشدیر؛ و لاکین توْرک دئیرکَن، اوْ، طبیعی چئوره‌سینده‌کی توْرکلری موْدئل آلمیشدیر. اوْنون تانیدیغی توْرکلر، دئمک اوْلار کی بیر چوْخ باخیمدان «ایرانلاشمیش ـ دیلار» یوکسک صینیفدن اوْلدوقلاری اوْچون ده، محقق ایکی دیلی (اوْز دیللری و فارسجا ـ نی) یاخشی بیلیر، ایرانلیلار کیمی گئیینیر و یاشاییردیلار.

شاهنامه‌ده توْرک‌لرین اوْتوردوقلاری یئرلردن بیری عمومیتله «توران» یا دا «توران ـ زمین» دئیه آدلانمیشدیر. بو تئرمین (اصطلاح) ایرانین شیمال شرقینه دوْشن آسیانین اوجسوز بوجاقسیز مسافه‌لرینی دیقّتله موْعیّنلشدیرمکدن اوْزاقدیر. ظاهراً، **جیحون** (= **آمودریا** = **اوْخسوس**) چایی، بو ایکی آیری دوْنیانین حدودودور. **فریدونون** اوْلکه‌لری آییردیغیندا بو حدوددان سوْز کئچمه‌ییر. آنجاق، **طهماسب** اوْغلو زاو زامانیندا **جیحوندان چین وخوْتنه** قَدر تورانلیلارین اوْلدوغونا دایر ایشارتلر وار، سوْنرا بو حدودو آشیب و نهایت گئری قاییتمالار دورلو دوْیوشمه‌لرین اساس موْوضوعو اوْلور. **ساسانیلردن بهرام ـ گوْر، جیحونون** قیراغیندا حدود علامتی اوْلاراق، بیر ستون (میل) تیکدیریر. ستونون اوْزرینده، قطعی حدود بورادیر؛ نه توْرک نه‌ده ایرانلی بونو آشا بیلمز، دئیه یازدیریر. نهایت، **انوشیروان**، اوْرایا، آخینلری دوْردوتماق اوْچون بیر سدّ چکدیریردی.[۲۲]

شاهنامه ـ ده، ایلک دفعه، توران آدی **فریدونون** اوْلکه‌لری بوْلمک بحثینده کئچیر. خصمانه مناسیبتلر کیتابین اَن گئنیش قیسیملرینی اوْزونه حصر ائدیر. گئت ـ گئده درینله‌شن دوْشمنلیک هئچ بیر سیاسی موْقاویله‌نین اوْزون عوْمورلو اوْلماسینا ایجازه وئرمز. فردوسی، بو ایکی سوْیو، سو و اوْد کیمی باریشماز بیلیر.

دوْ گوْهر، یکی آتش و دیگر آب.

---

[۲۱] ـ عینی

[۲۲] ـ عینه، ص. ۸۷

باشقا بیر یئرده، سو ایله اوْدو یان ـ یانا قوْیماق هر ایکیسی‌نین حاقّیندا ظوْلمدور، دئییر:

کسی کو بَرد آب ـ و آتش به هم
اَبَر هر دوْ بر کرده باشد ستم...

سَلم و **تور** پایلاریندان ممنون دئییلدیلر؛ آل ـ بیرلیگی ایله **ایرج** ـ ی اؤلدورورلر. قارداش قاتیلی **تور** هئچ بیر زامان عفو ائدیلمه‌یه‌جکدی؛ و بورادان سوْنو گلمه‌ین ایران ـ توران ساواشلاری باشلایاجاقدیر. **ایرج** ـ ین اوْغلو، **منوچهر**، نهایت بیر وورو‌شمادا ایکی عمیسی، **سلم** و **توْر** ـ و اؤلدوره‌جک. لاکین ساواش قورتولمایاجاق، **توران خاقانی افراسیاب** ـ لا دؤیوشلره داوام ائده‌جکدیر. ساواشلارین داوامی، بو ایکی سوْیو آرتیق باریشماز و اوْیوشماز حالا گتیره‌جکدیر. هر ایکی سوْی دا، آنا یوردلاری‌نین (قوْتلی احتماللا) یاخین قوْنشولوغونو، مینلرجه ایل عین آجی ـ شیرین تجروبه‌لر و امتحانلاری کئچیردیکلرینی؛ و بَنزَر قَدَرلری بؤلوشدوکلرینی؛ ووروشمالارین آلوْووندا اوْنوتدولار. ائله کی **بهرام** ـ ی **چوبینه**‌نین باجیسی **گوْردییه**، «ایرانلیلارلا توْرکلرین آراسینا قوْهوملوق غوصّه و زحمتدن ساوای نتیجه وئرمز»، دییه دوْشونه بیله‌جک:

و لیکن چوْ با توْرک ایرانیان،	بکوشد که خویشی بوْد در میان
ز پیوند ـ وْ از بند آن روزگار	غم ـ وْ رنج بیند به فرجامِ کار.

گرچکده ده، بو بابدا ایران و تورانین دوْشمنجه رابیطه‌لری‌نین دوْغوردوغو فاجیعه‌لر آز دئییلدی. اوْنلارین اَن مشهورو **سُهرابین** (آتاسی و ایرانین باش پهلوانی، **روْستم**، اؤز الی ایله اوْنو تانیمادان هلاک ائتمه‌سی) و باباسی ایران شاهی **کیکاووس**، آناسی بیر تورانلی خاتون اوْلان **سیاوش** ـ ون (**افراسیاب** ـ ین قارداشی **گرسیوَز** طرفیندن اؤلدورولمه‌سی) ماجرالاریدیر.

«**فرهنگِ نام های اوستا**» ـ دا (اوستا ـ داکی آدلارین لوْغتینده) دئییلدیگینه گوْره: «**توران**» سوْزونون اصلی پهلویجه‌ده «**تور**» ایمیش، «آن» نیسبتی گوْسترن علاوه‌دیر (شکیلچی‌دیر/ اکدیر). ایران یایلاسینا سیزان «آریایی» ائللرین بیر قیسمی موْناسیب

گؤردوکلری ساحه‌لرده یئرلشدیلر، (غالیبا آز ـ چوْخ بیر ـ بیرینه یاخین زامانلاردا بو یئنی یوردلارینا گلدیکلری اوْچون، ایشغال ائتدیکلری یایلانین عمومی توْپونیمینه گؤره، فرقلره باخمادان اؤتری اولاراق بو قبیله‌لره اؤز آدلاری ایله بیرگه، ایرانلی دا دئییلدی؛ البته، بو موْختلیف قبیله‌لر هر بیریسی اؤز خوْصوصیت، و دوروملارینی موْحافیظه ائتمگه داوام ائتدیلر. H N) شهرلر سالدیلار و اکینچی‌لیکله مشغول اوْلدولار. اوْ بیرلری (توْرکلر) ایسه عادتلری، عنعنه‌لری و چوْخ حرکتلی یئتیشمیش اوْلدوقلاری اوْزره، اؤزلری ایله گتیردیکلری چوْخ ساییدا حئیوانلارینی بسله‌مکله کوْچری یاشاییشی ترجیح ائتدیلر. آز ـ چوْخ «یئرلشمیشلر» و «نوْمادلار»، (اوْبا، آلاچیق و چادردا یاشایانلار)، زامان کئچدیکجه داها آرتیق یادیرقاندیلار[۲۳]

اوئستانین ۵ ـ نجی یشت ـ ینده، **کئویهئوسره‌وه** (شاهنامه ـ ده کیخسرو) زامانینداکی ساواشلارا ایشارت ائدیلیبدیر. بو منبعده دئییلدیگینه گؤره، **طوسه** (طوس)، **انه‌هیته** ـ دَن (**آناهیتادان**)، ایسته‌میشدیرکی، اوْنو، **گنگه (گنگ ـ دژ)** اوْستونده‌کی کئچیدده یاخینلاشان ووروشمادا، **وئسه‌که** ـ نین (**ویسه** ـ نین) ایگید اوْغوللارینا غالیب قیلسین. عینِ منبع‌ده، بیر آز سوْنرا (فصیل: ۵)، بو دفعه تورانلی **ویسه** ـ نین اوْغوللارینی عینِ تانریچا **آناهیتایا** یوْز آت و مین قوْیون آداخلایاراق، **طوسا** غلبه اوْچون یالواردیغینی گؤروروک. دیقّتی ایکی نوْقطه‌یه چکمک یئریدیر: ۱. ایکی ضیدّ سوْیون تاپیندیقلاری و اوْندان کؤمک ایسته‌دیکلری عین **آناهیتا** ـ دیر؛ ۲. ایرانلی **طوس** آت و قوْیون کسمه‌دن آناهیتایا یالواریر؛ حالبوکی تورانلیلار حئیواندارلیق ائتدیکلری اوْچون ده قوربانلیق کسیرلر.[۲۴] موْلّیف **ساکا**ـ لارین **تورانلی**لارلا عینی اوْلا ـ بیله‌جگینه ده ایشارت ائدیر.

باشقا بیر منبعین ده وئردیگی معلوماتی قیسّاجا گؤزدن کئچیرک: «... اوْچ آیری «قبیله ـ بیرلشمه‌لر»ین، یئنی **اَوئستا** روایتلرینده اوْچ قارداش تیمثالی و آدلارینی دا تانیییریق: **آریه، توره و سئیریمه.** اوْرتا فارسجا یازیلاریندا و اوْرادان شاهنامه‌یه نقل اوْلوش شکیللری ایله

---

۲۳ ـ رضی؛ اؤگه، ص. ۳۰۴.

۲۴ ـ عینه. ص. ۳۵۷.

آدلار بئله‌دیر: دۆنیا سلطنتی، **تریتون** ـ ون (فردوسی: **فِریدون / فَریدون** ـ ون) اۆچ اوْغلو: **اِرَج** (فردوسی: ایرَج)، **سَلم** و **توْج** (فردوسی: **تور**) ـ ون آرالاریندا بؤلوشولدو. **ایرج** ـ ین آدی «آیئریه + بیر شکیلچی»ـ دیر. **پهلوی** یازیسیندا **سَلم**، «سَلم» یازیلمیشدیر، بو یازی سیستمینه گؤره «**سریم**»ده اوْخونا بیلر. **تور** ـ ا گلینجه او دا «**تور + ج**» ـ دیر، (ایراندا **تورَج**، آز ـ چوخ ایشلک بیر آددیر، HN). **فریدون** (یئنی **اوئستادا: Thritunə**)، اسکی **یشت‌لرده** آدی کئچن، شجره‌سی اسکی ایرانا چاتان بیر میفیک[۲۵] پهلواندیر. «**سئریم**» ـ لرین «**سارمات**»لار اوْلدوغوندا شۆبهه یوْخدو. اوْنلار **ایسکیت** Iskit کوْنفدراسیونونداندیلار. **تور** آدی چوْخ اسکی روایتلرده یوْخدور. بلکه بو دؤورلر ایران یایلاسیندا یاشایانلارین هامیسینا ایرانلی دئییلن چاغلارلا توش گلیر. Christensen ـ ین فیکرینه گؤره ایلک زامانلاردا **توْره**، ایستر ایرانلی اوْلسون یا دا اوْلماسین، چادیرلاردا یاشایانلارا وئریلن بیر عمومی آدی ایدی.[۲۶] ساسانیلر زامانیندا **توْره**، **خوارزم** ـ ده بیر یئر آد ایدی. **ژ. مارکوارت توْره**‌نی اسکی بیر قبیله‌دن قالما آد بیلیر.. **اوئستادا** (**یشت**: ۱۳) آنجاق توْره‌لرین ۱۰۰۰۰ نفرلیک **دانو** قبیله‌سی‌نین آدی کئچر. دانو سؤزو، اوئستا ـ دا عمومی اوْلاراق سو آنلامیندا دا ایشله‌دیلیر. کلمه، بو عمومی معنادا ایسکیت (هئروْدوْتوْس = Shitha: Herodotos اینگیلیزجه: Scythia) دیلیندن آلینمادیر؛ دوْن چایی‌نین آدی دا بورادادیر... بو مسئله‌نین حلّ یوْلو، تورانلیلارین شرق **ایسکیت** و **سیریملرین** (**سئیریملرین**) غرب **ایسکیت** ـ لر اوْلدوغونو قبول ائتمکدیر. ایرانلیلار جیحون یؤره‌لرینده اسکیت‌لرله ووروشدوقلاریندا، دۆشمن کوْنفدراسیوْنون ترکیبینده اؤزگه قبیله‌لردن باشقا اؤز قوْهوم قبیله‌لری ده واردی.[۲۷]

Kowalski ـ نین فیکرینجه: شاهنامه ـ ده‌کی **تورانلیلار**، ایندی بیزیم بیلدیگیمیز **تۆرکلر** اوْلماسا گرک. فردوسی‌نین وصف ائتدیگی قیزقین ووروشمالارین کئچدیگی

---

۲۵ ـ اسطوره‌وی

۲۶ ـ زردۆشت‌لیک اۆزره آراشدیرما؛ ص. ۱۶. (نیطقی حاشیه ۱۲)

۲۷ ـ یئنبرگ،؛ .H. S؛ دینهای ایرانِ باستان، فارسجا:دوکتور سیف‌الدین نجم آبادی،مرکزِ ایرانی، مطالعه‌ی فرهنگها، تهران، ۱۳۵۹ (۱۹۸۱) ص. ۱۲۰ ـ ۱۱۴.

دؤورده تۆرکلرله ایرانلیلارین هئچ بیر جۆر موناسیبتلری یوْخدو. شاهنامه‌ده کئچن تورانلیلار، بلکه‌ده ایسکیت‌لرمیشلر... هیند ـ آوروپالی بیر کلمه اوْلان **تۆرلا آلتاییک تۆرک** کلمه‌لری آراسیٛنداکی بنزرلیک، بئله بیر قاریشیقلیغا سبب اولا بیلر. بو شاهنامه‌ده اوْلان یگانه آناخروْنیزم دئییلدیر. داستانجی شاعیر، اؤز زامانی‌نین حادیثه‌لرینی، بعضاً چوْخ اوزاقلاردا تصوّور و تصویر ائدیر، مثلاً اوْ، اسکی یونانلیلاری بیزانسلیلارلا قاریشدیریر و اوْنلارین خریستیان (مسیحی) اوْلدوقلاری فیکرینده‌دیر. نئجه کی دارا (داریوش)، یونانلیلارلا بیر محاربه ده الی ایله، ۴۰ کاتوْلیک و بیر خاچ دا دوْشمنلردن آلیر. یوْز ـ ایللرجه زردوْشت ـ ون دوْنیایا گلمه‌سیندن قاباق شاهنامه‌ده **زند ـ اوئستا** ـ نین بولوندوغو «**اوْد ـ تاپیناق**» لاریندان (آتشکده‌لردن) بحث ائدیر، آختمئنید دؤورونون **تورانلیلاری** ایله **ساسانی** چاغی‌نین **تورانلیلاری** هئچ فرق ائتمه‌میشلر، سانکی زامان اوْنلار اوْچون دورموشدور. چوْنکو اوْنلارین هامیسی فردوسی ایله چاغداش **تۆرکلرین** قوْپیالاری‌دیرلار.[۲۸]

ایران توران ساواشلاری‌نین سببی ایرَج ـ ین اینتیقامی ایدی؛ سوْنرا، **سیاووشون** قانی، **ایرَج** ـ ی اوْنوتدوردو. افراسیابین اؤلوموندن سوْنرا ووروشمالار، کوْوالسکی (Kowalski)نین دئدیگی کیمی دینی رنگ آلدی. شاهنامه‌ده زردوشت‌دن اوّلکی دؤورلرین دینیندن اوْستواؤرتولو کئچیلیر. آرا ـ سیرا ایشارتلردن آنلاشیلیر کی شاعیر **ایرانلی و تورانلی** آراسیندا فرق گؤرمه‌ییر. ایکی قؤوم ده تک آللاهلیدیر. هر ایکیسی‌ده اوْنو عینِ آدلارلا (اکثر «یزدان»دییه چاغیریرلار.[۲۹] بعضی کئچیدلرده بیر نوع فرقه ایشارت ائدیلیر؛ مثلاً افراسیابین قیزی فرنگیسله سیاووشون ائولنمه‌سینده دین فرقینه بیر ایشارت وار: «اؤز دینینه یاخیشاجاق بیچیمده...» (بوَد در خورِ دینِ خویش)، بودا «عادتلرینه (تؤره‌لرینه) گؤره» معناسیندا دا آنلاشیلا بیلر. افراسیاب باش شهری، قوندوز ـ دا، سوْنرالاری بایکند دئدیلر، اوْرادا فریدونون تیکدیردییی بیر آتشگاه وارمیش، اوْرادا بیرده

---

[۲۸] ـ عینه ص. ۹۰.

[۲۹] ـ عینه ص. ۹۱.

آلتین جیلدلی زند ـ اوئستا ساخلانیرمیش. بۆتون بونلارا رغماً، مغلوب اوْلموش **تورانلیلار** بیردن «بوْت‌پرست» آدلاندیریرلار...[۳۰] مؤلّیفه گؤره، فردوسی اداری تشکیلات، ساواش طرزی و سایره‌ده بو ایکی سوْی آراسیندا فرق قوْیماییر.[۳۱]

شاهنانه‌ده کئچن **تورانلی** آدلارین چوْخو **ایرانلیدیر**. مثلاً افراسیاب‌لا بیر گۆن برابر چؤوکن (چوْگان) اوْینایان **تۆرک** اِکیپی‌نین آدلاری بئله‌دیر: **گۆلباد، گرسیوَز، جاهو، پولاد. پیران، نستیهان و هومان**. بو قاریشیقلیقدا، کلمه‌لرین بیر چوْخونون اصلی، تورانلی اوْلا بیلر، تورانلی پیران ـ ین قارداشی‌نئن آدی فرشید ورد. ایرانلی اسفندیار ـ ین قارداشی‌نین آدی ایله عینیدیر. دَمور، قاراخان، تورخان... کیمی تۆرکجه آدلار آزدیر. یئر آدلاری دا عینی دورومدادیرلار. بیر احتمال دا تۆرک آدلاری‌نین شاهنامه‌یه فارسی‌لشمیش (فارسجایا ترجومه ائدیلیب و اوْ دیلین تلفّوظونه اویدورولموش) حالدا کئچمه‌میشدیر؛ مثلاً دمیر آدی بو کیتابا پوْلاد بیچیمینده کئچمیش اوْلا بیلر. اوْ بیر طرفده، فردوْسی دیل فرقینه کاملاً مُدریک‌دیر. طرفلرین گؤروشونده «ترجمان»دان بحث اوْلدوغو چوْخدور. «رویین‌دژ» قالاسینا هوجومو آنلاتیرکن «ترخان ـ ین قالایا دوْغرو، عجله ایله گلیرکن یانیندا ترجمانینی دا گتیردیگینی» قید ائدیر:

سرافراز طرخان بیامد دوان
بدین روی دِژ با یکی ترجمان.

بئله‌جه، تورانلی هومان دا بیر اختلافی حلّ اۆچون گلدیگینده یئنه بیر ترجمانلا برابر حرکت ائدَر:

نشست از برِ زین، سپیده دمان
چوْ شیر ژیان با یکی ترجمان

بیر میثال داها:

که روْ پیشِ هومان به ترکی زبان

---

۳۰ ـ متن بئله‌دیر: سرِ بت‌پرستان در آدم به خاک.

۳۱ ـ کووالسکی اؤگه ص. ۹۲.

همه گفته ما بر او بر ـ بخوان

گئد هومان ـ ین یانینا،

بیزیم بوتون دئدیکلریمیزی اوْنا توْرکجه، سوْیله.[۳۲]

میثال‌لارین ساییني چوْخالتماق آساندیر. ایشاره ائتدیگیمیز قَدر اوْرتاق (مشترک) طرفلره رغماً هامیدان قاباق و هر شئیین اوْستونده مدنیتلری بیر بیریندن مشخّص ائدن دیللریدیر. دیل، مدنیتین[۳۳] اوْرتا دیره‌گی‌دیر. اودور کی هر سوْیون کیملیک و شخصیتینه

---

[۳۲] ـ عینه ص ۹۴

[۳۳] ـ ایکی ـ اوچ نسل اوّل، غربین علم و تکنیکی نفوذ ائتدیگینده، اوْنلارا خاص ترمینلرله برابر بیر نئچه پوْلیتیک و سوْسیال مفهوملار دا گلدی. بیزیم ضیالیلاریمیز، بو یئنی مفهوملاری اوْز دیللرینه چئویرمک ایسته‌دیلر. لاکین فرانسیزجا «Civilisation»، "Nation" və "culture" ترمین‌لری حاقّیندا بیر نئچه سوْز سوْیله‌مک گرَکیر:

۱ـ «Civilisation» تمدّن عربلر و فارسلار، تَرَدّودسوز « Civilisation»آ قارشی، عربجه اوْلان و هر ایکی دیلده ایشلک کلمه‌لردن سایيلان، کوْک باخیمیندان دا یئنی معنایی ایفاده ائدن «تمدن» ترمینینی آلدیلار، و بو گوْنه قَدَر ده ایشلتمکده‌دیرلر. توْرکیّه‌ده اسکیدن ایشلتدیکلری «تمدن» یئرینه دیلی تمیزله‌مک مقصدی ایله «اویقارلیق» کلمه‌سینی قوْیدولار. کلمه، عصمت زکی ایوب اوْغلونون «تورک دیلی‌نین ائتیموْلوژی سوْزلوگو»نه گوْره: «اویماق کوْکوندن و «قار» شکیلچی‌سیندن اوْلموشدور. اثرده «اویماق» اوْچون سایدیغی معنالاردان یئدینجیسی «یئرلشمک»دیر. کی سوْزدن ایسته‌نیلن معنایا توش گلیر. «قار» شکیلچی‌سی اوْچون ده بوْل میثال وئریلیر.

۲ـ «Nation» (ملّت) گلینجه؛ عربلر «امّت» ترمینینی ایشله‌دیرلر، نئجه کی «بیرلشیک ملّتلر»ه «الامم المتّحده» دئیرلر. فارسلار (و باشلانغیجی توْرکلر)، «ملّت» کلمه‌سینی سئچدیلر. نئجه کی «ملّتِ ایران» دئییلیر. ایندی ده، ایراندا «میللت مِلّت» «ناسیون»ون قارشی‌لیغیدیر. توْرکیّه‌ده اوْلا «میلّت» ترمینی قبول ائدیلدی بیر آز کئچمه‌دن «اوْلوس» کلمه‌سی «میلّت»ین یئرینه کئچیریلدی. ۱۹۸۰ حادیثه‌لریندن سوْنرا یئنیدن قورولموش «دیل کورومو» بیر سیرا اوْلجه استعمالا قوْیولموش «یئنی» ترمینلری ردّ ائتدی؛ نتیجتاً پارلامِنتوْدا «اگه‌منلیک اولوسوندور» یازیسی یئرینه «حاکمیت میلّتیندیر» قوْیولدو. «ملّت»، یئنیدن هر ممکن اوْلدوغو یئرده «اولوس»ون یئرینی آلدی. نه وار کی «اولوس» سوْزو سوْرگوْن ائدیله‌جک بیر گوْناه ائتمه‌میشدیر. نئجه‌کی، همین «دیل کورومو»نون، سوْنرالاری (۱۹۸۸)ده چاپ ائتمیش «توْرکجه سوْزلوک»ده اعتدالین بیر نیشانه‌سی اوْلاراق هم «ملّت» اوْلدوغونو تصریح ائدیر (صحیفه ۱۵۱۳) دیوان و لغات‌الترک‌ده معناسینی «شَهَر» دئییر (ترجومه‌سی: جیلد ۱ ص ۶۲). لوْردکلاوسوْن، میلادین ۱۳ ـ نجو یوز ایلیندن اوْنجه‌لرده توْرک کلمه‌لرینین کوْک تانیما سوْزلوگو (Lordklauson Anethymological Dictinary of Pre – Thirteenth century Turkish)ده قیساجاسی) بئله دئییر: ایلک معناسی اوْلکه ایدی سوْنرالاری، بو کلمه شَهَر آدلاری ایله قاریشدی میلاددان اوْنجه ۹ ـ نجو عصرده لهجه‌لرده «شَهَر» یئرینه کئچدی. چوخ اسکی زامانلاردا، موغوللار بو کلمه‌نی توْرکلردن آلدیلار، وَ ـ اوْز تلفوظلرینه اویقون اوْلاراق اصلینده اوْلان /ش/، /س/ سسینه دوْنوشدو. آنلامی دا سیاسیلشدی و موْغوللارین ایلک اوْلکه‌لری‌نین آن بوْیوک واحدینه دئییلدی. چینگیزدن سوْنرا ایمپیراتوْرلوق دوْرده بوْلوندو و هر قیسمی‌نین آدی «اولوس» اوْلدو؛ مثلاً «جاغاتای اولوسو» و سایر. داها سوْنرالار، موغوللار یئرلردَن آرتیق خلقلری دوْشونمه‌گه باشلایینجا، بو کلمه «ائل» خلقلرین بیرلیگی، معناسیندا ایشلندی. ائل یادا اوْلوس، «اوْیماق» = قبیله، آنلامینداادیر. اوْیماق و یا اوْیماغ «بوْی» (= کلان) ـ لارا بوْلونوردو، بوْیلار دا «اوروق» (ـ عائیله) ـ لردن تشکّول ائدیردی. (بو کلمه‌لردن) آنجاق «بوْی» موْغولجادیر،

قصد ائدنلر آن باشدا دیلی نیشان آلیرلار. **تورانلیلارین** عمومیتله پهلویجه (ایرانیجه) بیلمه‌دیکلری (شاهنامه‌نین تصریح ائتدیگی کیمی)، **ایرانلیلارین، تورانلیلارین** گؤروشونه گئتدیکلرینده، بیر «ترجمان» آپاریلماسی‌نین لازیم اوْلدوغونو تکرار تکرار تاپشیرماقلاریندان، آچیقجا آنلاشیلیر. هابئله **تورانلیلاردا** فارسجا بیلمه‌ییرمیشلر؛ نئجه کی

دیل کورمو اولوس ـ وَ، اونودولموش اسکی اوْلوش ـ ون یئرینه احیا ائتمیشدیر. میلّت بیر عربجه سؤز اوْلاراق بؤیوک عرب‌شناس (عربین یئنی مکتوب دیلی سؤزلویو)نه «ǝ- (The Hans Wehr Dictionary of modern Written Arabic (Newvork 1979» گؤره «دینی تؤپلولوق» دئمکدیر، بو جهتدن ده بلکه اوْلوس» ـ دان داها آز مقصده اویغون دؤشمکده‌دیر.

۳ـ «کوْلتوره» فارس و عرب‌لر چوْخ راحات داوراندیلار؛ فارس ضیالیلاری هر کسین هر گوْن ایشلتدیگی «فرهنگ» کلمه‌سی‌نین بیلیک، تربیت، یاخشی یئتیشدیریلمک ذکا و حتّی «لغت» کیمی معنالارینی بیر آز داها گئنیش‌له‌دَرَک تردوْدسوْز «کولتور» یئرینه ده قوْیدولار و اوْ گوْندن بو گوْنه رسمی و غیررسمی هر یئرده ایشله‌دیرلر. عربلر ایسه، اوْنلار دا، تاپماق، گؤروشمک، مهارتلی و ذَکی اوْلماق، دوْزَلتمک، تصحیح ائتمک، تربیت ائتمک، یاخالاماق، تربیت اوْلماق و سایر معنالاری اوْلان «ثقیفه / ثَقوفه» مادّه‌سیندن «ثقافه»نی «کولتور» قارشیلیغی اوْلاراق آلدیلار، و ایندی راحات ـ راحات ایشله‌دیرلر. توْرک ضیالیلاری نَدنسه، بو بارەده چوْخ مُشکل پسند داوراندیلار. ایلک اوْلاراق عربجه، یئری شوملاماق آنلامینا اوْلان «حرث»ی ایشلتدیلر؛ نَدنسه بو اوْزون یاشامادی؛ بیر مدّت «اکین» ایشلدیلمَگه باشلادی، بودا یایقین حالا گلمه‌دی. نهایت، «کوْلتوْر» اوْرتایا آتیلدی. حله‌لیک یئرلشمیشه بنزه‌ییر شیمال آذربایجاندا ایشله‌نن «مدنیت»ده، داها چوْخ یاراشدیغی اوْچون «کولتور»ون توْرکجه‌سی، نه اوْلمالی؟

ایلک اوْنجه، دیل قورومونون یئنی سؤزلوگوْندن کوْلتورون نه دئمک اوْلدوغونو اوْیرَنک: «کوْلتور ۱ـ تاریخی سوْسیال انکشاف دوْورو ایچینده یارادیلان بوْتون مادّی و معنوی دَیر ایله، بونلاری یاراتماقدا، سوْنراکی نسل‌لره کئچیرمکده ایشله‌دیلن، اینسانین طبیعی و سوْسیال چئوره‌سینه حاکمیتی‌نین اوْلچوسونو گؤسترن واسیطه‌لرین بوْتونو؛ حرث؛ اکین. ۲ـ بیر توْپلوما و یا خلق توْپلولوغونا خاصّ دوْشونجه و صنعت اثرلرینین بوْتونو موْحاکیمه (قضاوت)، ذوْوق و تنقید استعدادینی اوْیرنمک یا حیاتِ یوْلو ایله انکشاف ائتدیریلمیش شکلی.

۴ـ فردین قازاندیغی بیلیک.

۵ـ «زراعت»... (ص. ۹۴۷) «Culture» دئیینجه، عرب و فارس دیلچی‌لری کیمی اینسانین عاغلینا، «فرهنگ» و «سقافه» ـ یه یاخین مفهوملار گلیر. مثلاً، دیلیمیزده «اردم» کلمه‌سی اویقون دئییلدیرمی؟ سؤزو قیسّا کسمک اوْچون بو کلمه حاقیندا Clauson – un (کلاوسوْن ـ ون یازدیغی آچیخلاماسی‌نین باشلانقیجی‌نی قیسالداراق نقل ائدیریک: ائتیمولوژیک باخیمدان «مردجه صیفتلر»، بخصوص شجاعت، و گئنیش معنادا یاخشی‌لیق، فضیلت، یاخشی صیفتلر... دئمک اوْلان، اصلینده (موْغولجادا)، قابلیت باجاریقلی اوْلماق، کفایتلی‌لیک معنالاری دا وار. سوْنرالار عاغیللیق، بیلیک، اوستالیق... و سایر. معنالاری دا وئردی...) کی توْرکلرین ایشلتدیگی هم یئری اکینه حاضرلاماق، و بونا بنزَر آنلاملاری اوْلان «حارث» کلمه‌سیندن هم «کولتور» یئرینه قوْیولان و توتونمایان «اکیم» ـ دَن، هم‌ده بوْرج آلینان وَ مینلرجه ایللیک «اردَم»یمیزه یاراشمایان و یادیر قانان «کوْلتوْر» ـ دَن داها چوْخ کوْنوله یاتیر. ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، بیزیم «مدنیت» ترمینیمیزده قوْصورسوز دئییل؛ «کولتور» ـ دَن داها چوْخ «سیویلزاسیوْن» (تمدّن) و (Civilisation) ـ u ایفاده ائدیر. دئمک بونا بیر چاره تاپیلمالیدیر.

سیاووش ایرانلیلارلا چؤوکن (چوگان) اوْینارکن، ایرانلیلارا بعضی تعلیماتی پهلویجه وئریرمیش:

سُخن گفت بر پهلوانی زبان...

رستم ده مطلقا **توْرکجه** بیلمزمیش:[۳٤]

شاهنامه‌ده **تورانی**لرین دیلینه (تک ـ توْک استثنا اوْلاراق غالبا، بیر یئرده نظمین وَزن ایجابی «**توْری**» **توْرکی** (**توْرکجه**) و ایرانلیلارین دیلینه (ایستر **کیان** دؤورو اوْلسون ایسترسه ساسانیلر زامانی اوْلسون) پهلوی، یئری گلدیکجه ده پهلوانی، دئییلیر. شاهنامه‌ده توْرکلر گشتاسب دؤوروندن بری بوْسبوتون چین ـ ه حاکیمدیرلر. تورانلیلارین باشلاریندا، شاهنامه‌یه گؤره، ایران میثالی بیر «شاه» وار، بعضاً ده خاقان. اوْنا، چین‌له توْرکو قاریشدیراراق «خاقان» ایله «فغفور» و ائش ـ آنلاملی اوْلاراق هانکیسی سؤزه اویارسا دئیرلر. شاهنامه‌نین **دَقیقی** ـ دَن آلینان داستانیندا، «چیگیل شاهی» آدلانیر. خوللَخ (Xulləx) (قارلوق) تورکلری ده اوْنون امری آلتینداديرلار. بو ترمینلره «توْرکلر و چین شاهی» و «سپهدار ـ ی سالارِ توْرکان ـ ی چین» گیبی سؤز گلیشی لقبلر چوْخدور. **توران** توْرپاقلاری‌نین حدودو شاهنامه‌ده بَللی دئییلدیر. **چیگیل** شاهی و قوْشونون، توْرک و چین اوْردوسونون ترکیبینده گؤردوْگوموز کیمی هَرات حؤکمداری، **ساوه** و اوْغلو **پَرموده** توْرک ـ چین شاهی لقبینی داشی‌ییر. **ائفتالیت**لر (Heftalites) ـ ین ده مُبهم صورتده توْرک دؤولتی اوْلدوغونا ایشارت ائدیلیر.

ایرانلیلارین بایراغیندا گوْنش، و توْرکلرین‌کینده آی واردیر، افراسیابین باشی‌نین اوستونده «ایپک بنؤوشه متنین اوْزرینده، آلتین‌لا ایشلنمیش آی ایشارتلی بایراق» دالقالانیردی.

سرش ماهِ زرّین و بومش بنفش

به زر یافتِ پرنیانی دَرَفش.

۳٤ـ Kowalski, e 8 ö ص. ۹۴.

فقط بایراقلارین رنگلری و علامت‌لری شاعیرین جوشقون بیانیندا ثابت قالمایا بیلیر. آرادا بیر، توتم‌لره ده توش گلیریک، مثلاً اَرجاسب ـ ین بایراغی «گرگ پیکر درفش» ـ دیر، یعنی اوزرینده قورد رسمی وار. قطعی گؤرولَن علامتلر، تورکلر اوچون آی و ایرانلیلار اوچون گونشدیر.

من ایدوُن شنید ـ ستم از موُبدان
که چون ماهِ ترکان بر ـ آید بلند
ز خورشید ایرانش آید گزند

من موبیدلر ـ دَن (موُغلار ـ دان) ائشیتدیگیمه گؤره تورکلرین آیی یوکسلینجه ایرانین گونشیندن ضرر گؤره‌جکدیر.

تورکلرین پالتارلاری، خوصوصاً کمرلری (قورشاقلاری) و بؤرکلری اؤزلرینه گؤره‌دیر؛ شاهنامه‌ده بو خوصوصلار یئری گلدیکجه آنلاتیلیر.

فردوسی تورکلرین گؤزللیکده بیرَر خاریقه اولدوقلارینی تصدیق ائدرکن ده ذکاء دا، عاغیللا و حتّی ساواشدا ایرانلیلاردان گئریده قالدیقلارینی سؤیله‌مکدن چکینمز؛ Kowalskiیه گؤره، ساواشچیلیق حاقّیندا شاعیرین وئردیگی حؤکم چوخ بیر طرفلی، اساس‌سیز و شیشیرتمه‌دیر، تورکلرین سلحشورلوغوندا شوبهه ائدیله بیلمز؛ او بیری زمینه‌لرده، کؤچری حیات یاشایان اینسانلارین خوصوصیت‌لرینی گؤزدن قاچیریب، و اؤز میلّی تعصّبینه گئنیش میدان وئرمیشدیر.[۳۵]

۳ . ۱. تورکلر

۵۴۶ دا آلتایدا چین‌جه **توُ ـ کوُ ـ ئه** آدی ایله تانینمیش اولان بیر تورک طایفاسی‌نین باشقانی بوُمین، آوارلاری (تولیک‌لرین بیر عصیانا حاضیرلاندیقلارینی) خبردار ائتدی. بئله‌جه عصیان باسدیریلدی. بومین بو خدمتی‌نین قارشیلیقی اولاراق آوارلارین بیر حؤکمدار قیزیله ائولنمک ایسته‌دی. آمما بو ایسته‌گی تحقیر ـ دولو بیر جوابلا ردّ

---

۳۵ ـ عینه، ص ۹۹ ـ ۹۶

ائدیلدی. بوندان اینجی‌ین بومین، باش قالخیزماغا قرار وئردی. یئنی خانِدانین و یئنی قورولان دؤولتین باشقلانغیجی بو تاریخدیر.[۳۶]

توُ ـ کوُ ـ ئه کلمه‌سی‌نین گئریسینده «توْرک» یا دا داها دوْغروسو، «توْرکوْت» دئییل‌ده «توْروْک» کلمه‌سی واردیر. گرچی «توْرکوْت» کلمه‌سی‌نین وار اولدوغودا دوْشونوله بیلر. بو کلمه «توْروک» کلمه‌سینین آرخاییک (ان قدیم، اسکی) و جمع (چوْغول) شَکلی‌دیر؛ و تاریخده ایلک اوْلاراق قارشیمیزا چیخان‌دا اوْدور. بو کلمه «قووتلی یا دا «قووتلیلر» معناسینا گلیردی و شوْبهه‌سیز باشلانغیجدا طایفا (بوْی) یا دا قوْم (بوْدون) ماهیتینده‌کی بیر وارلیغی دئییل، سیاسی بیر تشکیلاتلانماغی دیله گتیریردی وَ باشقالارینی خاریجده بوراخاراق، کلمه، بعضاً «گوْی»، «ماوی»، یعنی «سماوی»، «مقدّس»، صیفتی ایله بیرلیکده ایشلَدیلمیشدیر. توْرک کلمه‌سینی تماميله توْرکجه دانیشانلاری آنلاتماق آماجی ایله ایلک اوْلاراق ایشله‌دنلر، موْسلمانلار اوْلموشدور[۳۷]... بوْیوک بیر احتمال ایله، موْناسیبتده اوْلدوقلاری توْرک بوْیلاری‌نین هامّیسی‌نین عینِ دیل، یا دا توْروْکلرین یاخین لهجه‌لرله دانیشدیقلارینا دیقّت ائدرَک اوْنلارین هامیسینی عینِ آدلا آدلاندیرماغا باشلامیشلار.

پروفسور. دوکتور اِرَن ـ ه گوْره: توْرک آدی‌نین کوْکَن و آنلامی علمی چئوره‌لرده دَفعه‌لرجه موْناقیشه اوْلموشدور. باشلانغیجدا بو آدین توْرکجه توْروْمک (توْره‌مک) ـ دَن گلدیگی و «مخلوق» معناسینا ایشلدیلدییی دئییلیر. ایلک زامانلاردا بو معنادا آدلارین بعضی گنج ائتنیک قوروپلارا وئریلدیگینی بیلیریک. اسکی **توْرک** کتیبه‌لرینی اوْخویا بیلمیش دانیمارکالی بوْیوک دیل عالیمی ویلهِلم توْمسِن سوْن چالیشمالاریندا، توْرک آدی‌نین آیری بیر بوْیون، و یا داها چوْخ آیری بیر خان سوْیونون آدی اوْلدوغو فیکرینی دیله گتیرمیشدی. اوْنون دئدیگینه گوْره توْرک آدی اسکی توْرکجه‌ده «گوْج» وَ «قووَت» آنلامینا گلن توْرک سوْزویله بیرلشدیریله بیلیر... بارتوْلد، توْرک آدی‌نین اوْرتاق (مشترَک) بیر آد اوْلاراق ایشله‌دیلمه‌سی‌نین، ایسلامین آثری اوْلدوغونو تأکید ائدیر. اوْنا گوْره عربلر

۳۶ـ Roux، S. 54 .ögə

۳۷ـ عین صحیفه‌ده، ۶۴.

بیر چوْخ قوْومون دیللری‌نین یئدّی و سککیز ـ نجی یوْز ایللرده ساواشدیقلاری توْرکلرین‌کینه بنزه‌دیگینی آنلامیشلار. و بونون اوْزَرینه هامیسینی یاواش ـ یاواش قبیله‌لرین خاص آدلاری و توْرک دیللی کوْنفدراسیوْنلارین آدلاری‌نین یئرینی توتموشدور. داها سوْنرا ایسلامیتی قبول ائدن توْرکلرده اوْزلرینی (قبیله آدلاری اوْستونده) عمومیتله توْرک آدلاندیرمیشلار... توْرک آدی بارتوْلدا گوْره آنجاق ۶ ـ نجی یوْز ایلدَن دیللره دوْشموش و عمومی بیر آد کیمی قبول ائدیلمیشسه ده، توْرک دیلی‌نین کوْکلری چوْخ قدیملره گئدیر.[38]

۱ . ۳ . ۱. آنتروْپوْلوْژیک باخیمدان

پروفسور Roux ـ یا گوْره: پروْتوْ ـ توْرکلرین هامیسی‌نین براکیسئفال اوْلدوقلاری قبول ائدیلیرسه، ساده‌جه آنتروْپولوْژیک کاراکتره باش ووراراق یارارلی نتیجه آلینا بیلَر دئمکدیر. پروْتو ـ توْرکلرین هامّیسی‌نین براکیسئفال اوْلدوقلاری‌نین دوْغرو اوْلماسی گرکدیر. آمما بو موْوضوعدا داها چوْخ دَلیله احتیاج واردیر. زیرا وارلیقلاریندان ایلک اوْلاراق چین‌لیلرین عیسی‌دان اوْنجه ۲۰۱ ایلینده حبس ائتدیکلری و بیلینَن خالقلاردان اوْلان قیرقیزلار آنتروْپولوْژیک باخیمدان هیند ـ آوروْپالی تیپیدیر. براکیسئفال اوْلماق ساده‌جه توْرک اوْلماغی گرَکتیرمه‌ییر. موْغوللار، توْنقوزلار، یعنی آلتایلیلاردا براکیسئفالدیرلار[39]...

«چوْخ اسکیلردن بَری، اوْرتا آسیادا آغ (هیند ـ آوروپالی تیپلر) کوْچَبه‌لرین یاشامیش اوْلدوقلاری بیلینیر. بوْنلارین آیاق ایزلری، چین حدودْلارینا قَدَر گئدیب چاتار. چینلیلر بو تیپ قوْنشولارینی یوْئه ـ چی آدلاندیرمیشدیلار... چین‌لیلر، یاشیل گوْزلو و قیرمیزی توْکلو قوْنشولاری ووْ ـ سوْن ـ لاردان بحث ائتمیشلر».[40]

W. - Eberhard ـ آ گوْره، اوْنلار چوْبانلیقلا مشغول ایدیلر، زراعتدن بیر شئی بیلمزدیلر. عنعنه وَ عادتلری هونلاری خاطیرلادیر. چادیرلاردا یاشار، کئچه قاییرار، و

---

[38] ـ ائرن، پروف، دوْکتور حسن؛ «توْرکجه سوْزلوک» (اوْن سوْز)، جیلد ۱، توْرک تاریخ قورومو ۱۹۸۸ ، ص. ۱۲.

[39] ـ روْ، اوْگه ص. ۴۰.

[40] ـ آوجی، دوْغان؛ آدی کئچن اثر، ص. ۳۰۱.

تۆرکلرین ایچگیسی اوْلان «قیمیز» ایچَردیلر. گؤزلری یاشیل و ساچلاری قیرمیزیدی («چینلی‌لرین شیمال قوْنشولاری»، ص، ۱۰۴).

هوْنلارین اراضیسی‌نین غربینده یاشایان قیرقیزلار آغ اۆزلو، یاشیل گؤزلو و ساری-قیزیل ساچلی ایدیلر. گؤک‌تۆرکلر دؤوروندە، قیرقیزلار سیبیرین جنوبوندا، یئنی‌سئی ساحیللریندە، **آباغاآن** دۆزلوکلریندە، **مینسک** منطقه‌سیندە ایدیلر.[۴۱]

هیند ـ آوروْپالیلارا بنزەین، «قیرقیزلار، چین‌لیلر طرفیندن اوْزون بوْیلو، ساری ساچلی دَلی قانلیلار اوْلاراق تانیدیلمیشدیر. ۱۱ ـ نجی یوْز ایلده بیر عرب منبعی قیرقیزلارین ایسلاو ریشه‌لی اوْلدوقلاری یوْلونداکی افسانه‌نی تکرارلایاراق، اوْنلارین بو گؤرونوشلرینی موْحافیظه ائتدیکلرینی، بونون خوْصوصاً، قیزیل ساچلار و آغ بَدن اوْلاراق اؤزونو گؤستردیگینی اؤنه سۆرموشدور.

قیرقیزلارین دیللریندەکی کلمه‌لر کیمی، آدلاری، («قیرق / قیرخ» کؤکوْ + / ایکی/ ـ نین جمی/ ایکی ـ ز/ ـ ده هله ده ایشله‌نن) چوْخلوق علامتی: «ـ ز» = « قیرقیز»، قاتقیسیز تۆرکجه‌دیر.

قیرقیزلارین ایلک اوْرتایا چیخیشلاری ایله ایلگیلی افسانه‌ده، اوْنلار کئچن بیر ییرتیجی حئیوانلا بیرلشمیش «قیرخ باکیره قیزین» نتیجه‌لری‌دیرلر.، دئییلیر... دئمک اوْلار کی اوْنلاردا تاتارلار وَ اوْغوزلار کیمی بیرَر «فئدِر»، یعنی «قیرق‌لار»دی[۴۲] .

غربه یاخینلاشدیقجا «هیند آوروْپالی» دئییلن تیپلره داها چوْخ تصادوف ائدیریک... سیمیرنوْو ـ ن **ایدیل / ایتیل** ساحیللریندە اوْتورانلار حاقّینداکی تدقیقاتی اوْنو «میلاددان ۲۰۰۰ ایل اوّل بئله بوراداکی تۆرکلرین هیند آوروْپالی تیپلره بنزه‌ییرمیشلر»فیکرینه آپاریب چیخاریبدیر.

س ـ پ ـ توْلستوْی و باشقالاری، میلاددان دؤرد یوْز ایل قاباق، اوْغوزلاری، موْغول و هیند ـ آوروپالی تیپلری‌نین آراسیندا اوْلدوقلارینی سؤیله‌ییر.

---

[۴۱] ـ نیطقی؛ اؤزگم ص. ۸.

[۴۲] ـ روْخ، اؤزگه. ص. ۶۴.

ایسکیت، سارمات و ماسّاگئت کیمی سؤزلر، عیرق ـ لر دئییل، تاریخده، عموماً بیرله‌شیک قبیله‌لر، سیاسی اتّفاقلار و کوْنفدراسیوْنلار معناسینادیر. مثلاً **ماسّاگئت‌لر** موختلیف قبیله‌لرین بؤیوک بیر اتّفاقی ایدی؛ اوْندا ایرانلیلاردان ساوای یوْئچی توْرکلری‌نین‌ده مهم بیر یئری و پایی واردی. هابئله **ایسکیتلر** ده ده شرقدن گلمیش غلبه‌لیک توْرک کوْتله‌لریله‌ده اوْرتاقدیرلار.[۴۳]

پروفسور دوکتور بهاالدّین اؤگل آرخئولوژیک تاپینتی‌لارا استناداً **سایان و آلتای** داغلاری‌نین آراسیندا، جنوب ـ غربی ساحه‌نی، براکی ـ سِفال آغ دریلی توْرکلرین آنا یوردو بیلیر؛ اوْنلار اوْرادا ۳۰۰۰ ایل میلاددان اؤنجه یاشاییرلارمیش. بونلارا هیند ـ آوروْپالی تیپی آغ اوْغوزلار آدی وئریلیر. اؤگل، تیپ باخیمیندان، آلتایلی آغ دری‌لیلرین، **سیحون جیحون** آراسینداکی (ایرانی عاییله‌سینه منسوب بیر دیلده دانیشان) آغ دَری‌لیلرین بنزَرلیک‌لرینه ایشاره ائدیر.[۴۴]

آوجی اوْغلونون دئدییی کیمی: اسکیدن بَری، شرقدن غربه گلمیش توْرکلرین لهجه‌لرینده حاصیل اوْلموش آز ـ چوْخ فرقلر گؤزه چارپماقدادیر. بونا گؤره اوْرتا آسیانین شرقینده و غربینده، ظاهراً ایکی آیری خوْصوصیت گؤسترن توْرکلرله قارشیلاشیریق: ساحه‌نین غربینده آغ آوروپالی تیپی توْرک‌لر؛ شرقینده ایسه موْغول تیپی توْرکلر. پروفسور **اؤگل** ـ ه گؤره بو فرق مین ایللردن بَری واردی؛ آغ توْرک تیپی اوْغوزلارین اکثریسی‌نین خوْصوصیت‌لریندن‌دیر.[۴۵]

بو بحثه، اؤتَری ده اوْلسا باخیشیمیز، چئوره‌میزده نَدَنسه توْرک‌لرله چپ گلن بعضی‌لری، بیله‌رَک یا بیلمیه‌رَک یوْز ایللردیر باشلادیلمیش (گاه آلتدان ـ آلتدان گیزلینجه، گاه آچیقدان گوْبودجا) یئرسیز خصومتی سوْردورورکن ایشلتدیکلری عیرقچی پروْپاگاندا سیلاحلاری‌نین پوچ اوْلدوغونو گؤسترمکدیر. بو سیلاح، بیز و اجدادیمیزا قارشی (بیر قیسیم توْرکلرین طبیعی خوْصوصیت‌لرینی عمومی‌لشدیرَرَک) تحقیر قصدی ایله

---

[۴۳] ـ آوجی اوْغلو، اؤگه، ص. ۳۰۳ ـ ۳۰۲.

[۴۴] ـ عینه، ص ۲۹۶ (عینی یازینین حاشیه‌سی، ص. ۹).

[۴۵] ـ عینِ. ص ۲۹۶ (عینی یازینین حاشیه‌سی، ص. ۹).

ایشلتدیکلری «ترکانِ زردپوست» (ساری دریلی، موغول تیپی تۆرکلر) «ترانه»سیدیر. اۇزاقدان باخانلار بو تحقیرین درینلیگینی باشا دۆشمزلر. زیرا، بو ایهاملی سؤزون آرخاسیندا کیتابخانالار دولوسو موغول ـ تۆرکون ائتدیکلری گرچک یا دا خیالی ظولوملرین، پیسلیک‌لرین و سایر حکایه‌لری دۇرور. تأسف کی بو عیرقچی سؤزلر اکثر اوخوموشلار و حتّی مُعتَبر تاریخ عالیملری‌نین آغزیندان دا ائشیدیلیر.

سیکّه‌نین او بیری اۆزونه ده باخاق: بیلدیگیمیز کیمی هر خالقین «گؤزَللیک ایدئالی» اؤزونه گؤره‌دیر. عمومیّتله، هر کس عادت ائتدیگی و سئوگی دۇیدوغو عنصرلری خیالی ایله داها رؤیالاشدیریب الیندن گلدیگی قَدَر سۆسلر، بئله‌جه ذِهنینده «گؤزَللیگین» تمیثالینی یارادار و اونونلا یاشار. اینجه صنعتین‌ده بلکه، اساس مایالاریندان بیری بودور. ایندی گلَک و عموماً (استئتیک اؤلچولری ایله «آغ دریلی‌لری» «ساری‌لارا و قارالارا» ترجیح ائدَن بیر کۆتله‌نین) «ایندی ساری دریلی» دئدیکلری او زامانکی «تۆرک»لر (یعنی بیزیم اجدادیمیز) حاقّیندا نه دئدیکلرینی دینله‌یک: میثال اۆچون، مین ایل قاباق یاشایان آن بؤیوک فارس شاعیرلریندن رودَکی، شاهین اؤنونده هر بیریسی «اون دؤرد گئجه‌لیک آی کیمی»، «دوداغی قیرمیزی شراب»، «دالغالی ریحان ساچلی»، «باده سونان گؤزَللرین گؤزَلی، تۆرک خاتونونون و خاقانی‌نین اوشاغی»نی وَصف ائدیر.[٤٦] رودکی‌نین آغزیندان بئله بیر وَصف، آنجاق «هیند ـ آوروپالی» بیر «آغ تۆرک»ه یاراشار.

شاهنامه‌ده، بیژن تۆرکلردن بحث ائدرکن، اونلارین حاقّیندا بئله دئییر:

---

[٤٦] ـ رودکی‌نین اۆز دیلیندن سؤزلری بئله‌دیر:

خسرو بر تخت پیشگاه نشسته

شهِ ملوکِ جهان، اَمیرِ خراسان

ترک، هزاران به پای، پیش صَف اَندر

هر یک چون ماهِ بر دو هفته درخشان

هر یک بر سر بساک مورد نهاده

لبش می سرخ و، زلف وجعدش ریحان

باده دهنده بت ـ ی بدیع ز خوبان

بچهٔ خاتونِ ترک و بچهٔ خاقان

که ترکان به دیدن پَری چهره‌اَند.

تۆرک‌لر، گؤرکمده پَری‌لر کیمیدیرلر.

غزنه‌لی سلطان محمود سارایی‌نین منسوبو، فردوسی‌نین چاغداشی، گؤرکملی شاعیر فرّخی، تۆرکون گؤزَللیگینی دییه دییه قورتارماز؛ بیر شعرینی بئله باشلار:

دِلِ آن ترک، نه اندر خوَرِ سیمینبری اوست

سخنِ او نه ز جنسِ لبِ چون شکّر اوست!

اوْ تۆرکون (قارا) اۆره‌گی، گۆموش کیمی کؤکسونه یاراشماییر سؤزوده شکر کیمی دوْداقلاری‌نین جنسیندن دئییل!

بئش بیت سوْنرا، شاعیر سئودیگی تۆرک حاقّیندا دئییر:

سرو را ماند، آوردِ گلِ سوری بار،

بینی آن سرو که خندان گلِ سوری برِ اوست

(سئوگیلیم) قیزیل گۆل گتیرمیش سروه بنزه‌ییر

آچمیش قیزیل گۆل گتیرَن سرو آغاجینی گؤردونوزمۆ؟

«ساری ـ دری‌لی تۆرکون» گۆموش کؤکسو، اوْجا بوْیو (سرو تشبیهینده) و قیرمیزی یاناقلاری (قیزیل گۆل تشبیهینده) هئچ اوْلارمی؟

فردوسی‌نین یوخاریدا نقل ائتدیگیمیز بیت‌ین آنلامینی نقل ائدن **کووالیسکی**[47] **تۆرکلردن، موْغول تیپی دئییل، آغ تۆرک تیپیندن بحث ائدیلدیگینده هئچ بیر شبهه‌سی یوْخدور.** تدقیقاتینی مینیاتورلر و سایر سَند و یازیلارا قَدَر گئنیشله‌دَن یازیچی «قیرمیزی» اۆز و یاشیل، آبی گؤزلرین وصفینی، آنجاق «آغ تۆرکلر» تیپی باره‌سینده دوْغرو بوْلور.

۲ . ۳ . ۱. شاهنامه‌ده‌کی تورکلره داها بیر باخیش

اسکی تۆرکلردن بحث ائدرکن عادتاً، «باربار» سؤزو «لئتیموْتیو» کیمی آرادا بیر گلیب کئچَر. بو بابدا قیسا بیر حسب ـ حال ائتمه‌یی گرکلی گؤروروک:

---

[47] ـ کوالیسکی اثر ص. ۹۸.

بۆتون عؤمورلرینی آت اۆستونده کئچیرن، کؤچَری بیر قؤوم تصوّور ائدینیز، بیزیم بیلدیگیمیز آنلامدا ائولری یوْخدور. خۆصوصی بیچیمده حاضیرلانمیش «چادیر ـ ائو» ـلرینی اؤزلری ایله اوْ گۆنکی دۆنیانین بو طرفیندن اوْ بیر طرفینه داشیرلار. حیاتلاری دائمی بیر حرکتده کئچر. اکینچی‌لیک یئرینه، حیواندارلیق ائدرلر. طبیعی‌دیر کی بونلارین مدنیّتی شهرلرین مدنیّتینه بنزه‌میه‌جکدیر. ایناملاری بسیط، طبیعته یاخین و حیات طرزلری «پاستوْرال» (شبانی)دیر. کیتابدان آرتیق شیفاهی بدیعی اثرلری واردیر. اوْزانلاری‌دا ائل ایله بیرگه آتا مینَر، یایینی، اوْخلارینی حاضیرلار، قوْپوزونو آرادا بیر دینلَندیرر؛ و ائلی‌نین ماجرالی سفرلرینی، باش وئرمیش مهم حادیثه‌لری، ایگیدلرین هۆنرلرینی سازینی چالا ـ چالا اوْخور و ائلی‌نین یادداشیندا حک ائدر. بو اینسانلاردا عمومیتله ساختاکارلیق یوْخدور. گرکیرسه، حیله یئرینه یومروقلارینی ایشله‌دیرلر، قیلیجی، زَهیرلَمکدن یئی توتارلار. داها آز حیله‌چی و داها آرتیق خشین‌دیرلر.

آرخئولوْژیک قازینتیلاردا اَسکیدن یئرلَشمیشلره گؤره، کؤچریلرین (کؤچمنلرین) مدنیت‌لرینه عاید داها آز اثر تاپیلیرسا، سببی بونلارین مدنیّت باخیمیندان یوْخسول اوْلدوقلاری دئییل؛ حیات شرطلری‌نین ایجابی بو فرقی یاراتمیشدیر. تۆرکلر یئرلَشمیش خالقلارلا قاریشدیقلاریندا کیملیکلرینی قیسقانج‌جا موحافیظه ائتدیکلری حالدا، یئنه (خوصوصاً اۆست صینیف) بیر چوْخ تأثیرلردن اؤزلرینی قوْرویا بیلمه‌دیلر. تۆرک ادبیّاتیندا بونون آیدین بیر میثالینی گؤروروک. تۆرکلرین یوخاری صینیفینه منسوب ذؤوق صاحیبلری (تۆرک شاهلاری‌نین اوْ جمله‌دن سیاسی مقصدله اینکیشافینا کؤمک ائدیب بئجرتدیکلری) دری فارسجایا درین بیر علاقه ایله باغلاندیلار، «دیوان شعری» دئیه تانیناجاق وادیده، خالقلاریندان آیریلاجاق قدَر، ایرلی‌لَدیلر. تۆرک ائللری اؤز اوْزانلاری ایله بدیعی یارادیجیلیقلارینا داوام ائتدیلر؛ و دۆنیادا اَن زنگین فوْلکلورلاردان بیریسینی وجودا گتیردیلر.

غزنه‌لی محمودون اوْغلو، سلطان مسعود (م . ۱۰۳۴) چئوره‌سی‌نین گؤرکملی شاعیرلریندن، دامغانلی منوچهری، بیر شعرینده، غزنه‌لیلر سلطنتی‌نین ایلک یۆز ایللیگینه

داخی، تۆرکجه شعرین یۆکسک اَدبی مجلیسلرده اوْخونوب تقدیر ائدیلدیگینی صریحاً ایفاده ائدیر:

براهِ ترکی مانا که خوب تر گوئی؛

تۆ شعرِ ترکی بخوان مرا و شعر غوزی.[۴۸]

بورادا یئری گلمیشکن، حاشیه‌ده بیر نقطه‌یه توْخونمادان کئچمه‌یه‌جه‌ییک: بو چاغلار دا، تۆرک غزنه‌لی، سَلجوق و سایر. سُلطانلار و امیرلری‌نین مادّی و معنوی تشویق‌لری ایله فارس ادبیّاتی (خۆصوصاً فارسجا شعر) اَن یۆکسک ذیروه‌سینه یئتیشدی. تۆرکلرین باشچیلاری، فارسجانین، عمومیّتله، تۆرکلرین اوْز همّت‌لری ایله یئتیشمه‌گینه و گۆزَللشمه‌گینه حئیران اوْلاراق، قیبریسلی مشهور **پیقمالیوْن** ـ ون دوْروموْنا دوْشدولر. **اوْوید** ـ ین دئدیگی کیمی اللری ایله یاراتدیقلاری گۆزَله عاشیق اوْلدولار، و اوْنونلا «ائولندیلر».[۴۹] فارسجانی یاخشی اؤیرنمک قصدی ایله، بیر مئتوْد اوْلاراق، اوْنو اوْز دیللری ایله، مقایسه ائدنلر و بو غایه اوْچون خوصوصی لوْغت کیتابلاری حاضرلایانلار دا آز دئییلدی بلکه تبریزلی قطران ـ ین مشهور لوْغتی ده بو جنسدن، یعنی اوْز ـ اؤزرنه فارسجانی اؤیرَنمک اوْچوندو. رحمتلی فروزانفر، قطران ـ ین اثرلرینی سایارکن، اوْ جمله‌دن بئله دئییر:

۱ ـ شعر دیوانی

۲ـ فارسی لوْغت، شاعیر اسدی‌نین اثری‌نین بعضی نسخه‌لرینده بو کیتاب یا رِساله‌نین آدی کئچمیشدیر. کشف‌الظنون ـ ون موْلّیفی اوْنو «تفاسیر فی لوْغت الفارس» آدلاندیرمیشدیر. فرهنگِ اسدی‌نین مُقدیمه‌سینده دئییلدیگینه گۆره، بو اثر مشهور کلمه‌لری احتوا ائدیرمیش (بدیع‌الزمان فروزانفر بو کیتابین الیازماسینی گؤرمه‌میش اوْلدوغونو یازیر)[۵۰]. ناصر خسرو قبادیانی، «سفرنامه»سینده بئله یازیر: «... و تبریز ـ ده

---

[۴۸] ـ منوچهری‌نین شعری‌نین ترجمه‌سی: اثله بیل تۆرکجه اوسلوبو ایله داها گۆزل دئییرسن، سن، منه تۆرکجه، غۆزجا (اۆغوزجا) شعرلر اوْخو

[۴۹] ـ Ovidius Metamor phoses book 10 fab. 9

[۵۰] ـ قطران دیوانِ حکیم قطران تبریزی، محمد نخجوانی‌یه عائد الیازماسی،

قطران آدلی بیر شاعیرله گؤروشدوم. یاخشی شعر یازیردی، لاکن فارسجانی یاخشی بیلمیردی. منیم یانیما گلدی. منجیک و دقیقی ـ نین دیوانلارینی گتیرمیشدی. منیم اوچون اوخودو. اونا چتین گلن سؤزلرین آنلامینی مندن سوروشدو. اونا دئدیم، او دا دئدییم ایضاحلاری یازدی».[۵۱] دئمک، قطران ـ ین حاضرلادیغی لوغت دفتری اؤزو اوچونموش، و فارسجا دانیشانلار اوچون «مشهور» یعنی معلوم، وَ او دیلی گوندەلیک ایشلتمەینلر اوچون (موختلیف و مُحتمل آنلاملاریندان یوزده یوز امین اولمادیقلاریندان) «شبهەلی» دئیەبیلەجگیمیز کلمەلری (آنا دیللری فارسجا اولانلاردان اؤیرنیب) اورایا قید ائدیرمیش. بو سؤزلرین مُهم‌لوگو، قطرانین اوزونون ده دئدییی کیمی، دری فارسجا شعر یازان ایلک آذربایجانلی شاعیر اولماسیندادیر[۵۲]... فروزانفر ـ ین فیکرینه گؤره: قطران دا اکثر شاعیرلر کیمی، اؤز طبیعی موحیطیندن داها آرتیق، علم اؤیرندییی و تحصیل ائتدییی موحیطین تأثیری آلتیندایمیش[۵۳] [بعضی یابانچی پیس نیت‌لیلرین موهن دوشونجەسیله].

«بار بار!» تورکلر حاقّیندا، اونلاردان بیریسی اولان و موحیطینی یاخیندان تانییان قطران، تورکلری «قان ایچن، ییرتیجی» دئییل، «خزرین بزَیی» کیمی صیفتلرله توصیف ائدیر:

ای ترکِ حور پیکر، و ـ اِی ترکِ حوروَش،

هم زینتِ بهشتی و هم زیور خزر

عشقِ تو گوهریست که جانش بود بها

روی تو آتشیست که عِشقش بوَد شَرر.[۵٤]

قطرانین آذربایجان شاعیرلری‌نین اوزونه آچدیغی، فارسجا شعری یازماق قاپیسیندان، یوزلرجه تورک شاعیر کئچدی؛ بو گؤرکملی قافیلەنین باشچی‌لاری‌نین آدلارینی چکمک حادیثەنین کاتاستروفیک (فاجیعەلی) عظمتینی گؤسترمَیه کیفایت ائدَر: نظامی، خاقانی،

---

[۵۱] ـ ناصر خسرو قبادیانی مراوزی، سفرنامه نادر وزین‌پور، چاپ: ۵، تهران، ۱۳۶۲ (۱۹۸۴) ص. ۸ ـ ۷.

[۵۲] ـ قطران، اؤگه. (فروزانفرین موقدیمەسیندن) ص. ۴ ـ ۳.

[۵۳] ـ عینه (فروزانفرین موقدیمەسیندن) ص. ۳.

[۵٤] ـ عینه. (ناخجیوان شاهی، ابولفضل‌ین مدحینده)، ص. ۱۳۱.

همام، صائب وَ، وَ، وَ. فارسجایا بو علاقه، یاخشی نیّتلی فارس شاعیرلرینی چاشیرتدی، و تحسینه شؤوق ائتدی؛ حافظین مشهور بیتی هر کسین ازبری‌دیر:

ترکانِ پارسی گوی بخشندگانِ عمرند
ساقی بشارتی ده پیرانِ پارسا را[۵۵]
ساقی، متّقی اَرَنلره موشتولوق وئر:
فارسجا سؤیله‌ین توّرکلر، روحو دیریلدَرلر،

پهلویجه سندلر و شاهنامه‌دن ده آنلاشیلدیغی کیمی، ایران ـ توران وروروشمالاری **لهراسب**ـدان سوْنرا محض دینی ساواشلار بیچیمی آلیر. اوْلا بیلَر کی تورانلیلار، ایرانلیلارین، **گشتاسب** و **لهراسب** باشچی‌لیغیندا اسکی و (شاید) اوْرتاق (مشترک) دینی بوراخیب و **زردوشت** ـ وْن یوْلونو توتدوقلاریندان خوْشلانمامیشدیرلار.[۵۶] **اَوئستا** ـ دا دا بو دینی ساواشلارا دایر معلومات واردیر.

فقط بو ایشاره‌لرله کفایتله‌نیب، اوْ چاغلاردا ایران یایلاسی‌نین شرق و شیمال شرقینده آلوْولانان و حسّلری تحریک ائدن اختلافلارین بدیعی وصفینی دیقتله اوْخویاق.

بو ساواشلارین ایلک اؤرنگی خَوَرنه‌ـ نی، **کیخسروْو**ـ ون اَلیندن چیخارماق اوّچون فراهراسیان ـ یْن (**افراسیاب**ـ ین) باشلاتدیغی وورروشمادیر. **فراهراسیان** ـ لا **کیخسروْو** باریشماز دوّشمن‌دیلر. زیرا فراهراسیان، کیخسروْوین آتاسی، سیاووشو اؤلدورموشدور. فراهراسیان اوْ، چوخور یئرلرین، دوّشمنلردن قوْرونماسی اوّچون دوّعالار ائدر...زامان کئچدیکجه، خیال‌لاردا، بورالار فراهراسیان ـ ین تیکدیردیگی یئرآلتی بیر قالا ـ یا چئوریلیر، بو اعتقاد، آلتایلی تاتارلارین «یئرین آغزی» حاقّینداکی اینام‌لارینی خاطیرلادیر... ساواش **خَوَرنه یشت** (۱۹ ـ نجو **یشت**)ده یازیلیدیر. خَورنه، فراهراسیان ـ ین الیندن اوّچ دفعه چیخیر. سوْنوندا کیخسروْو فراهراسیا ـ نی قارداشی ایله برابر اؤلدورور.[۵۷] ایران میفوْلوگیاسیندا (افسانه‌لرینده) **فریدون** (گئنیش معنادا) ایرانلیلارین، یا

---

[۵۵] ـ حافظ شیرازی، بوّتون دیوانلاریندا، «آ» قافیه‌لی غزللری قیسیمده.

[۵۶] ـ رضی، اؤگه. ص. ۳۶۰.

[۵۷] ـ Yenberg (ینبرگ)، اؤگه ص ۲۵۸ ـ ۲۵۷

دا ایران یایلاسیندا اوْتورانلارین اوْچ پارچایا بؤلونمه‌سینی تمثیل ائدیر. آدلار اوْزریندە بیر آز دیقّت ائدیلیرسه معمّا قیسماً آچیقلانمیش اوْلار: «فریدون، اَوئستانین دیلی ایله **تِره‌ایته‌اوْنا** ـ دیر. بو آد ایکی پارچانین ترکیبیندن چیخیر. اوْنون بیرینجی قیسمی، «تِره»، «اوْچ» دئمکدیر؛ ایکینجی قیسمی ایسه، «درئته‌وَنت»، عینِ پهلویجه‌ده‌کی «ایتوْن» وَ دری فارسجادا «ایدون» (= «چوْنین / چِنین»)، یعنی: «بئله»، آنلامیندادير. کلمه، چاغداش فارسجادا «**سِه این چِنین**» اوْلور، یعنی «**اوْچ بئله**». دئمک، **فریدون** ـ ا «اوْچ قیسیمه بؤلونمه زامانلاری» ـ نین تمثیلی بیر عادی گؤزو ایله باخیلا بیلر.[۵۸]

ایرانلیلار و تورانلیلار مین ایللرجه دوْرلو یئرلرده قوْنشو اوْلاراق یاشامالاری، و تاریخ بوْیونجا (دوْنیامیزداکی بوْتون سوْیلار و میلّتلر کیمی)، بیر ـ بیرلری ایله (اوْز کیملیک‌لرینی ایتیرمه‌دن) قاریشیب قایناماالاری غایت طبیعی‌دیر. شاهنامه ـ نی دیقتله اوْخویانلارا، هر حالدا بو نکته آیدیندیر. ف ـ جوْنیدی ـ نین کیتابیندا بو بابدا بیر نئچه میثال وار: فردوسی‌نین سیاووشون آناسی‌نین آغزی ایله، قوْهوم اوْلدوقلاریندان اوْنون ایران ملیکه‌سی اوْلاجاق لیاقت و خوصوصیته صاحب اوْلدوغونو اثبات اوْچون، کاووس شاها دئدییی سؤزلر:

بدو گفت من خویش گرسیوَزَم
به شاه آفریدون کشد بروَزَم
دئدی مَن گرسیوَزین قوْهومویام
شجرم (عیرقیم) فریدون ـ داندیر

بیر باشقا میثال، کیخسرو ـ ون تورانلی **شیده** حاقّیندا فیکری:

به دِل گفت کاین شیرِ بازور ـ وْ چنگ
نبیرِ فریدون ـ وْ پورِ پَشنگ
اوْز ـ اوْزونه «بو قوّتلی پنجه‌لی آصلان

[۵۸] ـ جنیدی، فریدون، زندگی و مهاجرتِ نژاد آریانی و اساسِ روایتِ ایرانی»؛ بلخ نشریانی، تهران ۱۳۵۸ (۱۹۸۰) ص. ۱۲۰ ـ ۱۱۴

فریدونون نَوَسی و پشنگ ـ ین اوْغلودور»، دئدی.[۵۹]

ساسانی‌لر دؤورونده تزه یوْلدان یئتیشمیش توْرکلرله، اوّلدن یورد سالمیش ایران یایلاسی ساکن‌لری آراسیندا یاخین دوْستلوقلار قورولدو. ایسلامدان سوْنرا بورایا توْرک کؤچوْ یئیینلشدی و میقدارجادا بؤیودو. هَردَن بیر چوخ جمعیتلی بیر قبیله بورالارا کؤچور و یئنی وطن‌لرینه یئرله‌شیردیلر.

سامان اوْغول‌لاری سلطنتی‌نین باشلانغیجیندا بئله (۹ ـ نجو یوز ایللرده) تاریخده کئچن آدلار، دوروما (وضعیته) آز ـ چوْخ ایشیق توتماقدادیر. مثلاً ابو ـ عوْمران سیمجور، بیر توْرک سُلاله‌سی‌نین باشی اوْلدو.

بو تاریخلرده خراساندا توْرکلر عسکری بیر گوْج ساییلیردیلار. ساواشچی توْرکلر اوْنجه‌لرده ماوراءالنهر ـ ین حدودلاریندا یئرلشدیلر؛ سوْنرا دسته ـ دسته محلّی امیرلرین قوللوقچولوغونو قبول ائتدیلر. نفوذلاری آرتدیقجا امیرلرینی حمایت ائدر اوْلدولار. چوْخ کئچمه‌دن، عینِ امیرلر «قوللوقچولار»ی‌نین اللرینده اوْیونچاغا دوْندولر. «آخین» دئدیگیمیز، توْرک دؤیوشچولری‌نین حرکتی، چوْخ خشین وُ زوْرباجا دئییلدی. یوْخسا، یئرلی بُخاراللیلار، شاهلاری اوْلان سامانیلری آتماق اوّچون گلن توْرک قاراخان ـ ین، طرفینی توتمازدیلار (هیجری ـ قمری: ۳۸۹ = میلاددان سوْنرا ۹۸۰) باشقا یئرده ده ایضاح ائده‌جه‌ییمیز کیمی عصرلر اوّل، بؤیوک غلبه‌لیک توْرک قبیله‌لر ـ بیرلشمه‌لری **افغانستان** ـ ا ایرَلی‌لَمیشدیلر. مارکوارت ـ ا گؤره آغ هونلار (اِفتالیت‌لر/ حیاطیله)، **کوشان** ـ لارین الیندن گئنیش ساحه‌لری چیخارمیشدیلار. دئمک اوْلار کی ایسلامین اوّللرینده (بوْست ـ ون شیمالیندا)، تخارستان ـ لا بدخشان ـ ین آراسیندا، چادیرلاردا یاشایان غزلار (اوْغوز ـ لار) و خلج ـ لر، بیر زامان ترکیبینده اوْلدوقلاری آغ هونلار (اِفتالیت ـ لر) قبیله ـ لر بیرلیگیندن آیریلمیش و افغانستانین شرقینده یئرله‌شمیشدیلر... مارکوارت ـ ا گؤره، بوُ بوْیلار اوْ یئرلرده، شبهه‌سیز غزنه‌لیلردَن قاباق یاشاییردیلار.

---

۵۹ ـ عیناً اوردا ۱۸۵ ـ ۱۸۴.

۴ . ۱. کاراکتر و عادت‌لر

۱ .۴ . ۱. تؤلئرانس، خوْش گؤرمک (مُسامحه / مدارا)

غزنه‌لیلر، سلجوقلار و سایر توْرکلرین، ایسلاما بسله‌دیکلری علاقه و درین ایمانلاری ایله برابر مسلمانلیق اؤنجه‌سی دؤورلریندن قالما عنعنه‌لرینی‌ده موحافظه ائدیردیلر، اوْنلارین داورانیشلاریندا کؤک سالمیش بیر تؤلرانس گؤزه چارپار. بو خوْش‌گؤرمک (تؤلئرانس) خصلتی، خوصوصیله خلقی خیریستیان اوْلان آنادوْلودا مهّم ایدی. سولطانلار موناقیشه‌لی مجلیسلر دوْزلدیر و بو مجلیسلرده چئشیدلی دینی عقیده‌لرین عالیملرینی چاغیریردیلار. خریستیان پرنسلرین، توْرک اؤلکه‌لرینده کشیش‌لری و سلجوقلو دؤورونده کلیسالاری وار ایدی... بو داورانیش، توْرکلرین هر واقت کی مفکوره‌لرینه ده اویغون دوْشوردو: ائله کی، بو خیصلتی بیز، بیر تئوْ ـ کوْ ـ ـ ه (T'u – kü - ə) بیر اویغور، حتّی («توْره»لره باش ائیمه‌گه مجبور) بیر چنگیزخان و هر هانسی کیمسه‌نین اویماغا مجبور اوْلدوغو (توْره) عادت و عنعنه کیمی گؤروروک... کیچیک آسیادا گزمیش اوْلان اوْرتا چاغ عرب سیاحلاری اؤز ایناملارینا بئله، رقیب تانیباجاق درجه‌ده، توْرکلرین موْدارا اهلی اوْلماقلاریندان، حئیرت، حسرت و عبرتله بحث ائدیبلر.[۶۰]

عنعنه‌وی خوْش گؤرمک خوصوصیتی‌نین ایسلامی موْدارا مفهومو ایله ترس دوْشمه‌دیگیندن، سیاسی اِقتصادی و کوْلتورل باخیمدان بؤیوک محذورلا قارشیلاشمادان مسلمان مدنیتی‌نین جاذبه‌سینه قاپیلان یئرلی خلقین دین دَییشدیرمه‌لری چتین اوْلمادی.

بو مسامحه‌نین چارپیجی دلیل‌لریندن بیریسی مگر مراغالیلارین گؤزلری اؤنونده ایمیش؛ بیر دوْستون آنلاتدیغینا گؤره: «هولاکوخان، آناسی و خاتونو موختلیف دینلره (بودّائیسمه، خریستیانلیغا و ایسلام ـ ا) اینانیدیقلاری حالدا، بیر عائیله اوْلاراق برابرجه یاشاییرمیشلار. بو گوْن بئله مراغا شهرینده آیری آیری گوْنبذلر آلتیندا اؤز عادتلری اوْزَره یاتماقدادیرلار».

---

۶۰ ـ (روخ) اؤگه. ص. ۱۹۲.

بونلارا قارشی، پروفسور سیّدوف ـ ون، دده قوْرقوت ـ داکی حادیثه و آدلاری ایضاح ائدرکن بئله بیر قیدی‌ده وار: آذربایجان خلقی‌نین سوْی ـ کؤکونده دوران قبیله ـ بیرلشمه‌لری، خلقلر خریستیان (هونلار)، ایسلام (اوْغوزلار) یهودی (خَزرلر) دینینی قبول ائتدیکدَن سوْنرا، قاملیق / شامانلیقدان اثر قالمامیش و بونون نتیجه‌سینده ده بیر سیرا یئر، چای ائله‌جه ده آدام آدلاری آز ـ چوْخ دَییشدیریلمیشدیر».[۶۱]

۲ . ۴ . ۱. قادینلار

اسکیدن مسلمان یا غیر ـ مسلمان هامی توْرک اؤلکه‌لرینده، قادین‌ین اجتماعی موقعیتی ـ موقعی سوْنراالار ذِهنلرده یارانان تصویرلره و گؤزلر قاباغیندا سَرگی‌له‌نَن منظره‌یه اوْیغون دئییل. توْرک قادینی اوْزونو اؤرتمزدی، و حَرمه قاپادیلمیش دئییلدی. سیاسی و اجتماعی حیاتا تام بیر آزادلیقلا قاتیلیردی. ۱۰ ـ نجو یوْز ایلده (اوْ سیرادا مسلمانلیغی تزه قبول ائتمیش اوْلان) ووْلقا بولغارلارینا وظیفه ایله گئتمیش اوْلان ابنِ فضلان، بونو آچیقلیقلا اوْرتایا قوْیماقدادیر: «قادین اؤرتونمز»، دئییر. اوْنلارین آچیق گئییم و عادتلرینه، قوناق قالدیغی بیر بؤیوگون ائوینده اوْنون خاتونونون چوْخ آزاد حَرَکتینه چاشان ابنِ فضلان، ائو صاحیبی بولغار گؤلره‌ک ترجمان واسیطه‌سی ایله بئله دئمیش: «قاریم (آروادیم) هر کسین اؤنونده آزاد گزیرسه، بو اوْنون شخصی حؤرمته صاحیب اوْلدوغونو و اؤزونو هر نوع، تهلوکه‌دن اوزاق گؤردوْیو اوْچوندور...»

اوْندان یوْز ایللر سوْنرا ایسه ابنِ بطوطه (۱۳۷۷ ـ ۱۳۰۴)، تورک اؤلکه‌لرینده‌کی قادینلارلا سوْردوْروْلمکده اوْلان کیبارجا علاقه‌لردن سوْز ائدیر. آیریجا ماوراءالنهرده حؤکمدارین، ایکی قودرت صاحبی قادین آراسیندا سلطنت تختینه جلوس ائتدیگینی، و بونلاردان بیری‌نین، اوْنون حیات یوْلداشی اوْلدوغونو سؤیله‌ییر. خوارزمده ایسه، بئله آنلادار: «قاضی‌نین آروادی خاتون منه اوْن گوْموش دینار گؤندردی، باجیسی، امیرین آروادی، شرفیمه بیر ضیافت وئردی»... سوْزلری‌نین نتیجه‌سی اوْلاراق بئله سؤیلر:

---

[۶۱] ـ سیداوْف، پرر، میرعلی میرعلکبر اوْغلو؛ «آذربایجان خالقی‌نین سویکوْکوْنو دوْشونرکن» یازیچی باکی ۱۹۸۹، ص. ۱۲۶.

«تۆرکلرده قادینلارین گؤردوکلری حؤرمتی گؤزلریمله گؤردوم. گرچکدَن تۆرکلرده، قادینلارین، کیشی‌لرین اۆستونده بیر یئری وار».

شبهه‌سیز مۆبالیغه ائدیر، تۆرک ـ مۆغول دۆنیاسیندا خان نائیبه‌لری، حتّی بیر قادین خاقان دا وار اوْلماسینا قارشیلیق، اقتدار عمومیتله کیشی‌لرین ایشی اوْلموشدور. آمّا یئنه‌ده «دده قوْرقود کیتابی‌نین قادین‌لارلا علاقه‌لی فوق‌العاده گؤزل سؤزلری دۆشوندوروجودور. شبهه‌سیز ۱۵ ـ نجی یۆز ایلده سینه‌لردن کاغیذا کئچن داستانلاردا چوْخ داها اسکی تاریخلی ایزلر واردیر.[۶۲]

۵ ـ ۱. آد

۱ . ۵ . ۱. آد چئشیدلیلیگی

آراشدیریجی، دوْچ ـ نبی عسگروف بیر مقاله‌سینی بئله باشلیر: مُعاصر دیلده اوْلدوغو کیمی، قدیم آبیده‌لرده سؤزلر ایکی حیصّه‌دَن عبارتدیر. اوْنلاردان بیری عمومی سؤزلر (جنس اسملر)، دیگری ایسه خاص (یعنی اوٌزل آدلار). جنس آدلارا قیاساً دیلین لۆغت ترکیبینده اوٌزل آدلار آزلیق تشکیل ائدَر... دیلده اوْلان اوٌزل آدلارین بؤیوک اکثریتی عمومی آدلاردان یارانمیشدیر. مولّیف دئییر: آذربایجان خاص آدلارینی اؤیرنمک اۆچون قدیم خۆصوصی آدلاری تدقیق ائتمه‌دن علمی نائلیت الده ائتمک مۆمکن دئییل. بو باخیمدان تۆرک خلقلری‌نین قدیم آبیده‌لرینی اؤیرَنیب اوْراداکی خاص آدلاری تدقیق ائتمک اساس عامیللردن بیریدیر. بو هم ده خلقیمیزین ائله‌جه ده تۆرک خلقلری‌نین قؤومی تشکّولونده (**ائتنوْگئنیزینده**) اشتراک ائتمیش طایفا بیرلیک‌لرینی اؤیرَنمک باخیمینداان عَوَض‌سیز منبع‌دیر.

مولّیف بیر نئچه میثال وئردیکدَن و ایلتریش / قوتولوق، قاپاغان، بیلگه خاقان، ائل ـ بیلگه خاتون و کۆل تیکین کیمی آدلاری ایضاحدان سوْنرا دئییر: تۆرک خلقلری‌نین قؤومی تشکّولونده اشتراک ائدن قدیم طایفالاردان بیری ده «آس»لاردیر. ف.جلیلوْو ـ ون فیکرینجه، مۆختلیف تاریخی منبع‌لرده خاطیرلانان بو اوْلوسون آدا، آس، اوٌس، آش، اوٌز

---

[۶۲] ـ روزخ اؤگه۴ ـ ۱۹۳ / ۶۵.

آللوْموْرف ـ لاری ایله دیقّتی جلب ائدیر، بو اوْلوسال آدی طایفا (بوْی) آدی کیمی، کوْل تیکین آبیده‌سینده تصادف اوْلونور... بو طایفا آدی معاصر توْپوْنیملریمیزده ده گؤرونور: آذربایجان، **آراز، آزیخ، قافقاز، خاچماز، طوْووز**... معناسی ایسه، بَی، بَیلر دئمکدیر.[۶۳]

توْرک تاریخی‌نین ماهیتینی گؤستره‌جک، هنوز اینجه‌لنمه‌میش بعضی یازیلی مأخذلره باش وورماق ایمکانینی آرادان آپاران بعضی خوْصوصی چتین‌لیکلر واردیر: حتّی، اسکی مدنیتلی اؤلکه‌لرده جریان ائتمیش حادیثه‌لر بئله‌جه، چوْخ زامان، گؤزلردن اوْزاقدا قالیب و ائشیدیلمه‌ییبدیر. اوْخوماسیز و یازماسیز، مُهم حرکت‌لری‌نین تفرعّاتینی بیر کنارا قید ائتمه‌گه آلیشقان اوْلمایان جمعیت‌لر اؤز تاریخی اوْچون باشقالاری‌نین، اؤز زاویه‌لرین قید ائتدیگی روایتلره باش وورماق دوْروْمونا دوْشرلر. بیر گوْن مُعیّن حادیثه‌لرین اوْرتایا چیخماسی‌نین سبب‌لرینی، آراشدیرماق ایستر ایسه‌لرده، چوْخ آز بیر بیلیکله بو چتین یوْلا چیخماق مجبوریتینده قالاجاقلار.

نه ایسه، آراشدیرما نامیله، قیسّا بیر تماسدا بولوندوغوموز بو ساحه‌لری سوْنسوز

دئییله‌جک قَدر گئنیش دوْنیانین هئچ ده مسافر ـ پَرور اوْلمایان قیسمینده، شخصیت‌لر داواملی اوْلاراق یئر دَییشدیرمه آلیشقانلیغینداادیرلار. شبهه‌سیز، کؤچه‌به‌لیک بیلیندیگی گیبی، دوْزَنسیز بیر صورتده دوْلانیب دورماق دَگیلدیر، و یوْز ایللر بوْیونجا داواملی اوْلاراق عینِ یئرلره گئدیب ـ گلَن کؤچه‌به‌لر (کؤچری)، البّته، قطعه‌لر ـ آراسی یئر دَگیشدیرمه‌لره گیریشمگه دیگر خلقلردن متمایزدیرلر. تشکیلاتلانما شکیللری و آدلاری دگیشمه‌دیگی مُدّتجه، بونلارین ایزلری‌نین دالینجا گئتمک بیر مسئله دئییلدیر. آما اوْنلار سانکی، قَصدن، ایزلرینی قاریشدیرماق ایسته‌میشلر. داغینیق طایفالار، فدراسیوْنلار شکلینده بیر ـ آرایا گلر. ایچلریندن بیری بو فدراسیوْنون باشینا کئچر و آدینی اوْنلارین هامیسینا وئرر. سوْنرا، میدانا گلمیش اوْلان بو تشکیلات، داغیلار. طایفالارین هر بیری یئنیدن

[۶۳] ـ عسکروف، نبی (دوچئنت)؛ «قدیم توْرک آبیده‌لرینده خصوصی آدلار (اوْنوماستیک واحدلر» وارلیق، نومره، ۱۲۵ ـ ۱۲۲ ص. ۳ ـ ۹۸.
(علیرضا تبریزی یازینی وارلیقدا ایشله‌نن عرب سیستیمینه چئویرمیشدیر).

ایستقلال‌لارینا قوُووشار. بو حال مُوَقّتدیر، لاکین یاراتدیغی «هرج و مرج» بؤیوک اوْلار. بو حالدا، بیر باشقا بیرلشمه دوْغار. بو بیرلشمه‌ده، اسکی شریکلرین هامیسی دئییل، بعضی‌لری و بعضی یئنی طایفالار دا یئر آلار. بعضاً بو، ایشلری بیر آز قاریشدیرار، عینِ بیرلیک، بؤیوکلوگونه اوْلورسا اوْلسون، باشقا بیر آدلا اوْرتایا چیخا بیلر. مثلاً، **قومانلارین** بیر آدی دا **قیْپچاقدیر**، بونلارین روسجا مأخذلرده‌کی آدلاری ایسه پوْلوْوئستلردیر.

۱۶ ـ نجی یوْز ـ ایلده، **بابور** شاه، هندوستاندا بؤیوک بیر مسلمان ـ توْرک دؤولتی قوردو. بو دؤولتین ریشه‌سی توْرکدور، آمما اؤزونو چنگیز خانین موغول ایمپراتوْرلوغویلا علاقه‌دار کیمی گؤسترمک ایسته‌میشدیر. غریب بیر تصادف‌له، بیر طایفایا دا خلق آدی، چوْخ گئنیش معنا قازانار. مثلاً، شبهه‌سیز، موغول اصیللی بیر طایفا اوْلان تاتارلارین آدی، قطعیتله بللنمه‌میش بیر اینسان ییغینی‌نی آنلاتماق اوْچون ایشلدیلمه‌گه باشلامیش و سوْنوندا، مانچورلار داخیل، هامی آسیا «باربار»لارینی قاپسیان بیر آد اوْلموشدور.[٦٤] توْرک‌لر ده بو قَدَردن اؤزلرینی قورتارا بیلمه‌میشلر. بیر آز سوْنرا گؤره‌جگینیز کیمی، چینله یاخین موناسبتده اوْلدوقلاریندان چوْخ دئییله‌جک قَدَر آدلا قارشیمیزا چیخیرلار.

توْرک آدی، توْرکلرین تاریخی ایله قیاسدا چوْخ یئنی‌دیر.

موجود توْرک سوْیلو اوْلوسلارین دا حالی بوندان فرقلی ساییلماز، ایندی بئله بو باخیمدان «قبیله‌لر» دؤورونده یاشاییریق کیمی بیر «آد قارقاشاسی» (قاریشقلیغی) (نتیجه‌ده «کیملیک قارقاشاسی») ایچینده‌ییک. قوْهوم قبیله‌لریمیزین حتّی کیملر اوْلدوقلارینی بئله اونودموشوق. کوتله‌وی یادداشلاریمیزی، نه باهاسینا اوْلورسا اوْلسون، بیر آز زوْرلاماق گرَکیر!

---

٦٤ ـ روخ اؤگه. ص. ۱۷ ـ ۱۸.

۱ . ۵ . ۲. «توٚرک»

توٚرک آدی‌نین، توٚرک اولوسونون ایسمی‌نین کئچدیگی ایلک توٚرکجه متن اوْرخون آبیده‌لری‌دیر. ایلک توٚرک تاریخی، داشلار اوٚزرینه یازیلمیش تاریخ، توٚرک دؤولت آداملاری‌نین میلّته حساب وئرمه‌سی، میلّتله حسابلاشماسی۶۵نین مژده‌چیسی دیر!

طبیعی‌دیر کی بو آد داشلارا قازیلماقدان چوْخ قاباقلار خلقلرین آراسیندا شهرت تاپمیش اوْلمالیدیر.

۱ . ۵ . ۳. بیرلیک و قبیله ـ بیرلشمه‌لری

(فدراسیونلار/ کوْنفدراسیوْنلار)

بلیرلی بیر قدرت سطحینه گلن توٚرک باهادیرلاری‌نین، اوٚزلری اوٚچون، باشدا، قوْنشولاری اوْلان بوٚتون توٚرک‌لری و وارسا موْغوللاری دا یوْخ ائتمه‌گی اساس وظیفه سایمالاری تیپیک بیر اوٚلگو (مودئل)، اوْلموشدور.

بو دورومون لاپ آچی نمونه‌سی، امیر تیمورون = (تیمورلنگ ـ ین) حرکتی‌دیر. تیمورون هامی فعالیت‌لری، اوْ سیرادا وار اوْلان بؤیوک توٚرک دؤولت‌لرینه، **خوارزم** دؤولتینه، **آلتین اوْردو** دؤولتینه، **مملوک‌لارا** و **عثمانلیلارا** قارشی اوْلموشدور. باشقا اوٚرنکلری ده واردیر:

بورادا «مُحرّیک فیکیر»: طبقِ گؤیده بیر تک تانری اوْلدوغو کیمی، یئر اوٚزونده ده بیر تک حؤکومدار اوْلماسی گرَکدیگی اینامیدیر. توٚرک‌لرین بیر ـ بیری ایله سلاحلی چاتیشمالاردا، بعضاً بیرلیکلرین رسمی آمیرلرینی ترک ائدرَک، باشچیلاری («باتور» باهادور) تانینمیش قارشی طرفه کئچمه‌لری؛ توٚرکلره گؤره، آچیقجا «خاریجی» اوْلانلارا **«پارالی عسکر» (مزدور عسکر)، و بعضاً** «قول» **(قوللوقچو = کؤله)** دورومونا (آز زامان اوٚچون ده اوْلسا) دوٚشرَک، اوْ یابانجی باشچی‌یا صادیق قالمالاری، و «قانونی‌لیک و حاقلیلیق» نامینه اطاعت ائتمه‌لری هئچ ده آز راستلاشیلان حادیثه‌لردن دئییلدیر. مثلاً، ۱۴۰۲ ده آنکارا میدان ساواشیندا دوروم گئنه بئله اوْلدو: عثمانلی **ایلدیریم بایزیدین**

---

۶۵ ـ انرگین، پروف ـ دوکتور ـ محرّم؛ ارگین بوْغاز ایچی نشر ۱۳ـ باسقی، استامبول، ۱۹۸۹

عسگرلریندن اوْلان توْرک‌لر، توْرک تیمور لنگین طرفینه کئچدی؛ بونا قارشی‌لیق، ایلدیریم بایزید ـ ین اوْردوسونداکی کؤمکچی قودرتلر اوْلان صِرب ـ لر، سوْنونا قَدَر ساواشاراق جان وئردیلر. باشقا بیر میثال: مسلمان اوْردولاری‌نین ترکیبینده اوْلان «توْرک مزدور عسگرلر» ـ ینین حدودلاری مؤثّر شکیلده قوْروماديقلاری؛ روایتلری، سلجوقلولارین عظمتلی ایمپریالاری، نه‌دَن آسانلیقلا قیریلدیقلارینی قیسماً ایضاح ائدیر.[٦٦]

توْرک‌لر، تاریخ‌لری‌نین هئچ بیر زامانیندا، بیر تک واحد اوْلاراق، بلیرلی حدودلار ایچریسینده، مشترک و مُستقیل توْرک آدینا، اوزون عؤمورلو بیر حاکیمیت قورمادیلار؛ تأسیس ائتدیکلری اَن بؤیوک ایمپریالار بئله توْرک‌لرین آنجاق بیر قیسمینی ایچینه آلیب علاقه‌لندیرمیش و توْرک اوْلمایان اینسان ییغینلاری بورالاردا بعضاً کمّی، و اکثراً کئیفی اهمیتی توْرک‌لرینکیندَن داها چوْخ بؤیوک اوْلموشدور.

۲۰ ـ نجی عصره قَدَر (بیر تک مُبهم استثناء ایله)، هئچ بیر زامان، گرچک واحد بیر توْرک دؤولتی‌نین وار اوْلمادیغی سؤیله‌نه بیلر. عصریمیزده آدینی صریح سؤیله‌ین توْرکیّه جهموریتی، ایشاره ائتدیگیمیز تک استثناء، یعنی چینجه ترانسکریپسوْنونو (یازی یا کؤچورمک) **توْ ـ کوْ** ـ اَ بیلدیگیمیز دؤلتدن سوْنرا (یوْزلرجه ایل سوْنرا) رسماً ایکینجی توْرک دؤولتی اوْلدو. عصریمیزین و مین ـ ایللیگیمیزین سوْنلاریندا وجودا گلن تحوّل‌لر چوْخ معنی‌داردیر؛ بؤیوک شاعیر حافظین دئدیگی «بو اساسدان دئییشدیریلن اعمالاتخانا»[٦٧]دا آرتیق اسکی اؤلچولرین حؤکمو قالمامیشدیر. تزه اوْمیدلرله تَزه مین ایللیگه گیریریک بو یئنی چاغین آستاناسیندا چیچک‌له‌نن آذربایجان رئسپوبلیکاسی (جمهوریسی) و سایر اینشاءاله کی آیدین صاباحلارین موژده‌چیلریدیرلر.

توْرک و توْرکیّه آدی آوروْپادا ائشیدیلینجه، اوْنلاردان دوْرلو فانتاستیک معنالار چیخاریلیردی. مثلاً **مارکوْپوْلوْ**، کیچیک آسیایا (آنا دوْلو ـ یا) **توْرکوْمانلار** یا دا توْرکمنلر،

---

[٦٦] ـ روْخ اوْگه، ص. ۲۴.

[٦٧] ـ حافظین شعری بودور:

فی‌الجمله اعتماد مکن بر ثباتِ دهر،

که این کارخانه ایست که تغییر می‌کنند!

یعنی کؤچه‌به تۆرکلر معناسینا، تۆرکۆمانیا لۆپ گؤلوندن **قاشقارا** چین تۆرکیستانینا «بؤیوک تۆرکیّه آدینی وئرمیشدیر. رقیبی ابنِ بطوطه ایسه آناداۆلویا «التۆرکیّه» دئدی، آمّا عینِ زاماندا بونون مسلمان تورکلرین قۆروماسی آلتینداکی «روم اؤلکه‌سی» (یعنی شرقی رۆمالیلارین نتیجه‌ده یونانلیلارین اؤلکه‌سی) اۆلدوغونو علاوه ائدَجکدیر. عرب تاریخچی و جغرافیاچیلاری‌دا اۆرالاردا تۆرک عُنصُرو آز اولماقلا بیرلیکده مملوک مصر و سوریه‌نی ۱۹۱۷ ـ نجی‌یه قَدَر، «دؤولت‌الترک» و «دؤولت‌الأتراک» یعنی تۆرکلرین دؤولتی آدیلا آدلاندیردیلار. عثمانلیلارین تۆرک کلمه‌سینی کۆچومسه‌مه‌سی، بو کلمه‌نی گؤزدن دۆشورموشدور.[۶۸]

۶ . ۱. تۆرکجه

دونیادا دیللرین سایی بیلینمه‌ییر. هر کس اؤزو اۆچون منطیقی سایدیغی بیر مئتۆدلا حسابلاییب و اَلده ائتدیگی یکّونو بیر حقیقت کیمی اعلان ائدیر. مثلاً مأخذلرده ۴۰۰۰ یا ۵۰۰۰ آرالاریندا تخمینلره راستلاماق اۆلار. عمومی اۆلاراق اۆست ـ اۆسته تخمینلره ۳۰۰۰ ـ دَن ۱۰۰۰۰ ـ ه قدر دَییشر. بو قاریشیقلیغین و قطعیت‌سیزلیگین اساس سبب‌لریندن بیریسی «دیل نه‌دیر؟» سوالینه هر کَسجه قبول ائدیلن بیر جواب تاپیلمامیش اۆلماسیدیر. **ترانس ـ آمازۆنیکا** آنا ـ یۆلونون چئوره‌سینده تزه ـ تزه دیللر کشف ائدیلیرکن «لهجه‌لر» ـ له «دیللر»ین حدودلاری‌نین‌دا مناقیشه‌لی اۆلماسی، ایشی بیر آز دا قاریشدیریر. کشف‌لر تاریخینده، قؤوملرین (بۆیلار ـ ین) اؤزلریندن آرتیق، اکثراً، اۆزون زامان دیللری مجهول قالمیشدیر.

بیر دیلی آسیمیله ائتمک، دیلین موجودیتینی دانماقلا باشلار. سۆنرا اۆنو «لهجه»، «شیوه» نهایت ائمیل لیتّره ـ نین[۶۹] (۱۸۸۱ ـ ۱۸۰۱) سؤزونو خاطیرله‌یرک، «آغیز» (فارسجادا: «گوَیشِ محلّی») آدلاندیرماق سیراسی گلر. آرخاسینجا دا استیلاچیلار، «قورخولو عارضه» کیمی گؤردوکلری، «آنا دیل و مدنیت‌لرینی سئومک، و اؤزونه

---

[۶۸] ـ رو، اؤگه، ص. ۲۴ ـ ۲۳.

[۶۹] لیتّره دنمیشدیر: "un patois est un dialecteql est de grade" «آغیز = گویش»، آشاغی‌لاشمیش بیر لهجه‌دیر)

کیملیک صاحیبی اوْلماق فیکری» ـ نی داشییانلارا قارشی، سیاست بازاریندا هر رنگی بوْل ـ بوْل تاپیلان «... ایزم» و یا ایشلرینه گلن «پان ... ایزم» ـ لرین آن ضررلیسینی، دامغا (= یارلیق) دئیه سئچر و آسیمیلاسیوْنا (یاواش ـ یاواش آرادان آپارماغا) قارشی اوْلانلاری بو شکیلده لکه‌له‌مک ایسترلر. طبیعی‌دیر کی، بو یگانه آسیمیلاسیوْن منتوْدو دئییلدیر. مثلاً ماکیاوئلیک جبّه‌خانالاردا «آییر وَ بویورا!» نوعیندن سیلاحلار چوْخ واردیر. مثلاً هر هانسی بیر لهجه‌یه «روّتبه وئریر کیمی»، بیر «دیل اونیفوْرماسی» تیکیب، «هدیه» ائدیلیر. بؤیوک صابرین «تازییانه»لرینه آلدیرمایاراق **اسماعیل بَی گاسپیْرالی** ـ لارین و اوْنون اطرافینا توْپلانمیش «ترجمان»چیلارین عنادینا، بیر قووتلی و گوْر توْرکجه‌دن بیر نئچه علیل و یوْخسول (اکثر موضوع‌لاردا اؤزگه دیللره محتاج) جیلیز «دیلجیک‌لر»، دوْغوزدورماقلا اوغراشیرلار؛ بو یاراتدیقلارین قوْندورما آدلاری اوْلار؛ لاکین کیملیک‌لرینده دده ـ بابا یئری یوْخدور و هله «توْرک» سؤزو «تابو»دور (دیل و لهجه‌لر حاقّیندا یئری گلینجه بحث ائده‌جه‌ییک). صابیرین بو بابداکی شعرلریندن بیرینی خاطیرلاتماق ایستریک:

«تحویلِ عبارت» سؤزونو «ترجمه» قانماق
مکتبلی چوْجوقلاردا بیلیر کیم بو خطادیر.
بیر بئیله خطا کلمه مُحرّیر قلمیندن
جاری اوْلور ایسه ادبیّاتا بلادیر.»

ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، ایش بو قَدَرله قورتولماز؛ «نا ـ یئتیک» دوْغوزدوردوقلاری «علیل ـ جیلیز» دیلجیک (اؤنجه‌دن ده بیلیندیگی کیمی)، ایرلی تئکنیک و مدنیّت احتیاجلارینی قارشیلاماغا عاجیز اوْلدوغوندان، «قوْلتوق آغاجی» کیمی، «گویا بیر معتبر و عمومی، حتّی رسمی» دیله شدّتله احتیاج دوْیولور... اوْدا کی قاباقجادان حاضیرلانان استیلاچی‌نین دیلیدیر! استیلاچی پارازیت دیل ایچدن ایچه ترکیبینه داخیل اوْلدوغو دیلی گمیرَر و بیتیرَر. نهایت، واختی گلدیگینده توْکنمیش دیلجیک «رسمی دیل موْلوق[۷۰] ـ و»نون قتل‌گاهیندا «مقدّس (!) میلّی» آلوْولاردا اوْ بیریسی قوربانلیقلار کیمی کوْل اوْلار...

---

۷۰ ـ Moloch (موْلوق اؤخونار): آموْنیلر وَ فنیقه‌لی‌لرین اوشاق قوربان ائتدیکلری ایلاه.

گؤره‌سن تاریخ بو جنایت‌لره زامانیمیزین شرطلرینده ده قوْل چکه‌جکدیرمی؟

نه ایسه، بحثیمیزه دوام ائدَک؛ پروْفسور دوکتور حسن اَرَن بیر یازیسینا بئله[۷۱] باشلار:
ایکینجی دوْنیا ساواشیندان اؤنجه بیر ساییما گؤره، یئر اوْزونده ۲۷۹۶ دیل دانیشیلماقدادیر. دیل عالیملری، دیللر آراسیندا قرامر فوْرماسی و لوْغت باخیمیندان بیر میقدار بنزرلیکلر تثبیت ائده‌رک دوْنیا دیللرینی «عاییله» آدینی وئردیگیمیز قروپلارا آییریبدیلار. هند ـ آوروْپا دیللری، قافقاز دیللری، اِسلاو دیللری، چین تَبَت دیللری، اورال ـ آلتای دیللری کیمی. آدیندان‌دا آسانلیقلا آنلاشیلاجاغی کیمی اورال ـ آلتای دیل عاییله‌سی، اورال دیللری و آلتای دیللری آدینی آلان ایکی بؤیوک قروپا آیریلماقدادیر.

دوْکتور ج. هیئت بیر یازیسیندا[۷۲] ویدئرمان ـ ین (Wiedermann –in) ۱۸۳۸ ـ ده نشر ائدیلن کیتابیندا، دیللری مقایسه ائدَن بیر کئچیدین خلاصه‌سینده اورال ـ آلتای دیللری‌نین هند ـ آوروْپالی دیللردَن ۱۴ اَساس فرقلرینه ایشاره ائتمیشدیر. بیز اوْ صحیفه‌نی عیناً نقل ائدیریک:

۱ ـ سسلرده‌کی آهنگ قایداسی،

۲ـ اورال ـ آلتای دیللرینده جینسیتین اوْلماماسی،

۳ـ تعریف حرفی‌نین اوْلماماسی،

۴ـ تصریفین «علاوه»لرله (شکیلچی‌لرله) اوْلوشو،

۵ ـ آدلارین تصریفینده، مالکیت گؤسترن علاوه‌نین ایشله‌دیلمه‌سی،

۶ـ فعللرین چشیدلی و زنگین اوْلماسی،

۷ـ ادات ـ ین کلمه‌لردن سوْنرا گلمه‌سی،

۸ـ صفت‌لرین آدلاردان اوّل گلمه‌سی،

۹ـ سایلاردان سوْنرا جمع اِشاره‌سی‌نین گلمه‌مه‌سی

۱۰ ـ آبلاتیف‌لر (ـ دَن، دان)، مقایسه‌ده ده ایشله‌دیلیر.

---

۷۱ ـ اِرَن، پروف. اؤگه «اؤن سوْز»، ص. ۱۹.

۷۲ ـ دوْکتور هیئت،« تاریخِ زبان و لهجه‌های ترکی»، وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۸۳، نومره ۴۳ ـ ۴۴ (۱۰ ـ ۹) ص. ۶۷ ـ ۶۶.

۱۱ـ هامی معین فعللرین ایشینی «ایمَک» فعلی گؤرَر.

۱۲ـ بو دیللرین بیر چوْخوندا منفی حرکت اوّچون خاص کلمه (فعل) ـ لر واردیر.

۱۳ ـ سوال اوّچون خاص شکیلچی وار: (می).

۱۴ ـ ربط حرف‌لری‌نین عوضی، فعل نوع‌لریندن فایدالانیرلار.[۷۳]

بونلارین اوّستونده، توّرکجه‌نین اساس خوّصوصیتی، اوْنون جمله فورماسیوْنوندا (تشکیل) و نحویندەدیر.

۱۹ـ جو عصرده فینلاندیالی م. کاسترئن، تدقیقاتی‌نین نتیجه‌سی اوْلاراق نهایت، اورال ـ آلتای دیللری قروپونو باشلیجا ۵ قوْلا آییرماغی اَن ساغلام یوْل اوْلاراق توتموش وَ بو دیللر عاییله‌سینه ساده‌جه آلتای آدینی وئرمَگی ترجیح ائیله‌میشدیر:

۱ ـ فین ـ اوُقوْر

۲ـ ساموْیئد

۳ـ توّرک ـ تاتار

۴ـ موْغول

۵ـ توُنقوزجا وَ لَهجه‌لری.[۷٤]

سوْنرا اسکات بو دیللری ایکی قروپا بؤلدو:

۱ـ اوُرالیک

۲ـ آلتاییک

(فین، اوُقوْر، ساموْیئد قروپونا چوُد، توّرک، موْغول وُ تونقوزجایا دا تاتار دئدی)

بو صورتده گرک کاسترئن و گرَک اسکات ـ ین دؤورونده اورال ـ آلتای دیللری عاییله‌سی، اوْز چهره‌سینی تاپاراق، بو گوّنده اوْلدوغو کیمی ایکی قروپا آیریلمیشدیر. بونو بیر (طرح) حالیندا تثبیت ائتمک گرَکیرسه، بئله بیر خلاصه آلده ائدیلیر:

ـ جدول

[۷۳] ـ دوْکتور هیئت اوْگه مه ص ۶۷ ـ ۶۶

[۷٤] ـ جعفراوْغلو، پروفسور دوْکتور احمد؛ «توّرک دیلی تاریخی» ۳ ـ نجو باسقی، اندرون نشر استانبول ۱۹۸۴، ص ۱۷.

اورال ـ آلتای دیللری

اورال دیللری قروپو (چود دیللری)	آلتای دیللری قروپو («تاتار» دیللری)
فین	اوقوْر توٚرک
ساموْیئد	موْغول
مانچو	توٗنقوز

آدی کئچن «توٚرک» قروپو بونلاردیر:

۱ـ یاقوت دیلی، وَ

۲ـ چوواش لهجه‌لری؛

۳ـ جنوبی سیبیر توٚرکلری:

آ) قاراقاس

ب) قاماسین

۴ـ آباقان توٚرک‌لری:

آ)قیزیل

ب)قاچ

ج)قوْیبال

چ)ساقای

د)بئلتیر

۵ـ چوٗلیم توٚرک‌لری

۶ـ شیمالی آلتای توٚرک‌لری:

آ)قوٗماندی یا دا قوٗماندی کیشی

ب)لَبَد

ج)توبا یادا قارا اوْرمان توٚرک‌لری

چ)شوْر

۷ـ اصل آلتای توٚرکلری:

آ)آلتایلیلار

ب)دووِیئدانلار

ج)تله اوٚت

چ)آلتای داغ قالموقلاری

۸ـ موغولیستان غربینده‌کی توٚرکلر

آ)اوٚریانهای

ب)بارابا

۹ـ ایرتیش و توٚبوٚل توٚرک‌لری

آ)تارا توٚرک‌لری

ب)توٚبوٚل توٚرک‌لری

ج)توٚمَن وَ توٚبوٚلسک توٚرک‌لری

۱۰ـ قارا قیرقیز

۱۱ـ قازاخ قیرقیز

۱۲ـ شرقی توٚرکیستان توٚرکلری:

آ)تارانچی

ب)قاشقارلیق

ج)هامی توٚرک‌لری

۱۳ـ غربی توٚرکیستان توٚرک‌لری:

آ)اؤزبک

ب)قوٚراما

ج)قارا قالپاق

چ)توٚرکمن

۱۴ـ وولگا توٚرک‌لری:

آ)باش قیرت

ب)قازان توّرک‌لری

ج) میشَر

چ)تَپ‌تَر

۱۵ ـ شیمالی قافقاز توّرک‌لری:

آ)نوْقای

ب)کوُندوُر

ج)قوُموُق

چ)قاراچای

آ)بالقار

۱۶ـ غرب توّرک‌لری:

آ)توّرکیّه توّرک‌لری

ب) آذری‌لر

۱۷ـ قیریم توّرک‌لری و قیریم قارا ایملری

۱۸ـ لیتوانیا و لهستان قارا ایملری

۱۹ـ قاقا اوُز = قاقاووز

۲۰ـ بالقان = بالکان توّرک‌لری[۷۵]

۲۱ـ سوریه و عراق توّرکلری.

۱ . ۶. ۱. *دیللرین توْرَمه‌سی وَ چئشیدلیلیگی*

موّختلیف تئوریلری ییغجام بیر شکلیده آچیقلایان رحمتلی پروفسور جعفر اوْغلونون ایفاده‌سی ایله بو گیریفت (قاریشیق) بحثه ایشاره ائده‌جگیز: دوّنیا دیللری توْرَییشی مسئله‌سی اوّزَرینده آختارمالار آپاران، مارّ، چوواشجانی دا اِهمال ائتمیه‌رَک، بو سَفَر بو توّرکجه‌نی، استروّکتور باخیمیندان باسکاچ ایله سومرجه‌یه یاخینلاشدیرماقدادیر. بو

[۷۵] ـ عین ص. ۲۱ ـ ۱۸.

صورتله چوواشجا ایله، **یافئت** ـ یک مۆحیطه منسوب مۆختلیف، دیری وَ اؤلو دیللر آراسیندا بیر ارتباط اوْلدوغوندان سوْنرا، **مارّ** اؤز آختاریش چرچیوه‌سینی بیر قات داها گئنیشله‌دَرَک، بو تۆرک لهجه‌سینی تۆرک، فین، اوْقوْر، موْغول و سایر دیللر اوْزرینده‌کی آراشدیرمالاری اوچون ده بیر ایپ اوْجو اوْلاراق ایشلتمه‌یه چالیشمیشدیر. نئجه کی، ۱۹۲۶ ایلینده چوواشلارا دایر یازدیغی بیر اثرینده، بو بیلگه، دِراوید دیلی ایله اؤلو اِترۆسک وَ باسک دیلی آراسیندا مُعیّن بیر قرابت گؤرمگه چالیشمیشدیر. بئله‌جه... بیر چوْخ دیللر آراسیندا هئچ بیر حدود تانیمایان و بوْتون دیللری **یافِتوْلوْژی** مکتبی دیسیپلینی اوْزرینه بیر- بیرینه یاخین گؤرَن **مارّ**، نهایت، **فین ـ اوْقوْر**، تۆرک، هند ـ آوروْپا، سامی عاییله‌سینی، اوْست ـ اوْسته سوْن یافئتیک محیطدن تؤرمه تشکّول اوْلاراق قبول ائتمکده‌دیر.[۷۶]

۲ . ۶ . ۱. شومرلر

پروفسور جعفر اوْغلو، داواملا، بیر آز اؤته‌ده «بونونلا برابر... بیر ده تۆرک دیلینی **سومر** (**شومر**) دیلینه باغلاماق ایسته‌ین نظریه‌لرین (سومر دیلی‌نین گرچک دورومو، ایستندیگی قَدَر تثبیت اوْلماماسی اوْزوندن) قطعی بیر نتیجه‌یه یئتیشه بیلمه‌لری اوْچون آراشدیرمالارین درینلشمه‌سینه احتیاج وار...». نهایت، ۱۸۰۲ ایلینده قروْتفئند طرفیندن **چیوی‌یازی (میخی خط** =Writing cuneiform) شکلی کشف ائدیلینجه بو یازی‌نین سامی قؤوم‌لره مخصوص بیر یازی اوْلمایاجاغی کیمی (سامی منشألی اوْلمادیغی کیمی) میدانا چیخدی. ایلک اوْلاراق ژ ـ **اوْپئرت**، بو یازی‌نین اوْلسا اوْلسا شومرلر طرفیندن ایجاد ائدیله بیله‌جگینی سؤیله‌میش، و تصویر ائدیلن متن ده اورال ـ آلتای دیللری ایله علاقه‌لی اوْلماسی لازم گلدیگینی اِدّعا ائتمیشدیر. فیکرینی ساغلاماق اوْچون عینِ عالیم ایلک قدمده بعضی شوْمرجه کلمه‌لری اورال ـ آلتای دیللری زمره‌سینه گیرَن **ماجار**، **مانچو** و تۆرک دیللری ایله قارشیلاشدیرمیشدیر. **اوْپئرت** ـ ین آرخاسینجا شاگردی «ف. **فرانکوْ ـ لئنوْرمانت**» دا شومر دیلینی گرَک قرامر قایدالاری

---

[۷۶] ـ عین ص. ۴۴ ـ ۴۳.

باخیمیندان اورال ـ آلتای دیللری ایله قارشیلاشدیرماغا دَوام ائتمیشدیر. آ ـ **هه. ساده‌جه** **عینِ** یوْلدا گئتمیشدیر... ۱۹۱۵ ـ ده ۲۰۰ ـ ه قَدر شوْمرجه و توْرکجه کلمه آراسیندا ائتدیگی بیر قارشیلاشدیرما ایله بو دیلی توْرکجه اوْلاراق قبول ائتمیشدیر. بو عالیم ۱۹۲۶ ـ دا قاشقارلی محمودون دیوان ـ یندان دا کلمه‌لر آلماغا غیرت ائتمیشدیر. بو قارشیلاشدیرمالاریندا شومر دیلی ایله اورال ـ آلتای، بالخاصّه توْرک دیلی آراسیندا لینگویستیک و موْرفوْلوْژیک باخیملاردان معیّن بنزرلیکلر گوْرن بو عالیم دیقّتی چکن اوْ قَدَر کلمه‌لر ایرَلی سوْرموشدور کی آشاغیداکی میثالّار داها چوْخ تأیید ائدیجی گلیر:

ش ـ (شوْمرجه) آ ای؛ ت ر. (تورکجه) **آی**

ش ـ **داغ**؛ ت ر ـ **داغ**، داش

ش ـ **دینگیر**؛ ت ر. **تنگری**

ش ـ **قوس**؛ ت ر. **اوْچ**

ش ـ **اَب**؛ ت ر. ای ب، ائو

ش ـ آگار؛ ت ر. اِکین...[۷۷]

پروفسور دوکتور **عثمان ندیم توْنا**، بو موْضوعدا یازدیغی کیتابدا،[۷۸] ۱۶۵ کلمه‌نی قارشیلاشدیریر، و بو قارشیلاشدیرمالاردا باش ووردوغو مِتوْدو و دوْنیانین بو مسئله‌ده سرریشته صاحیبلری‌نین بیر آرایا توْپلادیغی اجلاسلاردا تزینی اقناع ائدیجی بیر بیچیمده آچیقلامیش اوْلدوغونو سوْیله‌ییر (بو موْلّیف‌دن داها باشقا میثال‌لار آلینیزده‌کی کیتابین سوْنلاریندا ویریله‌جکدیر). اوْ، از جمله دئییر: «توْرک دیلی، سوْن ۱۲۵۰ ایلده اوْچ بوْیوک دوْوره کئچیرمیش و بیر چوْخ شیوه‌لره آیریلمیشدیر. بو سببله اگر شومر منشاءنینکینه بنزر بیر توْرک دیلی لوْغتی اوْلسایدی بو لوْغتده مثلا بیر د/ قارشیلیغیندا د/ ، ی/ ، ز/ ، ت/ ، ر/ کیمی وَ بونلاری تأیید ائدن کلمه سئریلریمیز اوْلاردی. بو حالدا

[۷۷] ـ عین ص.

[۷۸] ـ تونا، پروف ـ در ـ عثمان ندیم؛ «سومر و توْرک دیللری‌نین تاریخی ایلگیسی ایله توْر کدیلی‌نین یاشی مسئله‌سی»، توْرک دیلی قورومو یاییتلاری، آنکارا، ۱۹۹۰ ص. ۴۰.

شومرجه کلمه‌لرده تثبیت ائتدیگیم پارالئل سَس دَیرلری ایله، تأیید ائدیجی مَلزَمه سئریلری‌نین قایناغی، بو «زامان دَرینلیگی»ـ دیر. بو ایشلری ۱۹۸۲ ـ یه قَدَر تاماملادیم. گؤردویوم قَدری ایله شوٚمرشوٚناسلار بیر چوٚخ شیوه آدی بیلمکده‌دیرلر بو چالیشمامدا سوٚن ۴۰ ایلده، تثبیت ائتدیگیم ۳۲ سس معادل‌لیگی‌نین مَنجه کاراکتئریستیک اوٚلان و مقصده یئتَر ۱۶ سینی تقدیم ائدیرَم.»[۷۹] مولّیف سؤزونو بئله قورتاریر: «بونونلا بیرلیکده، منیم اؤز میلّیتیمدن قایناقلانا بیله‌جک بیر «خرافه‌نی» آپارا بیلمک اوٚچون گؤستردیگیم غیرتی سعی و چابا، محتَمل مُعارضلریمین خوٚصوصیله شوٚمرشناسلارین اؤزلری‌نینکیلر اوٚچون گؤستره‌جگیندن امین اوٚلا بیلمه‌رم. اگر اعتراض ائده‌جکلرسه وئردیگیم کلمه‌لرین بوتونونو آله آلمالاری گَرکیر. یانلیش وارسا، بو شخصی اوٚتوریته ایله دئییل، منیم توٚرک اصیللی کلمه‌لر اوٚچون ائیله‌دیگیم کیمی یازیلی بیر قایناقلا عینِ دیل و شکیلده تثبیت ائدیلمه‌لیدیر».[۸۰]

پروفسور جعفر اوٚغلونون سؤزلری ایله بو بحثه شیمدی‌لیک سوٚن وئرَک؛ اوٚ دئییر: «فقط بو میثال‌لار قوٚهوملوق اوٚچون کافی ساییلماز. چوٚنکو قارشیلاشدیرماق ایسته‌نن بو ایکی دیل آراسیندا اوٚ قَدَر بؤیوک بیر زامان فرقی واردیر کی بو فَرق بونلارین مقاییسه‌سینی عادتا ایمکانسیز قیلماقدادیر.

میلاددان اؤنجه ۳۰۰۰ ایللرینده یاشایان سومرلر، بیلدیگیمیز اوزره، ۳ ـ نجو مین ایلین سوٚنلارینا دوٚغرو تاریخی افقلریمیزدن تامامی ایله یوٚخ اوٚلموشلار. بو تاریخدن تا اوٚرخون (۸ ـ نجی یوٚز ـ ایل) کتیبه‌لری‌نین زامانینا قَدر دؤرد مین ایل کیمی بؤیوک بیر مودّت ایچینده اؤلو دیل ماهیتینده قالان سومرجه ایله ایلک وثیقه‌لری الیمیزه کئچن اوٚرخون یازیلاری‌نین دیلی آراسیندا قارشیلاشدیرمادا بیر چوٚخ دیل دَییشیک‌لیکلری، فوٚنئتیک آییریلیشلاری و ایستیحاله‌لری گؤزه چارپماقدادیر، اوٚ بیر طرفدن ۴ مین ایللیک بیر زامان ایچینده باغلی اوٚلان دیلین مُقاییسه ائدیله‌جک اوٚلان باشقا بیر

---

[۷۹] ـ عین ـ ص. ۴ .

[۸۰] ـ عین ـ ص ۵۲ ـ ۵۱

(ایشلک) دیلله عینِ دئییشمه خوصوصیتلرینه مالیک اولماسی شرطدیر، حالبوکی بیز بونو بو ایکی دیل آراسیندا گؤره بیلمه‌ییریک.[۸۱]

۳ ـ ۶ ـ ۱. دیلده دَییشمه‌لر

تۆرکجه‌نین آنا قایناغیندان بو گۆنکو شیوه‌لره گلینجه‌یه قَدَر کئچیردیگی اینکشاف مرحله‌لرینی، آشاغی یوخاری بئله ترتیبله‌یه بیلریک:

۱ـ آلتای دؤورو = تۆرک ـ موغول دیل بیرلیگی.

۲ـ ان اسکی تۆرکجه دؤورو = پروتو تۆرک دیل بیرلیگی.

۳ـ ایلک تۆرکجه دؤورو

۲ و ۳ سایبلاری ایله گؤستردیگیمیز دؤوره‌لری بیرلشدیریرسَک، میلاددان اوّلکی و سونراکی **هون**. **پَچه‌نک** و **بولغار** لهجه‌لری.

۴ـ اسکی تۆرکجه دؤورو (۹ ـ ۶ یۆز ایللری) گؤگ تۆرکجه، اویغورجا دؤورو.

۵ـ اورتا تۆرکجه دؤورو (۱۵ ـ ۱۰ یۆز ایللری)

۶ـ یئنی تۆرکجه دؤورو. (۱۶ ـ نجی یوز ایلدن اعتباراً)

۷ـ مُدِرن تۆرکجه دؤورو.[۸۲]

۴ .۶ .۱. دیللر یا لهجه‌لر

اسکات و **رامستِد** کلمه‌لرین کؤکلرینده دَییشیکلیگه اوغرادیقلارینی سؤیله‌ییرلر، مثلاً موغولجاداکی / ر/ وَ/ ل/ ـ لر تۆرکجه‌ده / ز/ وَ/ ش/ اولموشلار. / ر/ ـ لرین / ز/ اولماسینا **روتاتیسم** وَ ل لرین /ش/ اولماسینا دا لامبدایسم دئیرلر موغولجادا باشداکی / د /، / ن/، / ج/، / چ /، / س/، / ش/ و **مانچو ـ تونقوزجادا** باشداکی / د/، / ن/ ـ لر، تۆرکجه‌ده / ی/ سَسینه دؤنوشورلر. تۆرکجه‌نین / ت/ ـ سی ده موغولجادا / د/ اولار.

---

۸۱ ـ جعفر اوغلو، اوگه، ص. ۴۶ ـ ۴۵.

۸۲ ـ عینِ ص. ۵۲ ـ ۵۱.

رامستد ـ ه گؤره میلاددان ۶۰۰ ایل قاباغا قَدَر تۆرکجه و مۆغولجانین فرق یا ایختلافی چۆخ دئییلمیش.[۸۳]

رئنئه کاگنات و **میشئل ژان**، کیتابلاریندا: **«آلتای دیللری»** عۆنوانی آلتیندا یازدیقلاری کئچیدی بو جمله ایله باشلارلار؛ «هر کیم تۆرکجه دانیشیرسا تۆرکدور»[۸٤] و سؤزلرینه بئله دوام ائدیرلر: آنترۆپۆلوقلار اوْرتا آسیادا، **«تورانی تیپ»** تاپماق اۆچون چۆخ اوغراشمیشلارسا دا، بو عیرقا یاخلاشماق و یاخینلاشماق (هر هانسی بیر علمی مقدّمات و تجربیات بیریکیمینه♥ دایاناراق) تۆرک دۆنیاسینی تانیملامایا یئتمز. مثلاً؛ مۆغول تیپلی بیر **تیانشان قیرقیز** چۆبانیلا، **سینک یانک** چینلی عسگریله، ماوی گؤزلو و قیزیل ساچلی اویغورلا، یونان هیکللرینه بنزه‌ین **تۆرۆس** داغلاری‌نین تۆرکمنی آراسیندا، بعضاً چتین‌لیکله‌ده اوْلسا بیر بیرلرینی آنلاماقدان ساوای هئچ بیر بَنزرلیک عنصرو یۆخدور.

عینِ دیلین مۆختلیف لهجه‌لرینده دانیشیلدیغی زامان، آز ـ چوخ فرق‌لر اوْزوندن بیر ـ بیریمیزی باشا دۆشمک، بعضاً چتین اوْلا بیلر، اوْ قَدر کی بیز باشقا بیر دیل ایله قارشیلاشدیغیمیزی بئله دۆشونه بیلریک. بو چتین‌لیکلر بیر دیلین مۆختلیف لهجه‌لرینی آنلاماقدا اؤزونو گؤستره ـ بیلر. آنجاق بیر آز دقّت ائدَرک یاواش یاواش ایپین اوجونو اله کئچیرمه‌میز ممکن اوْلار و اوْ لهجه ایله اؤز لهجه‌میز آراسیندا باغلار باغلانار. دانیشماق گئد-گئده آسانلاشار. دیل و لهجه فرقی حاقّیندا دۆکتور هیئت، بیر مقدار «احتیاطی قیدلر» ایله نهایت بئله دئییر: «بیزجه، باشا دۆشولن لهجه‌لر و شیوه‌لر بیر دیل (دَن)دیر».

رِنه کاگنات و **ژان** ـ ین یازیسیندان بیر ایکی کئچید آلاجاغیق: تۆرک دیلی‌نین عجیب و جالیب قودرتی، بو دیلی دانیشانلاری بیر بیرینه یاخینلاشدیردیغی کیمی،

---

۸۳ ـ هیئت، داها آرتیق ایضاح اۆچون باخ: حاشیه ۷۱؛ داها تفرعات اۆچون باخ پروف جعفر اوْغلو حاشیه، ۷۹.

۸٤ ـ Cagnat، Jan Rene vemichel، Trc: Erden Akbulut ve احمد شانسی‌لای. ایمپراتورلوکلار بئشیگی» آلان نشر استانبول. ص ۳۷۲

♥ ـ بیر یئره توْپلانیب، ییغیلیب، جمعلنمه‌سینه

اوزاق‌لاشدیرماقدادیر دا. بو دیل تۆرک دۆنیاسینی آوروپا ایله چین آراسیندا تجرید اۇلموش بیر آدا حالینا گتیرمکده، ایران و عرب دونیالاریندان آیری توتماقدادیر. اصلینده تۆرکجه بیرلشدیریجی، بسیط و عاغیلا یاخین بیر دیل اۇلماقلا عادت ائدیلمیش بۆتون تشکّوللردن و قورولوشلاردان سوْن درجه فرقلیدیر. ١٢٠ میلیون طرفیندن دانیشیلان بو دیل، آلتای دیللری عایله‌سی داخیلینده و بونا قوْهوم اۇلان دیللر ساده‌جه موغولجا (۵ ـ میلیون نفر)، وَ تونقوز ـ مانچوجا ـ دیر (۴ میلیون نفر).

تۆرک دیلی اؤز ایچینده ده غربی دیللر (لهجه‌لر؟ NH) و شرقی دیللر (لهجه‌لر؟ NH) اۇلاراق ایکی‌یه آیریلیر:

١ـ غربی دیللر، بالکانلاردان تۆرکمنستانادَک دانیشیلیر؛ (ان چوْخ تراکیایا، و آنادۇلویا یاییلمیش، آمما عینِ زاماندا ایران و شیمال آذربایجاندا یاشایان میلیونلارجا آذری‌لر، بالکانلارداکی تۆرک‌لر، اسکی سوْویتلر بیرلیگینده‌کی تۆرکمنلر، بوتون یاخین شرقده یعنی عراقدا، ایرانین (آذربایجانا علاوه اۇلاراق) بیر چوْخ منطقه‌لرینده یاشایانلار غرب لهجه‌لی افغانلار آنا دۆلو پلاتۆسوندا سوْن کؤچه‌به‌لر اۇلاراق یئرله‌شن بۆیلار و نهایت «مهاجر» و سایر اۇلاراق غربی آوروپایا قَدر گئدیب چاتان تۆرک‌لردن ده بحث ائتمک گرکیر.

٢ـ شرق تۆرکجه‌سی ایله دانیشانلار دا آز دئییلدیرلر.

اسکی سوْویتلر بیرلیگینده، **چین** ـ ده، **افغانیستان** ـ دا، **موْغولیستاندا** اوجسوز ـ بوجاقسیز دۆزلوکلره یاییلمیش، ساده‌جه **وۆلقا چوواشلاری** و چوْخ اوزاقلارداکی **سیبیرده یاقوتلاری** «**مارژینال**» سایمالار قاریشیق بیر دوروم سرگی‌لر. بو کیچیک خالقلارین خاریجینده قالان دیگرلری، آز یا دا چوْخ بیر غیرت گؤستَرَک آرالاریندا دانیشیب آنلاشا بیلیر یا ان آزیندان تۆرکلوک‌لرینی (دیل **استروکتورو** باخیمیندان) بللندیره بیلیرلر. سؤزون قیساسی **استانبوللو** بیر تۆرک، **تاشکند** ـ ی یا دا **قاشقار** ـ ی زیارت ائده‌جک اۇلسا، ایسته‌دیگینی آنلاتماقدا (بیر آز دیقّت و ذَکا صرف ائتمک شرطی ایله) چتین بیر مسئله‌یله قارشیلاشمازلار.

سؤزو بیر آرایا گتیرسک، تۆرک دیلی اوْلگوْسو (= فاکتی، موْدلی)، قیرخ ـ آ (۴۰ ـ آ) قَدر خالقی یا دا بوْیلار ـ قبیله‌لر فدراسیوْنونو ایچینه آلماقدادیر. بونلارین ۲۹ ـ و اسکی سوْویتلر بیرلیگی ساحه‌سینده‌دیر. آمما تۆرک اوْلگوسو بونونلا قالماماقدادیر؛ چۆنکی عینِ زاماندا بیر اینام (= اینانج) اینسانی اوْلاراق عمومیتله بیر مسلمان تیپی اوْلاراق دا بلیرمکده‌دیر (بللنمکده‌دیر).

۷ ـ ۱. تۆرک «لهجه‌لری»می،«دیللری»می؟

بحثیمیزده آرادا بیر، «دیل» و «لهجه» کلمه‌لری‌نین معنا قاریشیقلیغی ایله قارشیلاشماقداییق؛ ائله کی بعضاً سیراسی گلمه‌دَن بو مؤوضوعا توْخونماق مجبوریتینده قالیریق.[۸۵]

ایندی بو «چیخماز»ی آشا بیلمه‌سک ده، ایشین ماهیتی و خۆصوصاً سوْن زامانلاردا «کیلکه‌لشمه‌سی‌نین» کیفیّتی حاقّیندا بیر ایکی سؤز سؤیله‌مه‌گین واختی چاتمیشدیر:

ایلک باخیشدا، دیللر اینسانلارین اکثری حاللاردا، جغرافی کیملیک‌لرینی بلیرلر (بللندیرر). د. **کریستال** ـ ین دئدیگی کیمی، بیریسی‌نین، دیالئکت‌لر (لهجه‌لر) خۆصوصدا لوزوملو وقوف و دیقّتی اوْلورسا، چوْخ کئچمه‌دن، یانینداکی قروپون، دانیشدیقلارینا قولاق قاباردراق آز ـ چوْخ اصابتله، (مثلاً)، اونلارین آمریکالی، شرق ساحیللی (**ایست کوْست** ـ دان)، **نیوْیورک** ـ ون **بروْک‌لین** محلّه‌سیندن (و حتّی هانسی سوْسیال صینفه منسوب) اوْلدوقلارینی آنلایا بیله‌جکدیر.

لاکین آشاغیداکی کیمی بیر جمله‌نی کامل‌لشدیرمک، کئچن سئوالا جاواب وئرمک نؤعوندن بیر ایش دئییلدیر؛ جمله بئله اوْلا بیلر: «بو آدام... دیلینده دانیشدیغی اۆچون... **لیدیرمی**؟». ایلک نقطه‌لی سیرایا، (**ایسوئچ**)[۸۶] یازارساق، ایکینجی نقطه‌لر سیراسیندا آز ـ چوخ امنیتله «ایسوئچلی» دئیه یازماق ممکوندور. لاکین ایلک بوْش یئرده **پوْرتکیز** (پرتقال‌لی) یازارساق، ایکینجی‌ده بوْش یئرده، «پرتقال» یازیب ایشی بیتمیش سانا

---

[۸۵] ـ باخ. الینیزده‌کی یازیلارین ۴، ۱۶ بوْلومونه.

[۸۶] ـ سوئد

بیلمریک، اوْنون یانیندا «**برازیل**»، «**موزامبیک**» «**آنگولا**»، و سایر ـ ده علاوه ائدیلمه‌سی گرَکه‌جکدیر. ایلک نقطه‌لرین اوّستونه «**فرانسیز**» یازارساق ایکینجی یئر چوْخ دار گله‌جکدیر. زیرا ۴۰ ـ آ یاخین آد یازماغینیز ایجاب ائده‌جکدیر؛ هله «انگلیسجه» یازمیش اوْلورساق، ایکینجی بوْشلوقدا. ۵۰ ـ یه یاخین آد چکمه‌لییک. **کریستال** دئییر «انگلیسجه ۵۰ لهجه‌ده دانیشیلیر». دیل ایله لهجه‌نین، بیر شکیلده فرقلری اشاره‌لنمیش اولور.

مولّیفین وئردیگی گئنیش معلوماتدان بیر کئچید نقل ائتمکله مؤضوعو آچیلاماغا چالیشاجاغیق. اوْ دئییر: بعضی حالّلاردا مرکز لهجه‌سی ایله دانیشماق، ویلایت لهجه‌لرینه ترجیح ائدیلیر. ائله‌کی بیر قیسیم اینسانلار، آرتیق گوْن کئچدیکجه، باشقا «لهجه‌لرین» عمومنا، یادلاردان چیخماقدا اوْلدوغونا اینانیرلار. حالبوکی، مرکزده دانیشیلان وَ «ویلایتلر» و «کندلر» حسابینا انکیشاف ائدَن دانیشیق شیوه‌سی ده بیر معین لهجه، اکثرا «مرکز» لهجه‌سیدیر. «مرکز لهجه‌سی»نین ده، نهایت بیر دیلین هر هانسی «لهجه»لریندن بیریسی اوْلدوغونو اونودمامالی‌ییق. «عنعنه‌وی» **دیالئکتوْلوْگیا**، موْختلیف خالقلار عینِ دیلی عینِ شکیلده دانیشماز، دئییری. چاغداش دیالئکتوْلوگیا بونا علاوتا عینِ شخصیت دائما عینِ شکیلده دانیشمادیغینی اوْرتایا آتمیشدیر. فردلرین دانیشما طرزی‌نین، لینگویستیک و سوْسیال فاکتوْرلاردان آسیلی اوْلدوغونو سؤیله‌ینلر چوْخدور.

«لهجه» ترمینی‌نین بعضنا ده «آشاغیلاشدیریجی» (اینگ. پیوْراتیو (ing. pejoretive معنادا ایشلندیگینی گؤروروک، مثلاً: چوْخ گؤزَل انگلیسجه دانیشیر، هئچ بیر لهجه‌سی یوْخدور» دئییلدیگینده «**لهجه**»نین یاخشی بیر شئی اوْلمادیغی آچیقجا سؤیلنمیش اوْلور. حالبوکی «هئچ بیر لهجه‌سی یوْخدور» حقیقتا «انگیلیسجه‌نی استاندارد لهجه‌یله» دانیشیر دئمکدیر. اگر لهجه‌یله دانیشماق پیس ایسه، «استاندارد» لهجه‌یله دانیشماق‌دا ائله اوْلسا گرَک! دوْنیانین هوْجرا یئرینده باشقا اوْلوسلارلا هئچ دئییله‌جک قدَر

رابیطه‌سی اوْلان بیر بؤلومون دیلینه ده بعضاً «آشاغیلاشدیرماق» قصدی ایله «لهجه» دئییب کئچنلر وار .

«لهجه» ایله «آکسانی» (فرن.1 - Frn. accent) قاریشدیرمامالی‌ییق. آکسانین آنلامی فرقلی تلفّوظلردیر، حالبوکی، «لهجه» **قراماتیک** و **ووکابولر** فرقلره کلمه ـ لوْغت ده شامیلدیر. مثلاً بیریسی «آغ پول قارا گوْنده ایشه گلر» و باشقا بیریسی «آغ آغچه قارا گوْنده ایشه گلیر» دئسه؛ آیری آیری لهجه‌لرده دانیشدیقلارینا حؤکم وئرمه‌لیییک، زیرا بورادا گرامر اختلافی بحث مؤضوعودو. بیریسی «کیچیک اوشاق» اوْ بیری «کوْچوک چوْجوق» دئیرسه، گئنه بورادا بیر «لهجه» مسئله‌سی وار. زیرا کلمه داغارجیغی دا، لهجه‌نی علاقه‌لندیرَر. بئله‌جه ایکی آدامین دانیشماغیندا فوْنولوگیا گرامر و کلمه داغارجیغیندا کیچیک فرقلر طبیعی ساییلیر؛ هر کسین اؤزونه گؤره ده شخصی «لهجه»سی وار. بونا دا «ایدیوْلکت» (توْرکیّه توْرکجه‌سینده: بیرئیسل (فردی) دیل)[۸۷] دئییرلر.

بیز گوْنده‌لیک حیاتیمیزدا اوْلا ایدیوْلکت‌لرله قارشیلاشیریق اوْنلارین تجریدیندن (Frn abstraction – undan)، لهجه‌لر، و لهجه‌لرین تجریدیندن ده «دیل» مفهومونا چاتاریق.

دیلچی‌لیکده ان چتین ایشلردن بیریسی، ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، دیل ایله لهجه آراسیندا مشخّص بیر حدود تعیین ائتمکدیر. دیللرین ساییندا و تصنیفینده، ایستر ایسته‌مز بو ایچیندن چیخماز (Labyrinth)دا، آزیب قالماغین عذابینی چکنلر چوْخ اوْلموشدور. «قارشیلیق‌لی آنلاشماق» بو بابدا هر قیفیلی آسان‌لیقلا آچاجاق کیمی گلیر. بیر چوْخ حال‌لاردا دا ائله‌دیر ده. آمما طیلسیملی قیفیل‌لار دا وار، اوْرالار دا «قارشیلیقلی آنلاشماق»لا ایشین ایچیندن چیخماق آسان دئییلدیر. بعضی دوْروملار دا، عینِ دیلین ایکی لهجه‌سینده دانیشانلار بیر - بیرلرینی یاخشی باشا دوْشمه‌ییرلر.

---

[۸۷] ـ وار دار، پروفسور دوکتور برکئس و باشقالاری؛ «آچیقلامالی دیل بیلیم تریملری سؤزلوگو»، ABCş ns استانبول ۱۹۸۸، ص ۴۹ کیتابین وئردیگی تعریف بودور: «Bireysel دیل = (ing. Idiolect ،Fr. Idiolect ،Alm. Idiolect) بیر دیلین بیر بیرئیده آلدیغی بیچیم.»

نئجه‌کی اینگیلتره‌نین جنوبوندا اوْلانلار اکثر، ایسکاتلاند ـ ین بعضی ناحیه‌لری، وَ ایرلاندانین شیمالینده‌کی‌لرله آسان ـ آسان ارتباط قورا بیلمه‌ییرلر آمما آللاهدان بو اوّچ قروپون بیر تک یازی دیلی وار، اوْنونلا مسئله بوتونویله حلّ ائدیلیر.

زنجیرلَمه لهجه‌لر (اینگ. دیالئکت کوْنتیواُوم) دئدیکلری حادیثه ایشی چوْخ چتین‌لشدیریر؛ بعضاً بیر دیلین لهجه‌لری، ایشله‌دیلدیگی ساحه بوْیونجا دَییشه‌- دَییشه اوزانیب گئدر، ائله کی، باشداکی لهجه‌یله دانیشانلار، لهجه‌لر زَنجیری‌نین سوْن حلقه‌سی ایله شیفاهی ارتباط قورماقدا چوْخ چتین‌لیک چَکرلر. بو دوروما میثال آز دئییل: آلمانلارین، هلندلیلرین، فیلاماندلارین دیللرینی بیر لهجه‌لر زنجیری بیر بیرینه باغلیرسادا؛ شرقی ایسویچره‌ده (سوئیس‌ده) اوْتوران بیریسی شرقی بلژیکده اوْتورانین دئدیگیندن باش چیخارا بیلمز. آوروْپادا **اسکاندیناویا** زنجیرلَمه‌سی[88] و غربی **رومانجا** زنجیرلَمه‌سی (پورته‌کیز (پرتقال) دوْزنگاهلاری‌نین لهجه‌لری ایله **اسپانیوْل، کاتالان، ایتالیان و فرانسیزجا** دانیشانلاری بیر بیرینه باغلاییر)، شیمالی ایسلاویک (اسلوْواک، Czech، اوْکراینا، لهستان روسلاری قایناشدیران) زنجیرلمه‌سی گؤستریله بیلر. آدی کئچن اؤلکه‌لرده بو لهجه‌لرین بعضی‌لری استانداردلاشیب عمومی اوْلموشلار. معین حدودلار ایچینده لهجه‌لردن بیریسی‌نین آدی «هلندجه» اوْلموش و دیگرینه ده «آلمانجا» دئمیشلر؛ یوْخسا «هلّندجه»، «آلمانجا» اوْلا بیلدیگی کیمی؛ اسپانیوْلجا» دا «**پوْرته‌کیزجه**»؛ «**نوْروژجه**» ده «ایسوئچ‌جه» آدلانا بیلیردیلر. دیللرین آدلاری‌نین دالیندا لینگویستیک دئییل، اکثر، پوْلیتیک و تاریخی سببلر یاتیر. حدودلار مسئله‌سی آرایا گیرَرسه دیل بحثی علمی‌لیکدن چیخار وَ بیردَن سیاسی بحثه دوْنوشر[89].

دیللر و اؤلکه‌لرین حدودو نادر حاللاردا عینی اوْلار. یوْخسا سیاسی و تاریخی مسئله‌لری بیر کنارا آتارساق (و بو تئوری دوْنیاسیندا آنجاق دیلی اؤلچو توتارساق) مثلاً **ایسکاندیناویادا** آنجاق ایکی اؤلکه گؤره‌جه‌ییک: بیرینجیسی قیطعه قیسمی

---

88 _ Scandivanian continuum

۸۹ ـ کریستال، دوْگه، ص. ۲۵ ـ ۲۴.

(ایسوئجه، دانجا «**دانیمارکانین** استاندارد لهجه‌سی»، و استانداردلاشمیش **نۆروژجه** دانیشانلار اؤلکه‌سی)؛ ایکینجیسی، آدالار قیسمی (Icelandic، Faeroese) **ایسوئچلر، نۆروئژلر و دانیمارکالیلار** آز چوْخ بیر بیریلریله آنلاشا بیلرلر). **اسکاندیناویادا ۵ دیل** وار دئییلیر و کئچیلیر، طبیعیدیر کی بوندا هئچ بیر علمی لینگویستیک آساس و اؤلچو یوْخدور.

دۆنیامیز، حال ـ حاضیردا، سیاسی، تاریخی، دینی، ادبی، ائتنیک و باشقا مولاحظه‌لرله، لینگویستیک باخیمیندان بابیل بورجونا چئوریلمکده‌دیر. بو دوروم **هیندی ـ اؤردو، بنگالی ـ آسامی، فلئمیش ـ دوتچ، صئربیان- کرواتیان**، Xhosa – Zulu، Twi – Fante و سایر کیمی مۆختلیف دیللی خالقلاری قارشی ـ قارشی‌یا گتیریر. بو دیل قارقاشاسی‌نین آنجاق خاطره گلن اؤرنک‌لریدیر. داها قاریشیق میثال‌لاردان بیریسی چین ـ دیر. دانیشیق دیلی باخیمیندان چینده دانیشیلان نئچه یۆز لهجه ۸قیسمه بؤلونور. بو ۸ نوعده دانیشانلار بیر بیرلرینی باشا دۆشه بیلمزلر. بونلارین مشترک ارتباط واسیطه‌لری آنجاق تصویری آلفابِ‌لریدیر. بۆتون بونلارا رغماً هر کس تامام اؤلکه‌نین «چین» ـ جه دانیشدیغینا بیر حقیقت کیمی اینانمیش و دۆنیانی دا بونا اینانديرمیشدیر.

چتین‌لیکلردن بیری ده بیر دیلین (وَ اوْنو دانیشان اولوسون) مۆختلیف آدلارلا آدلانماسیدیر. مثلا اؤزلری‌نین **دویچ** (Deutch) دئدیکلرینه **آلمانجا، گرمان، تودئسکو** (Tudesco) دئینلر وار. بعضاً ده عینِ دیل و سوْیدان اوْلان خلق هم‌شاخه‌لنمیش سوْیونون بیر قبیله‌سینه، هم ده دیلینه اوْفالمیش (ing. Pulverised) توْپلولوقلاری‌نین آدلارینی وئررلر و بئله‌جه دۆنیادا، بؤیوک بیر تک دیل، (دیشاری‌دان گؤرونوشو ایله) اوْنلارجا دیل / لهجه، هابئله بیر تک اولوس دا مۆختلیف آدلارلا «خیردا خیردا» اینسان قروپلاری کیمی آیری آیری آدلارلا کیتابلارا کئچر.

دۆنیادا نئچه دیل وار اوْلدوغونو، آز دا اوْلسا دوْزگون شکیلده بیلمک اوْچون، آن باشدا، مۆختلیف علّت‌لره گؤره «خیْردالانمیش»، جوْر به جوْر آدلار آلتیندا، بیر نئچه

دیل کیمی گؤرسه‌نن، رنگارنگ پالتارلار گیین و اصلینده تک بیر دیل اوْلانلاری؛ اوْ بیر طرفدن ده، چینجه کیمی، موْزاییک کیمی، و بیر رنگ آلتیندا بیر و بوْتون گؤرسه‌نن دیللری تانیماق و بو معلوماتا دایاناراق یکون وورماق ضروری‌دیر.

۱. ۷. ۱. *بیر مقایسه: عربجه ـ توْرکجه*

اوزاغا گئتمه‌یه لزوم یوْخ؛ عربجه دانیشانلاری اؤلچدوکلری اؤلچو ایله‌می (کیتابلاردا اکثرا، شیمال آفریقا، اوْرتا شرق، عرب یاریم آداسیندا ۱۵۰ ـ ۱۲۰ میلیوْن بو دیلی دانیشان وار، یازارلار[۹۰])؛ یا دا توْرکجه دانیشانلاری حسابلادیقلاری اؤلچو ایله‌می؟ «بیر آز اوّل ایشاره ائتدیگیمیز کیتابلار توْرکجه حاقّیندا بئله یازیرلار: توْرکیّه، بولغارستان و چئوره منطقه‌لرده ۴۵ ـ ۲۷ میلیون بو دیلده دانیشار[۹۱]» نیه؟ چوْنکو همین اثرده عربجه بیر بوْتون کیمی حسابلانیبدیر؛ توْرکجه‌یه گلینجه بو آد محض و آنجاق آنادوْلو و اطرافینداکی خالقلار اوْچون نظره آلینیب و قارشیمیزا دا بئله بیر تابلو چیخاریلمیش‌دیر. ۴۵ ـ ۲۷ میلیون؛ داش چاتلاسا ۵۰ میلیون!... ایندی قیْریلمیش و داغیلمیش وازامیزین[۹۲] پارچا تیکه‌لرینی، (عینِ اثرین جدولیندن ایرلییه‌رَک) بیرَر- بیرَر آختاریب تاپماغا (و ممکوْنسه توْپلاماغا) چالیشاق: **آلتای، آذری، باشکیر، چوواش، قاقاوز، قاراچای، قارا قالپاق، قازاخ، خاقاس، قیرقیز، قوْمیق، نوْغال، شوْر، تاتار، تورکیش (توْرکیّه توْرکجه‌سی)، توْرکمن، توْوینیان (توْوا)، اویقهور (اویغور)، اوْزبک، یاکوت...**

عرب وَ بنزری دیللری اؤلچن «معیار ایله، بونلارین هامیسی «توْپتان» توْرکجه‌دیر.

بلکه بو تضادّی گؤز اؤنلرینه آچیق وَ آیدین سَرمک فایدالی اوْلار؛ و بنزرلیکلره رغماً قوْیولان فرق اوچورومونون قوْرخولو درینلیگی داها یاخشی آنلاشیلا بیلر.

عربجه‌نین آیریلیغی لهجه‌لرین ان مهم‌لری بونلاردیر:

۱ـ **مصر** عربجه‌سی: آشاغی مصر، قاهره،

۲ـ **سودان** عربجه‌سی: یوخاری مصر،

---

۹۰ ـ عینِ صحیفه، ۴۳۶.

۹۱ عیناً. ص. ۴۴۴.

۹۲ ـ ایچینه میوه، شیرنی، چیچک قوْیماغا گؤزل، بزکلی قاب

۳ـ **مغرب** عربجه‌سی: **تونس**، عربجه‌سی **مَراکش**،

۴ـ لیوان (**لبنان**) عربجه‌سی: **سوریّه**، لبنان،

۵ـ **عراق** عربجه‌سی،

۶ـ **عربستان** یاریم آداسی عربجه‌سی.

عرب‌لرده ایسلام سایه‌سینده یازی دیلی بیردیر. بو حادیثه عرب دیلینی مثلاً ۲۰ آیری دیل اوْلماقدان قورتاریبدیر.

لهجه‌لرین بیر ـ بیریندن اوزاق یاخینلیغی فرقلی‌دیر، بو فرقین اوْستونده بیرده یازی دیلی ایله دانیشما دیللری‌نین آیریلیقلاری واردیر. هر اوْخوموش عرب بو فرق‌لری بیلمه‌لی و اوْیرنمه‌لیدیر؛ عرب دیلی‌نین استقراری و دیل بیرلیگی بونا باغلیدیر. ایسلام‌دا بونو، بیر نوْع قارانتی ائدیر. کیتابلارین، قزئت‌لرین، خوْلاصه یازی دیلینه، عموماً «کلاسیک عربجه» دئییلیر. مسئله‌نین ایضاحی اوْچون دانیشیق دیلی ایله، کلاسیک عربجه‌نی، فوْنولوژی (اینگ ـ فوْنولوگی)، قرامئر و کلمه احتیاطی باخیمیندان قیساجا مقایسه ائتمه‌گی فایدالی گوْروروک:

کلاسیک عرب الفباسینداکی بعضی حرفلرین تلفّوظو هامی لهجه‌لرده عینی دئییلدیر. مثلاً همزه (ء) (کلمه‌نین باشیندا اوْلماسا) تلفّظ ائدیلمه‌دن اوْستوندن کئچیلیر، مثلاً کلاسیک مسئول ساده‌جه مَسول تلفظ ائدیلیر. قَرَعه ده قرا اوْلموشدور «طَها» (طَهای ـ ای مثلّث)، «طا» یا دا «سین» اوْلموشدور؛ مثلاً ایندی مثلاً یا دا مَتَلَن‌دیر، «C» مصر عربجه‌سینده «Ğ» یا «Q» ـ دیر: اوْنلار «ə - Cərdəl» (جَرَدَل) ـ ه «قَردَل» (دوْلچا، سَطیل)، دئییرلر. عراق و عربستان یاریم آداسیندان ماندا، «طحال» = «Thal» حرفی‌نین سَسی، ساده‌جه، یا «د»= «D» ـ دیر یا دا «ز، ذ»= «Z». بو لهجه‌لرده «هادا» = «hada» (هاذا) و «کَذالیک» ائشیدیلر. «طاد» = «Thad»، عربجه‌یه خاص قانون قایدالی دئییلدیر. «قاف ـ ق»، آشاغی **مصر و سوریه، لبنان، اِسرائیل** شهرلرینده «همزه (ء)» کیمی تلفّظ ائدیلیر؛ «قال» بورالاردا «آل» اوْلور. صائت‌لرده ایسه اختلافلار اوْلچویه گلمز. بعضی یئرلرده «حسین»، «حسین»ین «موبارک»، «مِبارک»، «کبیر = Kəbir» «Kbir» (کبیر)،

«شِئی»، «شی» وَ «کئیفه»، کَیفَ «کیف» (Kif) اوْلا بیلر. فعل‌لرده ده دئییشیک‌لیک‌لر چوْخدور، میثال: «یکتوبو» (اوْ یازیر)، یئرینه «ییکتوب»، «ییکتیب»، «یکتیب» ده ائشیده بیلرسینیز. «کَبوره» (اوْ بؤیوْدوْ) یه ساده‌جه «کیبیر» دئینلر چوْخ.

گرامر باخیمیندان بیر یاندان لهجه‌لرین بیر بیری ایله اختلافی، اوْ بیر یاندان‌دا لهجه‌لرله عموم ادبی یازی دیلی‌نین توتمازلیقلاری دقّتی چکر. اَن باشقا آغیز بیرلیگی ایله لهجه‌لر، فعللرین سوْن صائت‌لریندن عادتا، واز کئچمیشلر. «تنوین»ده ایشلکلیکدن عملاً دوْشوب، آنجاق «ادات» ـ دا قولاغا دَییر؛ «حالَن» (بیردن = درحال)، «احیاناً» (بعضی زامانلار)، وَ «تقریباً» (آز ـ چوْخ)، کیمی کلمه‌لر ده دیره‌شیب قالدیغی کیمی.

مصر ـ ده کلاسیک دیلین قالینتی‌سی کیمی «کَتَب = Kətəb گواب (جواب)» دئییل، دوْزگون بیچیمده «کَتبه گواب» دئییلیر. اشاره ضمیرلری (اینگ ـ تی دئموْنستراتیو پروْنون) (ing. The demonstrative pronoun) بابیندا، مثلاً، «بو کیتاب» ـ ا، مصر وَ سودان ـ دا «ایل ـ کِتاب ـ دا»، سوریه، عراق وَ لبنان ـ دا ایسه «حَل ـ کِتاب» یا دا «حال ـ کتاب» دئییرلر. دانیشما دیلی تصریف، تثنیه و باشقا خوْصوصلاردا چوْخ ساده‌لشمیشدیر؛ بو ساده‌لشمه لهجه‌لره گؤره آیری آیری یوْللاردان اَلده ائدیلیر؛ مثلاً بیر یئرده «یَکتوبون» (اوْنلار یازیرلار)، یئرینی «یکتوبو» ـ یا وئرینجه، عراق و عربستان باشقالارینی بو یؤنده ایزله‌مه‌ییر. مصر و لبنان ـ دا مضارع‌لره /ب/ آرتیلیر، اوْرالاردا «اوْ گئدیر» = «بئتنیشی» و «مَن بیلیرَم» = «باریف» اوْلور. گله‌جک زامانلاردان، «سِوفَ یمِشی» سوریه و لبنان ـ دا «راه»، «ییمشی‌یه» چئوریلیر. «کیتابیم» قارشی‌سیندا، مصر ـ ده «اَلکتاب بِتایی»، مَغرب ـ ده «متایی»، سوریّه ـ ده: «تابا یی»، عراق ـ دا: «حاقّی»، یا دا «مالی» دئییلیر. «نَفی» ـ ی گؤسترن «لا» اکثر یئرلرده «ا»، «آ» اوْلور. مصر و لبنان ـ دا «دئییل» سؤزوْ «موْش». عراق ـ دا «مو»، سوریه‌نین بعضی قیسملرینده ایسه «ما او = mau»دیر. مصر و لبنان ـ دا منفی فِعله / ش/ علاوه ائدیلیر، بئله‌جه «من اوْنو گؤرمَدیم» دانیشیقدا «ما شوْفتوْش» اوْلور، («شاف»، دانیشما دیلینده گؤرمک دئمکدیر).

«نَعَم» = بَلی، سؤزو ایندیلر آز ائشیدیلیر، اوْنون یئرینه «اِه» «eh» دئییلیر؛ مصر و لبنان ـ

دا («aiwa» = آ اِ وا) داها ایشلکدیر. یوُخاریدا آنجاق بیر نئچه اؤرنگینی گؤستردیگیمیز معظّم فرقلر بو قدَرله دریندن آنلاشیلماز، ماراقلیلار داها کاپساملی (= شُموللو، گئنیش محتوالی) منبعلره باش وورمالیدیرلار. دالغالی بیر تاریخ جریانیندا چئشیدلی اولوسلارلا آز ـ چوُخ داواملی مُناسیبتلرین نتیجه‌سینده، عرب سؤز خزینه‌سی، اوُچ یوُلدان دئییشیکلیکلره اوغرامیشدیر:

۱ـ آلینتی کلمه‌لر (ing. Loan words).

۲ـ کلاسیک کلمه‌لرین پوُزولوب، دئییشیلمه‌سی.

۳ـ کلاسیک مترادِفـلر (ing. Classical synonyms) ـ دن سئچمه یوُلو ایله؛ بیر آز دا آنلام دَییشدیرمک (ing. Catachresis) ایله بیر سؤزه یئنی معنالار یوُکله‌مک.

عربجه‌ده قدیمدن بَری، آلینتی سؤزلر چوُخدور. زامانیمیزدا دا یئنی مَفهوملار، ایجادلار، و تکنولوژی ایله بیرگه گلن ترمینلر بو قروپو اوُلدوقجا شیشیریبدیر. مصر آکادمیسی کیمی مؤختلیف علمی قورولوشلار دوُزگون عربجه کلمه‌لر تکلیف ائتمکله یابانجی سؤزلرین قاباغینی آلماق ایسته‌میشدیر. لاکین کوُچه‌لرده، ایش یئرلرینده یاد و غریب کلمه‌لر گئنه حاکیمیّتلرینی قوُروموشلار. اوُتوُ، اوُتوُمبیل، اَرابیا (آرابا)، سیاره (مصر ـ ده) هامیسی کئچرلیدیر. «تلئفون» ـ ا هاتیف و بنزری سؤزلر ضیالیلارجا ترجیح ائدیلیرسه ده، گئنه آغیزلاردا اسکی آوروُپالی سؤزلردن تحریف ائدیلمیش کلمه‌لر گزمکده‌دیر.

اوُسته ایشاره ائتدیگیمیز کیمی عربجه‌ده «آلینتی» کلمه‌لر بیر آرایا توُپلانیرسا قوُجامان (حجملی) بیر کیتاب اوُلور. بونلارین توُرکجه‌دَن[۹۳] و فارسجادان گتیریلیشلری تزه ایش دئییلدیر. بَی، پاشا، باش ـ (باش مُفتّیش، باش کاتب، باش مهندس کیمی کلمه‌لرده) دوغرو (دوُپه ـ دوُز، دوُغرو آنلامیندا) بو اسکی قروپداندير... عربلر آلینتی کلمه‌لری جمع سؤیلرکن «جمعی مکسّر» نوُوعوُنده استفاده ائدرلر: بئله‌جه تاکس یا تاکسی جمع صورتینده: Twaks / twakis اوُلور: یا دا فیلم ـ ی جمع دئمک ایسترلرسه آفلام

---

[۹۳] ـ ازگه

دئیرلر. آلینتی کلمه عربلشینجه ده شکیل دئییشدیرَر: فرانسیز «واپور»، مصر و سودان ـ دا وابور / بابور اوْلاراق بُخار گمیسی اوْلور.

کلاسیک کلمه‌لری پوْزاراق چوْخ یئنی‌لیک وجوده گلمیش. میثال «ذای» آنلامی عربجه «مِثل» وَ »ک« ـ دیر، کلاسیک «ذیی» یعنی حال وَ داورانیش ـ دان اوْیدورولموشدور. باطّال، یامان دئمکدیر، بَطَلَه ـ دن گلیر، آنلامی، فایداسیز و فاسید اوْلماقدیر. «سفر خرجی» نه ایندی بَدَل سَفرِیه دئییرلر، بَدَل، دَییشمک، دئمکدیر.

کلاسیک عربجه سینوْنیملریندن سئچه‌رَک یئنی کلمه‌لره گلینجه؛ مثلاً دَوه اوْچون دئییلن بَعیر ـ ه دِقّت ائدک: بعضاً جَمَل کلمه‌سی، زامانیمیزدا هئچ یادلارینا بئله دوْشمز، مَلابِس (پالتارلار)، یئرینه حودوم دئیرلر. کلاسیک تَهَبه عَوضینه بعضا راه و بعضا ده مَشا ائشیدمکده‌ییک.

بو چئشیدلیلیک و بوْللوغا قارشی، عربجه‌نی راحات اؤیرنمه‌گین آن قیسا یوْلو بیر لهجه‌نی توتوب وَ باشدا اوْنو یاخشی اؤیرنمکدیر، سوْنرا اوْ بیر لهجه‌لردن ده مقایسه یوْلو ایله باش چیخارماق چوْخ چتین بیر ایش دئییلدیر.

بیز بورادا عرب دیلی‌نین موْختلیف لهجه‌لری ایله عمومی عرب یازی دیلی‌نین فرقلرینه اؤتری و قیسا باخیشلا بحثی، آنجاق قالین جیزگی‌لری ایله نقل ائتمیش اوْلدوق. عرب دیللری‌نین یا لهجه‌لری‌نین بیر بیرلری ایله مسئله و اختلافلاری بو اختصارلا ایضاح ائدیله بیلمز. عرب لهجه‌لری‌نین آرالارینداکی اوْچورومو بیر آز یاخیندان گؤرمک و تخمین ائتمک اوْچون های‌ووْد و ناهماد ـ ین (Haywood Nahmad) ده ایشاره ائتدیگی کیمی، لهجه‌لری تدقیق ائدن کیتابلاری صحیفه‌له‌مک کافی‌دیر. بو ایش اوْچون مثلاً بئله بیر سیاهی، بیر فیکیر وئره بیلینر.

مصر لهجه‌سی اوْچون:

W.H.T. Gairdner : Egyptian colloquial Arabic, cario, 1944
T.F.Mitchell: An introduction to Egyptian colloquial Arabic, oxford. 1959.

عراق لهجه‌سی اوْچون:

oxford. 1956. ،Van Ess: Thespoken Arabic of İraq

Havard U. P. 1964. ،Haim Blanc: communal Dialects in Baghdad

سوریه، لبنان، فیلیسطین لهجه‌لری اوْچون

Filistin ləhcələri üçün: ،divan ،Suriyyə

Beirut 1937/ 38 ،R. Nakhla: Grammaire du Dialecte Libano – Syrien

،G.R.Driver: A grammar of the Colloquial Arabic of syria and

1925 ،Probsthain & Co. London (printed in vienna)

1934 ،Paris ،A. Barthelemy: Dictionarire Arabe – Francais (5fascicules) _ 1954

1961. ،Beirut ،Rice & said: Eastern Arabic

1953. ،Cantineau and Helbaoui: Arabe oriental (parler de Damas) Paris

M. Piamenta: Tenses, Aspects, Moods in the Arabic Dialct of jerusalem, Jerusalem 1964.

خزره مؤوت لهجه‌سی:

R. B. Serjeant: Prose and Poetry from Hadramawt, London, 1951

سودان لهجه‌سی:

Second Edition oxford ،J. S. Trmingham: Sudan Colloquial Arabic 1946.

مغرب لهجه‌سی:

،Gaudefroy – Demombynes & Mercier: Manuel d`Arabe Marocain 1925. ،Paris

Louis brunot: Introduction al`Arabe Marocain, Paris 1950.

تونس لهجه‌سی:

1956. J. Jourdain: Cours Pratique d`Arabe dialect ،Tunis ،7. edition

نیجریه و چار لهجه‌لری:

G. J. Lethem, Colloquial Arabic, Nigera & Lake chad, London, 1920.

یوخاریدا «موزائیک دیل» دئیه آدلاندیردیغیمیز دیللرین دورومو آز ـ چوخ عربجه‌یه بنزَدیگیندن، بو دیل حاقّیندا بیر آز ایضاحاتی فایدالی گؤردوک. سیکّه‌نین اوْ بیر

طرفینده‌ده بیر دیلین پارچالانیب دۆنیانین بیر چوْخ یئرلرینده جوْر ـ به جوْر آدلار آلتیندا و «لهجه‌لر» شکلینده قارشیمیزا چیخماغیدیر. توْرکجه بو نؤوعون باریز بیر اؤرنگی سایيلا بیلر؛ مینلرجه ایل یاشامیش بیر دیلین آدی، آنجاق میلاددان ۸ عصر سوْنرا قلمه آلینمیشسا دا؛ ایندی ده یوْز اللی میلیونو آشقین او دیلده دانیشانلار، دیللری‌نین آدینی دوْرلو سببلره آغیزلارینا آلا بیلمیرلر. دوْنیایا سرگی‌له‌نَن گویا طرفسیز ایستاتیستیک‌لرده ده توْرک ـ دیللی نوْفوس دئیرکن، محض توْرکیه‌ده اوتورانلار گؤزه آلینیر و (توْرکیه توْرک‌لری‌نین تعبیری ایله «mostralıq» کیمی) دوْنیادا نوْفوس باخیمیندان چوْخ دانیشیلان دیللرین آراسیندا توْرکلرین، آنجاق، اوْچده بیرینی قید ائدرک، (اکثر ایستاتیک‌لرده اوْلدوغو کیمی) ۱۰۰ میلیونون آلتیندا، یعنی «احتمالی مومکن» (ing. Negligibl =) رَقم گؤستریلمه‌یه چالیشیلیر!

گؤره‌سن متعدّد چین، یا دا موْختلیف عرب لهجه‌لری ایله «دیل» دئییلمه‌ین توْرک لهجه‌لری‌نین نه فرقی وار کی اوْنلارین، (بوتون اختلافلارینا رغماً) باشلارینا «چین» یا «غرب» چتری توتولورکن، توْرکلر ایسه بئله بیر کیملیک نیشانه‌سیندن (آشیلانمیش دوْرلو پارانوْید وَ فوْبیلر (قورخولار) وَ یاساقلاردان اوْرکَرک) محروم قالیر و ۲۰ ـ دَن آرتیق آدلار چاغریلیر؟ تک عموم توْرکجه ادبی ـ یازی دیلی بیر یانا، اوْغوز ائولادلاری‌نین، غرب توْرکجه دانیشانلاری بئله (یارادیلماسی چوْخ دا چتین اوْلمایان مشترَک یازیلی و سؤزلو ارتباط واسیطه‌لرینه رغماً؛ دوْنیانین بو فیرتینالی قارقاشاسیندا، بیر ـ بیریندن کوْس اوْتوروب، بیری بیرینی یادیرقاییب و آرالاریندا دوْزگون مَدَنی (کوْلتورَل) مناسیبت قورا ـ بیلمیرلر. آچیق سؤیلرسک: مشترک قازئت، کیتاب و سایر ارتباط واسیطه‌لریندن فایدالانما ایمکانلاری یوخ... حتّی بو گوْنه قَدَر مشترک آلفابه، مُناقیشه‌سینی بئله بیر یئره چاتدیرا بیلمه‌میشلر. هله ده «آیتریب، بویورانلارین» چالدیقلاری هاوا ایله اوینایان، اوینایانا... ایندی، سیز سؤیله‌یین «توْرکجه دیلی»می یا دا «توْرکجه دیللری»می دئمه‌لی‌ییک؟ هله مین ـ ایللیگیمیزین قاریشیق سوْنلاریندا، بو سؤزلرین کاغیذ اوْزَرینه گله بیلمه‌سینه مین شوْکورا!

۲. قبیله‌لر ـ بیرلشمه‌لری (کوْنفدارسیوْنلار)ایلک کؤچلر وَ آخیْنلار

۲ . ۱. *قبیله‌لر ـ بیرلشمه‌لری*

بیر یازیْچی[۹۴] توْرکلرین آخینلارینی قیْساجا، بئله آنلاتمیشدیر: «توْرک دیللی ائللرین آذربایجانا مهاجرتی، توْرک دیللی ساقالاریْن آخینی ایله میلاددان ۸۰۰ یوز ـ ایل اوّله تصادف ائدیر. دئمک ائهئمئنید / آهئمئنید (هئخامنیشی = آخائمئنید) ـ لردن ۲۰۰ ایل قاباق. م اؤ. ۴ ـ نجو(M Ö. IV – CÜ) و ۵ ـ نجی یوْز ـ ایللیکلرده، هونلار دا بونلارا علاوه اوْلدولار. سوْنرا بولغار توْرک‌لری، خَزَرلر، آغاچئری‌لر و سابیرلرده آذربایجاندا یئرلشدیلر و توْرک کوْتله‌سینی اوْرادا داها سیخ‌لاشدیردیلار... توْرک ـ دیللی سابیرلر، قباد ـ لا وورروشدولار وَ ۵۱۵ ـ ده ارمنستانی، قارا دنیزین غربینی و بو گوْنکی قونیه‌نی آلدیلار... مئدیا/ مئد/ ماد تاریخینی یازان دیاکونوْو مئدیالیْلارین ۷ قبیله‌سیندن ۴ قبیله توْرک ـ دیللی ایمیش. بعضی احتمال‌لارا گؤره شومِرلرین ده توْرک ـ دیللی اوْلدوقلاریْنی حِسابا قاتارساق، دئمک چوْخ اوّللردن اوْرتا آسیادان (غرب توْرکیستاندان) توْرک‌لر ایرانا، خوْصوصاً آذربایجان، زنجان، همدان و سایره‌یه گلیب چاتمیشلار».

ایرانلی تاریخچی، مشیرالدوله پیرنیا دئمیشدیر: ایلاملارین (= ائلاملارین) وَ شومرلرین دیللری تورانی ـ آلتای یاخود اورال ـ آلتای دیللرینه یاخیْندیر... موْغول‌لار، تاتارلار، توْرک‌لر، تونقوزلار و فین‌لر، اورال ـ آلتایلی‌لارین شاخه‌لریندندیرلر.[۹۵]

۲ . ۲. *ایلک بؤیوک کؤچلر*

«ایلی چایی»نیْن وادی‌سینده بولونان، وَ پروْتوْ ـ توْرک اوْلدوقلاری قطعی اوْلان ووسونلار یئرلرینی، (بلکه ده ایلک‌چاغ[۹۶] یازیچی‌لاری‌نین بحث ائتدیگی توْخارلار

---

[۹۴] ـ قوشچی، غلامرضا غلامی «زبانِ ترکی و ترک‌زبانانِ ایرانی» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۴، نومره ۳ـ ۹۱، ص. ۷۰.

[۹۵] ـ پیرنیا، مشیرالدوله؛ «تاریخ ایرانِ قدیم» ص ۲۱ و ۲۵ (ت ـ پیرهاشمی‌نین وارلیق (تهران، ۱۹۸۵، نومره ۷۴ ـ ۷۳ ص ۶۱) درگی‌سینده یازدیغی حاشیه‌سی،

[۹۶] ـ چاق و چاغ هر ایکیسی‌ده = وقت و زامان دئمکدیر.

اوْلان) (lərə ،Yüe – çı) (یوئچی‌لره) بوراخمادیلار. بئله‌جه، اوْنلاردا فرغانا ناحیه‌سینی وَ سُغدیانی آشاراق بالئتریانه‌یه یئتیشدیلر وَ اوْرادا بؤیوک اسکندرین سوْن میراثچیسی اوْلان یونان قراللیغینی ییخدیلار. بو بیلدیگیمیز قدَری ایله تاریخده بیر خالقین گؤردؤیوموز ایلک بؤیوک کؤچ حَرکتی‌دیر؛ وَ داها سوْنراکی زامانلار بوْیونجا گؤره‌جَگیمیز کؤچلرین گئنیشلیگینی داها یاخشی اؤلچمک اوْلار. بؤیوک کؤچ‌لرین تامامیله سئناریوْسو ائله بودور. هیونگ ـ نولار اوْنلاری قوْوالادیلار، ایلی چایی بوْیونداکی ووسونلارا بوْیون آگدیردیلر و روس توْرکیستانینا یئتیشدیلر: بودور، اوْرادا دا بؤیوک یئر دَگیشدیرمه حادیثه‌سی![97]

دئمک کی توْرکلرین اوْ زامانا قَدَر (م. اؤ. ۳ ـ یوز ایل)، شیمالدا اوْلان آتالاری، ایلکین یاواش ـ یاواش، سوْنرا بیردَن اوْرمانلاردان ائنه‌رَک، میلاددان سوْنرا ۱ ـ نجی یوز ایل حدودلاریندا **تی‌ین‌شان** داغلاری‌نین شیمالینا وَ **بالخاش** گؤلو بوْزقیرلارینا یئتیشدیلر.

یئنی گلنلر، هیند ـ آوروْپالیلاری اؤنلریندن قوْودولار؛ بعضی‌لری اوْنلارا قاریشدیلار بئله‌جه قیرقیزلار دا بؤیوک بیر احتمال‌لا... توْرک خالقلاری آراسینا بعضی هیند ـ آوروپالیلار وَ بعضی موْنقولوْیدلر گیرمیش اوْلدو.

اوْرمانلاردان بوْزقیرا دوْغرو کؤچ پروْتو ـ توْرک‌لرین تاریخلری‌نین ان مُهم انقلابلاریندان بیری اوْلدو: اوْوچو وَ توْپلاییجی مدنیّتیندن، حیوانچیلیق مدنیّتینه؛ **رِئن آهوسو کوْلتوروندَن آت کوْلتورونه** کئچدیلر. آلتایلارداکی پازیریق قازمالاری (میلاددان اؤنجه ۲ ـ ۵ ـ نجی یوز ایللر)، مزارلارین بوْزلاشماق نتیجه‌سینده، چوْخ یاخشی دورومدا قالمیش و سوْن درجه تئز پوْزولان شئیلر و اینسان وجودلاری چیخاریلمیشدیر. بو اینسان ووجودلاری اؤزرینده اینجه‌لَمه‌لر، بعضیلرینده پیوْره کیمی خسته‌لیکلر بولوندوغونو گؤستردی. آیریجا بعضی ماسکالی اینسانلار و رَن آهوسونا

[97] ـ روخ، اؤگه، ص. ۴۵ ـ ۴۴.

بَنزَدیلمیش آتلار چیخاریلدی کی، هونلار دا ایتیب گئتمیش بیر دۆنیانین نیشانلارى دیر...

بیر نئچه مین ایلدیر، چین‌لیلرین هۆاۆلار آدینی وئردیکلری و گؤرونوشده سیرّلی سبب، آمما اصلینده آرتان شاختا وَ بوزلاشما، آشیری نفوس آرتیشی، قَحَطلیک، خسته‌لیک سالقینی اۆلماسی گرَکن بعضی علّت‌لرله بو اینسان کۆتله‌لری،[۹۸] بیخماق بیزیکمک بیلمه‌دن، داواملی اۆلاراق یئر دَییشدیردیلر، بعضاً بیردن اۆرتایا چیخدیلار، بعضاً ده بیردَن یۆخ اۆلوب گئتدیلر، بعضاً تۆپلاشیب، بعضاً داغیلدیلار. چین شهرلرینه، ایران حدودلارینا هوجوم ائتدیلر؛ سۆنرا دا قاچدیلار وَ آردلاریندا، کیمسه یئتیشنمه‌دی؛ آردلاریندان اۆراداکی وارلیقلاری‌نین بلیرتیسی (بللنمه و علامتی) اۆلاراق آنجاق مزارلاری‌نین چۆخ سایداکی تۆرپاق یئغینلارینی بوراخدیلار. ائشسیز بیرَر مینیجی ایدیلر، آتلاری دۆنیانین اَن یاخشی آتلاریندانیدی وَ اۆنلاری آت اۆستونده گؤرَنلره آت اۆستونده دۆغموش وَ سۆنرا دا سانکی بیر داها هئچ ائنمه‌میش حیسّینی وئریردیلر. آتدان گۆج چکمه‌نی، آتا مینمه‌نی ایلک اۆلاراق اۆنلار اؤگرنمیشلردیر. یهَری و اۆزَنگینی ایجاد ائتمیش اۆلانلار دا اۆنلاردیر. اۆستا بیرَر (تایسیز و باجاریقلی) اۆخجیدولار وَ اَن یاخشی اۆخلار اۆنلارینکی ایدی. بئله‌جه آت اۆستونده و سیلاحلی؛ سۆروب گئتدیلر و مغلوب اۆلماز گؤروندولَر؛ گرچکدن ده تقریباً ایکی مین ایل بۆیونجا، مغلوب اۆلماز اۆلدولار.[۹۹]

۱ . ۲ . ۲. ایلک کؤچلَر

قاشقارلی محمودون اثری‌نین «قاز» مادّه‌سینده، بو معلومات بحثیمیز باخیمیندان دیقّته دَیر:

«قاز» افراسیابین قیزی‌نین آدی، قَزوین شهرینی بو قورموشدور. اصلی «قاز اۆینی»دیر، چۆنکی افراسیابین قیزی اۆرادا اۆتورار اۆرادا اۆینارمیش. تۆرک‌لردن بیر

۹۸ ـ بعضی یئرده بو اینسان کۆتله‌لری یئرینه (بو باربارلار) گلمیش.

۹۹ ـ عینه، ص ۲۴

قیسیمی، تۆرک اؤلکه‌سی حدودونو قزویندن حسابلارلار. «قم» شهری‌ده سرحد ساییلیر؛ چۆنکی «قم» کلمه‌سی تۆرکجه‌دیر. افراسیابیٛن قیٛزی بورادا اوٚولانارمیٛش. بیر قیسملری ده تۆرک حدودونون مرو شاهی‌جان ـ دان باشلادیغینی سؤیلرلر. چۆنکی قیٛز ـ ین آتاسی اوٚلان «توٚنقا آلپ اَر» افراسیاب دئمکدیر؛ مَرو ـ ی تیکن آدامدیٛر. افراسیاب بورایی، «تهمورث» طرفیندن شهرین ایچ قالاسی تیکیلدیکدن ۳۰۰ ایل سوٚنرا قورموشدور. بیر قیسیملری ده بۆتون ماوراالنهرین (چای اؤته‌سی‌نیٛن) هر طرفینی تۆرک اؤلکه‌سی ساییبدیلار. بو «یئن ـ کند» ـ دَن باشلار. «یئن ـ کند»ین بیر آدی دا «دیزروئین» ـ دیر؛ ساریلیغی اوٚزوندن «**باقیٛر ـ پاخیرقالا/ میس قالا**» دئییلیر. بورا «بوخارا» ـ یا یاختیٛندیر. افراسیاب ـ ین قیٛزی اوٚلان قاز ـ یٛن اَری «سیاووش»، بوردا اؤلدورولموشدور. اوٚدا ستایش ائدنلر (آتشپرست‌لر) هر ایل بیر گۆن بورایا گلرلر، سیاووشون اؤلدویو یئره‌لرده آغلارلار، قوربانلار کَسَرلر؛ قوربان قانیٛنی قبرین اوٚزرینه تؤکرلر. عادتلری بودور. بو منظره‌نین شاهدی بۆتون ماوراالنهر ـ دَن، **یئن کند** ـ دَن، شرقه قَدَر تۆرک اؤلکه‌سی‌دیر. «**سمرقند**»ه «**سَمیز کند**» دئییلیر. «**شاش**» شهرینه «**تاشکند**» دئییلدییی کیمی، «**اوٚز کند**» «**توٚکند**» آدلاری دا واردیٛر. بو شهرلرین هامیٛسی‌نیٛن آدی تۆرکجه اوٚلان «کند» ایله دۆزلمیشدیر. بو شهرلری تۆرکلر تیکه‌رَک آدلاریٛنی اؤزلری قوٚیموشلار. بو آدلار اوٚلدوغو کیمی ایندی‌یه قَدَر گلمیشلر. بو یئرلرده فارسلار چوٚخالدیقدان سوٚنرا عجم شهرلری کیمی اوٚلوب. بو گۆن تۆرک اؤلکه‌سی‌نین حدودو **آبیسقون** دَنیزی (خَزر دَنیزی) ایله چئوریلی اوٚلاراق روم دیاریٛندان وَ اوٚزکند ـ دَن چین ـ ه قَدَر اوزانیٛر.[۱۰۰]

۳ . ۲. ایزلر

۱ . ۳ . ۲. کتیبه‌لر (یازیٛتلار)

۱۸ و ۱۹ ـ نجو عصرلره قَدَر اوٚرخون حرفلی یازیلاری وَ آبیده‌لر علم عالمی‌نین مجهولو اولاراق قالمیشدی. اؤنجه قیرقیزلارا عاید مَزار داشلاریندان عبارت و تک ـ

---

۱۰۰ ـ کاشقارلی ماحمود؛ ترجومه، بسیم آتالای، تۆرک دیلی قورومو نشر، آنکارا، ۱۹۹۲ جیلد: ۳ صحیفه. ۱۵۰ ـ ۱۴۹.

تک کلمه‌لرله اسملری احتوا ائدن **یئنی‌سئی** کیتابه‌لری تاپیلمیشدیر. ایلک دفعه بوْتانیست مئسرّشمیدت (botanist Messerschmidt) ۱۷۲۱ ـ نجی ایلینده **یئنی‌سئی** وادیسینده بو یازی ایله یازیْلی بیر داشی تثبیت ائتمیشدیر. فقط اوْرخون حرفلی کیتابه‌لرین یوْلونو آچان و بو خوصوصدا علم عالمی‌نین دیقّتینی چکن **استرالئنبرگ** اوْلموشدور. ۱۷۰۹ ـ دا **پوْلتوْوا** محاربه‌سینده اسیر دوْشن بو ایسوئچلی (سوئدلی) ضابطی روسلار سیبیره سوْرگون ائتمیشدیلر. سوْرگونده ۱۳ ایل قالان، مئسرّائشمیده کوْمک ائدن و آزادجا گزیب دوْلاندیغی یئرلرده تحقیقات ائدن استرالئنبرگین ۱۷۲۲ ـ ده آختاریْشلاری‌نین نتیجه‌سینی و بو آرادا اثرینده مجهول **یئنی‌سئی** کیتابه‌لریندن ده بحث ائدرَک بعضی‌لرینی نشر ائتمیشدیر. بو نشریه (= یاییْن) در حال علم عالمی‌نین دیقتینی چکمیش وَ اوْرخون آبیده‌لریندن بیر ایکی عَصر اوْنجه‌سینه عاید اوْلان یئنی‌سئی کیتابه‌لری آرخا آرخایا تاپیلماغا باشلامیْشدیر. نهایت، ۱۸۸۹ ـ دا روس عالیمی یاردینت‌سئو، سوْنرادان **کوْل‌تیگین** و **بیلگه قاغان** آبیده‌لری اوْلدوغو آنلاشیلان اوْرخون کیتابه‌لرینی تاپیب، بونون اوزرینه ۱۸۹۰ تاریخینده هیکلین باشچی‌لیغیندا بیر فین، ۱۸۹۱ ـ ده ده **رادلوْف** ـ ون باشچی‌لیغیندا بیر روس هیأتی محلّینه گوْندرَیلمیشدیر. هر ایکی سفر هیأتی ده آبیده‌لری یاخیْندان تدقیق ائتمیش و فتوْگرافلارینی آلاراق دوْنموشدور. فین هیأتی گتیردیگی مُکمّل فتوْگرافلاری آوروپا علم مرکزلرینه داغیتمیش، اوْ بیر یاندان هم فین هیأتی، هم ده رادلوْف، گتیردیکلری ملزمه‌نین فتوْگرافلارینی بوْیوک آطلاسلار حالیندا نشر ائتمیشلر. بو آطلاسلار یاییلالاری ایله آبیده‌لرین اوْخونماسی ایشلری سُرعت آلمیْش وَ داها باشقا یازیْلاری دا اوْخوموش اوْلان دانیمارکالی بوْیوک عالیم **تومسئن**، قیْسا بیر زامان سوْنرا، ۱۸۹۳ ـ ده اوْرخون یازیسینی آچیْقلیغا چیخارماغا موفّق اوْلموشدور. اوْنجه، آبیده‌لرده چوْخ کئچن کلمه‌لری سئچن **تومسئن**، سوْنرا بوْتون آبیده‌لری اوْخوموش وَ بئله‌جه توْرک‌لرین ابدی مینّت‌دارلیْغینا مظهَر اوْلموشدور.[۱۰۱]

---

۱۰۱ ـ محرّم ارگین، اوْگه، ص. ۱۲.

بیر آز اوّل ایشاره ائدیلن یئنی‌سئی کیتابه‌لری مزار داشلاریندان عبارتدیر. بونلار، میلاددان سوْنرا ۵ ـ ۶ ـ نجی عصرلره عایددیر. بو کتیبه‌لر یئنی‌سئی چایی قیْراغیْندا **آباقان** وَ **سایان** ولایت‌لرینده یاشایان قیْرقیْز، اوْغوز وَ توْرگیش توْرک‌لری‌نینکی‌دیر. بورادا بو گوْنه قَدَر ۵۱ توْرکجه کتیبه تاپیلمیشدیر. یازیلار اکثر ۱۰ ـ ۵ سطیرلیک، ساده دیلله یازیْلیدیر. یازیلار ۱۵۹ تصویر ـ علامت ـ دَن تشکّول ائتمیشدیر؛ و اوْلولرین قیْسا ترجمهٔ حاللاریدیر. یازیلار اوْرخون یازیلارینا گوْره اوْخوناقلی اوْلمایان وَ آز اوْلغوندور. بونلار ایلک تاپیلمیش توْرک آبیده‌لری‌دیر. کاشیفلری، اسیر عسکر بیر ایسوئچلی (سوئدلی) **استرالِنبرگ**، و بیر آلمانیالی (**گِرمَن**) دوْکتور Messerscmidt ایدیلر.[۱۰۲]

۴ . ۲. *مجهول‌لار وَ تخمینلر*

قارانلیْقلارین آرخاسیْندا، بوْتون حادیثه‌لر، اوْنودولموش و آنجاق قیْریْنتیلاری قالمیْش بیر روْیا کیمی، تکرار ائدیله ـ ائدیله دَییشن داستانلاردا، ناغیْل‌لاردا، میف‌لرده چولغالی تاریخی فاکتلاری سئچمک و تاریخدن اوْنجه‌کی دوْورلری گوْن ایشیْغینا چیْخارماق، بیر آز، جوابسیز تاپماجالارلا اوغراشماق، ایکی مجهوللو بیر مُعادِله‌نین حلّی ایله مشغول اوْلماغا بنزَییر. اوْرتا آسیانین کئچمیشیندن باش چیْخارماق ایسته‌ینلرده، ائله‌بیل بئله بیر تَشبّوثه گیریشمیشلر. اوْنلار دا، مینلرجه ایل قویلاندیقلاری توْرپاغیْن آلتیْندان قابقاجاق پارچالاریْنی اوْلکی شکیلده، بیری ـ بیرینه یاپیْشدیراراق، سوْنموش مدنیت‌لرین کوْللریندن، اوْنلارین بیچیم و ماهیتی‌نی تخمین و بیزلَره انتقال ائتمک کیمی آغیْر بیر وظیفه‌نی بوْیونلارینا آلیبدیلار. اوْرتا آسیا، توْرک تاریخی باخیْمیندان، آرخئوْلوْقلارین دئدیگی کیمی بیر «تومولوس»[۱۰۳]لار و «باروْو»[۱۰۴]لار بیغینی‌دیر. **رنه‌کاگنات** (Renecagnat) و **میشل‌ژان** حاقلی اولاراق بو بارده

---

[۱۰۲] ـ دوْکتور جواد هیئت؛ «اسکی توْرک کتیبه‌لری» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۸۶، ۸۷ ـ ۸۵ ص ۲۵ ـ ۲۴.

[۱۰۳] ـ Tumulus: «هوْیوک؛ چوْخونلوقلا مزار اوْزریندەکی توْپراق یپغینی» (انگلیزجه ـ توْرکجه Redhouse سوْزلوگو، استانبول ۱۹۷۴ ص. ۱۰۵۶.

[۱۰۴] ـ Barrow: ... «بوْیوک بریتانیادا تاریخدن اوْلکی دوْورلرده یاشامیش اوْلان کیمسه‌لرین مزارلاری‌نین تاپیلدیغی تپه...»، اوْگه ص. ۷۵.

یازدیقلاری کیتابێن آدێنی «ایمپراتوٛرلوقلار بئشیگی» قوٛیوبلار. تاریخچی **فوٛآد بوٛزقورد** دا بحثیمیز اوٛلان مؤوضوع حاقّێندا سؤزه بئله باشلاییر:

«آسیا دوٛغورقان بیر آنا کیمیدیر. کئچمیشین قارانلێق دؤورانلارێندان بَری سایسیز اوٛلوسو باغرێندا بوٛیودوب و موٛختلیف تمدن‌لری (= اویقارلێقلاری)[۱۰۵] بارێندیریب‌دیر.

کوٛچَبه‌لیکدَن یئرله‌شیک اویغارلێقلارا قَدَر جور به جور دوٛرلو تمدن‌لر اوٛرادا انکیشاف ائتمیشدیر. بعضاً اوٛنون قوٛش اوچماز، کاروان کئچمز هوٛجرا بیر بوجاغێندا باشلایان لَپه‌لنمه یئر اوٛزونه داغێلار، توٛپلولوقلاری آلت ـ اوٛست ائدر. بیر باخێما دا، اوٛ، مرحمتسیز بیر آنادێر؛ تاریخ، بو قطعه‌نین، قانلیٛ بوٛغوشمالارا صحنه اوٛلدوغونو دفعه‌لرجه شاهید اوٛلوبدور. اوٛغوللاری بیر بیرینی اوٛرتادان قالدێریب و اللرینی قارداش قانێنا باتیریب‌لار. گوٛجلو اولوسلار یاشامالارینی داها اوٛزون داوام ائتدیرَر؛ گوٛجسوزله‌شینجه سیلینیب سوٛپورولورلر. توٛرکلر، بو بلالی قطعه‌نین چیله‌کئش اوشاقلاردیر».[۱۰۶]

موٛختلیف یوٛللاردان بیرآز قارانلێغا نوٛفوذ ائدیب، پرده‌نین گوشه‌سینی آزاجێق بیر یانا چَکرسَک گؤرسه‌نن قارما ـ قارێشیق‌لێق قارشی‌سیندا چاشێراجاغێق؛ قاریشیق‌لیقلاردان بیر میثال:

«۹۳ ایلینده، یوخاری **آموردان** گلن سی‌یئنپی‌لر چینلیلرله و یئنی گلن پروتوٛ ـ تونقوزلار (یادا داها چوخ پروٛتو ـ موٛغوللارین) گوٛج بیرلیگی ایله، **تئوٛمان** طرفیندن قورولموش اوٛلان ایمپراتوٛرلوغا قطعی اوٛلاراق سوٛن وئردی، شیمالداکی کوٛچه‌به (کوٛچری) سوٛرولری ۲ ـ نجی یوٛز ایل بوٛیونجا اوٛرادان چکیلدیلر. بعضی‌لری یوخاری آسیانێن اَن اوٛزاق ناحیه‌لرینه گئتدیلر. باشقالاری دا غالیبلرین بوٛیوندوروغو آلتێنا گیرمکدَنسه غربه دوٛغرو قاچاراق **چی ـ چی**‌نین خلفلرینه قاتێلدیلار. **ایرتیش** بوٛیونا و **آرال** گؤلونون جنوبونا یئرله‌شرک **اوٛستیاقلار** و موٛغول‌لاری شیمالا دوٛغرو ایته‌لَدیلر.

---

۱۰۵ ـ مدنی وضعیت‌لری

۱۰۶ ـ بوٛزکورت، فوآت، «توٛرکلرین دیلی» جم نشر استانبول ۱۹۹۲، ص ۳.

جنوبداکی کؤچه‌به یئغینلار ایسه **هوانگ ـ هونون** (**ساری ایرماق**)ئن، بؤیوک قیٔورئمیندا وَ **آلاشاندا** چین ـ له بیرله‌شرک، (گرمن‌لرین، روْما ایمپراتوْرلوغو حدودلاریندا روْلونا بنزر بیر روْل اوْینایاراق) **هان** خاندانی‌نئین یئخیلماسیٔندان سوْنرا چین ـ ین ایچینده یاییلاراق اوْن ایللرجه بؤیوک بیر استقرارسیزلئیق عنصرو اوْلدولار.[۱۰۷]

بالخاش گؤلو ایله **آرال** گؤلو آراسینداکی **چی ـ چی** ایله **هیون ـ نولارین** یئرلشدیکلری منطقه‌لر داها میلاددان اوْنجه ۳ ـ نجو یوز ایلده قیسماً توْرک‌لشمیشدی. اَن آزئندان چین‌ـ لیلره گؤره اوْرادا غرب دَنیزی (خَزر دَنیزی) ایله **تالاس** ایرماغی آراسیٔندا یاییٔلمیش بیر چوْخ طایفا کؤچه‌به حیات یاشاییٔردی. بو طایفالاردان «**ایللیک وقایعنامه**»لرده (انگ، آنّاس ـ لاردا) (Annas – larda ،ing) چشیدلی آدلارلا بحث ائدیلمیشدیر. بو آدلارئن اوْخونماسی، خوْصوصی ایله اوْنلارلا علاقه‌لی سندلرده کافی دَرجه‌ده آچیقلیق اوْلماماسی سببی ایله چوْخ چتیندیر.[۱۰۸]

نه ایسه «دَییشیک قایناقلارئن، آلتای خالقی‌نئین حیات بیچیمی باخیمیندان اوْچ قروپا بؤلونمه‌لری جالیبدیر. ۱۳ ـ نجو یوز ایلدَن قالان «موْغول‌لارئن گیزلین تاریخی»نده ایلک دفعه بو فرق گؤزه چارپیر. جمعیت کرپیچ دیوارلی، ساغلام بینالاردا یاشایانلار، کئچه چادیٔردا یاشانلار؛ وَ اوْرمان خالقی اوْلاراق بؤلوملِه‌نیر. گوْنوموزده اسکی توْرک‌لرین حیات (=یاشام) بیچیمی اوْلان «کؤچه‌به چوْبانلیٔغی» ـ نی ان یاخشی قوْروموش اوْلانلار ایچ آسیا توْرک‌لریدیر. دَری چادیٔرلاردا یاشایانلار... آت و قوْیون سوْدو ایله بسله‌نیرلر. تک باشقانلی ایداره دوْزَنینه (نیظامینا) یاتقیٔن‌دیٔرلار. آنجاق چاغداش توْرک اولوسلاری‌نین چوْخو «توْپراغا یئرلشمیش» دورومدادیر. سیبیرین اوجسوز بوجاقسیٔز اوْرمانلاریٔندا یاشایان توْرکلری «اوْرمان اوْوچولاری» اوْلاراق سایماٰیٔز گَرکیر».[۱۰۹]

---

[۱۰۷] ـ روخ، اؤگه. ص . ۴۷.

[۱۰۸] ـ عینه.

[۱۰۹] ـ عینی.

مولّیف دَواملا دئییر: آسیانیْن قارانلیق تاریخینده، توْرکلرین کئچمیشینی ایزله‌مک اوْ قَدَر ده آسان بیر ایش دئییلدیر. چوْخ اسکی‌لره دئییل، اینسانلیق تاریخینده چوْخ اوزاق سایبلمایان عیسی‌دان اؤنجه‌کی ۳ ـ ۴ ـ نجو یوْز ایللره دؤنرک، آوروپایا یاییلان آسیالی کؤچه‌به‌لره گؤز آتساق، کیم اوْلدوقلاریْنی اِصابتله تعیین ائتمکده عالیملر ایختیلافا دوْشه‌جکلر هانسی ائتنیک کؤکَن (ریشه)دَن اوْلدوقلاری مؤوضوعوندا قطعی حکم وئره بیلمیه‌جکلر آسیالی کؤچه‌به اوْلوسلارین باشیندا ایسکیتلر (ing Scythians) گلمکده‌دیر. توْرک تاریخی و توْرک ـ دیللی خالقلاریْن اوْزرینده‌کی سیس (= دومان) پرده‌لری‌نین نه قَدر آرالاندیغینی، بیر پارچا گؤرمک آماجی ایله آلَه آلیْنان هر یازیدا اوْلدوغو کیمی بورادا دا مؤوضوعا ایسکیت‌لرله باشلاماغی اویغون گؤروروک، آوروپالیلار عمومیتله شرقدن غربه کؤچ ائتمیش خالقلارا ایسکیت آدی وئریرلر.[110]

۵ . ۲. *ایلک کؤنفدراسیوْنلاردان اؤرنک‌لر*

۱ . ۵ . ۲. ایسکیت‌لر (Scythians)

ایسکیت‌لرین میلاددان اؤنجه ـ ۷ یوْز ـ ایل ـ ده آزاق **دَنیزی** یؤره‌سی، **قیْریم** و قارا **دَنیزین** شیمالی، **اوْرتا دوْن** وَ **دنئپر** نهرلرینه وَ **توْنا** ـ یا (**دانوب** ـ ا) اوزانان ساحه‌ده پاشادیقلاری بیلینیر.[111]

سوْیلاری موْناقیشه‌لیدیر. ایران منشألی اوْلدوقلارینی سؤیله‌ینلر چوْخدور. و. ف. **موْللر** اوْنلارین بیر چوْخ موْختلیف قبیله‌دَن (اوْ جمله‌دن توْرکلردَن) تشکّول ائتدیکلری فیکریندده‌دیر. **نئومان** اوْنلاری (اوْزل آدلاریْنی تدقیق ائدرک) اورال ـ آلتایلی اوْلدوقلاریْنی دئییر. گئزا ناقی (Geza – Nagy)ده (آلتای وَ بالقاندا ایرماق آدلاری‌نیْن بنزرلیگینی نظره آلاراق) عینی گؤروشده‌دیر. (R. Grousset) ـ یه گؤره ایسکیت‌لر ایران خالقلایندانمیشلار. دیللری تاپیْلمایان خالقلاریْن باشقا اوْزَللیکلری ایله

---

[110] ـ عینه. ص. ۴ .

[111] ـــ کورات، پروف، دوکتور. آ کدَس نیمَت؛ ۴ ـ ۱۸ ـ نجی یوْزیللرده قارا دَنیز قوزنیینده‌کی توْرک قوملاری و دؤولت‌لری» ۲ ـ باسقی، مورات نشر ۱۹۹۲ آنکارا ص ۷

اوْلوسلاری تثبیته چالیشیلیر. فقط، کؤچه‌به خالقلاری، حیات بیچیمی فرقلرینه باخمایاراق بؤیوک آیریتی‌لار گؤسترمزلر..

۲ . ۵ . ۲. سارماتلار

ایسکیت‌لردن سوْنرا، قارا دنیزین شیمالیندا سارماتلاری گؤروروک.[۱۱۲] ایران منشألی **سارماتلارین** ترکیبینده تۆرکلرده واردیلارمی؟ اثرکَندن ایسلاولارلا تماسا کئچدیلر. **پروفسور کورات** ـ ا گؤره «بلکه ده سارماتلارین آراچیلیغی ایله تۆرک‌لرله ایسلاولار آراسیندا ایلک تماسلار باشلامیش اوْلا بیلیر... سارماتلارا عاید اوْلان **یازیق (یاسیق، یاس؟)**لارین‌دا ایران منشألی اوْلدوقلاری ادّعا ائدیلمیش‌سه‌ده، بو ائلین تورک منشألی اوْلدوغو دا خاطیره گلمکده‌دیر».[۱۱۳]

۳ . ۵ . ۲. آوارلار

چین ـ ده **لیهٔ ـ وی**، اوْلدوکدَن سوْنرا، یئرینه **لیهٔ ـ هو** کئچدی. اوْ اوْنجه‌دن ده **شَنسی** ولایتی‌نین قِرالی ایدی و **تینقوْ ـ سیانگ** شهرینده اوْتوروردو؛ قارداشی **لوقواوْن**، ایسه **چانگ ـ فو** ـ دا اوْتوروب چین ـ ین باشقا بیر ولایتی‌نین قِرالی ایدی. چین ـ ین ضَعفیندن فایدالانان آوارلار بؤیوک خاقانلیق تختینه چیخدیلار. لاکین، خاندانین تۆرک اوْلدوغو هونلار درجه‌سینده اوْلماییب، آرالارینداپروْتوْ ـ موْغول‌لار چوْخدو. خانَدانین آدی، **آوار دئویل، آپار** اوْلماسی گرَکیر. اوْنلارا، لاتین‌لر آوار، یونانلیلار **آسار** یا دا آوار یازارلار. **توْلون** (۴۱۰ ـ ۳۹۴ .Slt)، **چوْلوق** (۴۶۴ ـ ۴۴۴) وَ **آناهو** (۵۵۲ ـ ۵۲۰) بؤیوک **قاغانلاردی**. بو لقب **قاراخانلیلار** زامانیندان سوْنرا، **خاغان** تلفظ ائدیلدی؛ باش شهرلری **اوْتوکَن** اوْرمانیندایدی. سوْنلاردا (۵۵۰ لرده)، خانَدان ییخیلینجا، بعضی آوار پرنسلری شرقی و اورتا آوروپایا گئتدیلر وَ هونلارا خَلَف اوْلاراق بیر آوروْپا آوار ایمپراتوْرلوغو قوردولار.[۱۱٤]

---

[116] – III – Rostsvtzeff ،r; "The Sarmats and the pantians" ،Cambrige Ancient History ،XI. Chap. III. Et al (Ruvat – ın oge. Inin haçiyəsi s. 7).

[۱۱۳] ـ کورات، اوْگه، ص ۸ ـ ۷

[۱۱٤] ـ اوزتونا، ییلماز؛ دوْولت‌لر وَ خاندانلار، کوْلتور باکانلیغی نشر، ۳. جیلد، آنکارا، ۱۹۹۰، ص ۱۳۶ ـ ۱۳۴

۴ .۵ . ۲. اوْرتا آسیادا توْرک‌لَر

۱. شیمالی چین ـ ده هون پرَنسلری‌نین قوردوغو خان وَ یا **چاوْ** (۳۲۹ ـ ۳۰۴) دؤولتی ۲۵ ایل داوام ائتدی؛ یئنی چاوْ ۳۲ ایل (۳۵۱ ـ ۳۲۹)؛ **هی آاوْ** ۲۴ ایل (۴۳۱ ـ ۴۰۷)؛ جنوبی **لئآنگ** خانَدانی ایسه ۴۱ ایل (۴۳۹ ـ ۳۹۸) حاکیمیتده ایدیلر.

۲ـ **تونگ هو** (دونهو)، شیمالی **منچوریادا**، میلاددان اؤنجه ۷۰۰ ـ ه دوْغرو قورولموش توْرک دؤولتی‌دیر. میلاددان اؤنجه ۲۰۰ ـ ده **سیینپی** پرَنسلری‌نین الینه کئچدی. هونلارا تابع ایدیلَر... قِرال **اوْ ـ هوْ آن** (اوخوآن)، میلاددان سوْنرا ۶۵ ده چین ـ ه تابع اوْلدو. سوْن قیرال **تااوْن** ۲۰۵ ده اؤلدورولدو.

۳ـ **تین ـ اوْم** (دی‌نیم)، میلاددان اؤنجه ـ ۳۰۰ ـ میلاددان سوْنرا ۵۵۰ ده هونلار وَ اوْنلارین خَلَفینه تابع‌دیرلر. شرقی موْغولیستاندا قورولموشدور.

۴ـ قیرقیز قِراللیغی (چینجه: **کی‌ئن ـ کوْئن**)، شیمالی موْغولیستاندا میلاددان اؤنجه ـ ۱۲۰۰ ـ دَن ۳۰۰ ایلینه قَدَر داوام ائتدی. حتّی ۵۴۰ ایلینده، اؤتوکنی اله کئچیرَرک اویغور خانَدانئندان بؤیوک توْرک خاقانلارینی همیشه‌لیک موْغولیستاندان قوْودو وَ شرقی توْرکیستانا گتیریب چئخاردی. بونلاردا هونلارا تابِعدیلَر. قادئنلاری‌نئن چارپئجی گوْزللیگی ایله مشهور ایدیلر؛ اوْبیر توْرک طایفالارئندان، شیمالدا مجرّد و اوزاق قالدیقلاری اوْچون، مدنیّتجه باشقا توْرک‌لردن گئری قالمیشدیلار.

۵ـ **اوْسون** ـ لارئن (چینجه: **چهٔ ـ کوْ ـ چینگ**)، اؤلکه‌لری **ایلی** نَهری بوْیونجا، یاییلمیشدی. **ساقالارا** خلف اوْلدولار؛ بلکه ده اوْنلاردان‌دیلار **اوْ ـ چئمی** (میلاددان سوْنرا ـ ۵) ـ ه دَک قراللیقلاری داوام ائتدی.

۶ـ **قانقلی** (چینجه: هوْ ـ تهٔ)، تانینمیش توْرک طایفاسی‌دیر. مرکزلری **پی ـ تی ئن ـ چینگ** اوْلان بو ۵ پرنسلیکدن تشکّول ائدن فدراسیوْن میلاددان اؤنجه ۱۰ ایلینه‌دَک سوْرَن (هونلارئن حیمایتینده)، بیر ایمپراتورلوقدو.

۷ـ **فرغانه** (چینجه: **تا ـ اوْ اوْن**) وادیسینده‌کی **کوْئی ـ شان ـ چینگ** شهری مرکزلری ایدی. قراللیقلاری میلاددان سوْنرا ۱۰۰ ایللرینه قَدَر داوام ائتدی.

۸ـ آلان، غربی سیبیرده.

۹ـ **توّاوْن ـ جین**، شیمالی سیبیرده، میلاددان اوْنجه ۱۹۰ ـ ۱ دوْغرو آرادان گئتدی.

۱۰ ـ **قاشقار** (چینجه: **سوْلوْ**)، ۵۶۰ ایللرینه (گوْک توْرکلره‌دَک) داوام ائتدی.

۱۱ ـ یارکند (چینجه: **چاوْ ـ چهٔ**) ایکی خاندان‌دیٖر، ایکینجی خانَدانیٖن قوروجوسو **وان ـ نی‌ئن** (wan – nien) ایلک خانَدانیٖن سوْن پرنسی‌نین اوْغول‌لوغو ایدی. ۶۵ ایلینده چینلی‌لرین اِستیلاسیٖنا اوغرادیٖلار.

۱۲ ـ **خوْتان** (چینجه: **یوُ ـ تی ئن**) گوْک توْرک‌لرین ظهوروناده‌ک داوام ائتدی.

۱۳ ـ یؤ ـ می وَ یا کی‌اوّ ـ می، یارکند پرنسلریندن **کی آ اوْ ـ سو** (میلاددان اوْنجه ـ ۴۶) طرفیندن قورولدو.

۱۴ ـ **تِسیم ـ تسی‌اوُ** شهرینده قورولان بیر توْرک پرنسلیگی ایدی.

۱۵ـ **آکسو** (چینجه: **کیوتسوّ**) ۲۲۲ ـ ده چینلی‌لرین حوْکمونه گیردی.

۱۶ـ **کوّ ـ مه** (چینجه: **کِیهٔ ـ مِهٔ** وَیا **پوْ ـ لوْ ـ کیا**) ـ نیٖن **نانچینگ** شهرینده توْرک پرنسلیگی اوْلاراق آدی کئچر.

۱۷ ـ نانچینگ ـ ین غربینده wen – so توْرک پرِنسلیگی.

۱۸ـ **قاراشار** (چینجه: **یوّن ـ کیوّ ـ چینگ**) پرِنسلیگی.

۱۹ ـ **شان ـ کوئه** پرنسلیگی.

۲۰ـ **گوْ ائی ـ سیوّ** پرنسلیگی.

۲۱ ـ **گوْ ائی ـ لی** پرنسلیگی.

۲۲ـ **کیوّ ـ لی** پرنسلیگی.

۲۳ـ **تسی‌ء ـ موْ** پرنسلیگی.

۲۴ـ شَن ـ شَن (باشقا بیر آدلا: لوْپ) گوْلوّ یاخیٖنلاریٖنداکی کانّ ـ چینگ شهرینده قورولموش توْرک پرنسلیگی میلاددان اوْنجه ـ ۱۷۷ ـ ده هونلارا، میلاددان سوْنرا ۷۲ ـ ده چینلی‌لره تابع اوْلدولار.

۲۵ـ **کامول** پرَنسلیگی ۵۶۰ ایللرینه قدَر داوام ائتدی؛ شرقی تیانشان منطقه‌سینده ایدیلر.

۲۶ـ **کیوْ**، اویغورلارىن شمال غربینده قوْرولموشدو.

۲۷ـ **پی ـ لو تیانشانلاردا** ۲ شهرده قورولموش ۲ پرَنسلیکدی: **کی ئن ـ توْنگ ـ کوئه وَ فان ـ کیوّ ـ لوی.**

۲۸ـ **یو ـ لی ـ یا ـ سو**، اویغورلارىن شیمالىندا **نوی ـ تو ـ سو ـ چینگ** شهرینده‌کی پرَنسلیک.

۲۹ـ **تسی‌ئه ـ می**: شرق و غرب پرَنسلیکلرینه بؤلونن بو دؤولت **سو ـ تان ـ تسو ـ لوّ** دؤولتی‌نین جنوبوندا ایدی.

۳۰ ـ **پان ـ پئه** پرَنسلیگی.

۳۱ـ **سو ـ آن ـ تسوّ ـ لی** پرَنسلیگی‌نین مرکزی **یوّ ـ لئه ـ اوْ ـ کوْ ـ چینگ** ایدی.[۱۱۵]

بونلاردان باشقا، بو منطقه‌نین آدلی دؤولتلرینی قوران و تاریخی ماجرالاردا آدی کئچن اویغورلارادا ایشاره ائتمه‌گیمیز گرَکیر:

«۷۴۵ م ایلینده گؤک توّرک‌لرین یئرینه توّرک «بؤیوک خاقانلیق» تختینه اوْتورمادان اؤنجه اویغورلار چئشیدلی پرَنسلیکلر قوردولار، بونلاردان آساس پرَنسلیکلری شرقی توّرکستانىن شرقینده، قامول ـ ون غربینده اورومچی (چینجه: ووْ ـ توْ ـ کوْ) وَ تورفان (چینجه: کی یا اوْ ـ هوْ ـ چینگ) شهرلرینده تشکّول ائتدی.»[۱۱۶]

۵ . ۵ . ۲. پَچه‌نکلَر

شرقی آوروپا توّرک خاقانلىغینا حاکیم اوْلان **اوْغوزلار پَچه‌نکلر، کومانلار و قىپچاقلار** اؤنملی و مهم تاریخی روْللارىنا رغماً باشلارینداکیمی، اؤنجولر اوْلمادىغی، وَکامیل بیر دؤولت دوْزَنی قورا بیلمه‌دیکلری اوّچون آسانلیقلا سیلینیب آریدیلر.

---

[۱۱۵] ـ عینه، ص. ۱۳۶ ـ ۱۳۵.

[۱۱۶] ـ عینی...

هامیٛسی **گؤی ـ تانری** دینیندن قبیله‌لر فِدراسیوٛنو و یا کوٛنفدراسیوٛنو ایدی. آن قودرتلی قبیله باشی یا طایفا خانینی، خان اعلان ائتمیشلَرسه ده بونلاریٛن اوٛتوریته‌لری «**گؤک تَنگریدن** قوٛت آلمامیٛش» کؤک توتمامیٛشدیر. قرال‌لاریٛن آدلاری:

باتا خان. / ۹۰۰ ـ ۸۹۹

بوٛتا اوٛل خان ۹۲۰ ـ ۹۰۰

قوٛورا خان ۹۷۵ ـ ۹۲۰

کیلتَر خان ۱۰۴۰ ـ ۹۷۵

دوراق خان ۱۰۴۶ ـ ۱۰۴۰

بالچار خان ۱۰۴۶

کَگَن خان ۱۰۴۹ ـ ۱۰۴۸

سئلچه خان ۱۵۰ ـ ۱۴۹

چَلگوخان ۱۰۹۱ ـ ۱۰۵۰

تاتوش خان مشترکا ۱۰۹۱ ـ ۱۰۸۶

دوراق و کَگَن اوٛرتوٛدوٛکس خریستیان (مسیحی) اوٛلدولار.

۶ . ۵ . ۲. بولقارلار (بولغاریا)

قوٛبرات و یا **قوٛبرات (قوٛروٛت / قوٛرد)** خان، آتّیلانیٛن اوٛغلو، **ایرنک** ـ ین نوه‌سی‌دیر. قوبراتین عَمیسی **اوٛرخان**، ۶۱۹ ـ دا ایستانبولا گلیب ظاهرا خیریستیان اوٛلوب **پارتیقوٛس** آلدیغی زامان یانیٛندا قارداش ـ اوٛغلو **قوٛبرات** دا واردی. اوٛ، بیزانس سارایینٛدا بؤیودو.

۵۸۴ ـ ده **اوٛلورقور** وَ **قوتورقور** توٚرک بوٛیلاریٛنی بیرلشدیریب باشلارینا کئچدی. بو بوٛیلار خزرلره تابع ایدی ایکی بوٛی بیرلَشینجه «**بولغار**» آدیٛنی آلدی. شیمال ـ غرب قافقازدا یاشاییٛردیلار. اوٛردان **اوٛکراینا** و **ماجار** دوٚزَنلیگینه گلدیلر. اوٛرادان باشلیٛجا اوٚچ ایستیقامته داغیٛلدیلار. **قوبرات** خانین بئش اوٛغلوندان بؤیوک اوٛغلو بویان **(بات بایان)** خانا تابع اوٛلانلار خزرلره تابع قالاراق، شیمال قافقازا یئرلشدیلر (قارا بولغارلار)،

قوبرات ـ ین اوْرتانجیْل اوْغلو **قوْتراق** خانا تابع اوْلانلار ووْلقا بویونا گئدیب بو گوْنکی **تاتارستان (قازان)** و یوْرەسینده ووْلقا ـ بولغار خانلیْغینی قوردولار. کیچیک اوْغولِ آسپاروْخ خان (**ایسپریخ/ اِسپری**، یعنی «**کیچیک شاهین**») ادارەسیندەکیلَر، **دانوْب ـ وْ** (توْنا ـ نی) جنوبا دوْغرو، بو گوْنکی بولغارستانا گلدیلَر. یالنیز بو شاخه خاقانلیْق شکلینده اینکیشاف ائتدی... قوبراتین قالان ایکی اوْغلو: **قوْغنر آوارلارا** قاتیْلمیش. آدی بیلینمەین اوْ بیری شیمال ـ شرق ایتالیایا یئرلَشمیشدیر. بولغار توْرک خاقانلیغی‌نیْن حدودلاری بو گوْنکی بولغاریستان، **دوْبروجا، افلاک (اوْلاهیا)**، شیمال مقدونیه وَ صیربیْستانا قَدَر چاتمیشدی. ۱۰ ایل بولغار خاقانلیغی‌نیْن پناهیْنا گیرمیش۲ ـ نجی ژوستینیانوْس تَزَدن، ۷۰۵ ـ ده **بیزانس** تختینه اوْتوردوقدان سوْنرا توْرک‌لرین نوْفوذو بیزانسیْن ایچ ایشلرینه قاریشاجاق دَرَجەده آرتمیشدی. عرب‌لرین میلاددان سوْنرا ۷۱۶ ایستانبول فتحی تَشَبّث‌لری، آنجاق بولغار ـ توْرک موْقاومتی اوْزوندن پوچا چیْخدی. **قوروم** خان ایستانبولو بولغاریستانا علاوه ائده بیلمَدی. باش‌شَهَر ۸۰۹ ـ دا **صوفیا** ـ یا اِنتقال ائدیلینجەیه قَدَر **پیسکا** ایدی.

۸۶۴ ـ ده **بوْغوریس** خان (= پارس، **بارس**؛ اِسلاوجا: **بوْریس**) گوْک ـ تانری دینینی بوراخدی، اوْرتوْدوْکس خیریستیان (مسیحی) اوْلدو. بو بولغار توْرکلوگوْنون سوْنو اوْلدو. **بوْغوریس** خان **میخاییل** آدیْنی آلدیغی گوْنه قَدَر، «بُت‌پرست» (پاقان) اوْلان روسلاری‌دا اوْرتودوْکس‌لاشدیردی. اِسلاولاشما سوْرعت تاپدی. توْرکجه یئرینه ده بیر اِسلاو لهجەسی، اوْتوردو. ۹۲۳ ـ ده **سیموْن** خان رسماً اِسلاوجا «**تئزار**» عنوانینی اعلان ائتدی. او، اوْزونو یونان قِرالی بیلیردی. اِستانبوْلو آلماغا چالیْشدی... ۱۰۱۸ ـ ۵۶۴ آراسیْنداکی بولغار توْرک ایمپراتوْرلوغوندا (کی ۸۶۴ ـ دَن اعتباراً توْرک دوْولَتی وَصفینی ایتیرمیشدیر) سَلطنت ائدن ۲۶ خان ـ **تئزار**، ۵ آیری خانَداندان ائنمکله برابر هامیسی آتّیلادان، یعنی مته ـ دَن ائنمیشلر. ۱۶۷ ایللیک **بیزانس** حاکیمیتیندَن سوْنرا **بولغاریستانی** یئنیدَن قوران **آسئن** (Asen) خانَدانی دا سوْیجا توْرکدور.[۱۱۷]

---

۱۱۷ ـ عینی اثر صفحه. ۱۵۷ ـ ۱۵۵.

۷ . ۵. ۲. کوُمانلار و یا قیپچاقلار

بیزانسلیلارین **کوُمانتم**، **لاتین‌لرین کومان**، **ماجارلارین کوُن** (**هون**)، روسلارین پروُووُست، آلمانلارین **فالبئن** دئدیکلری **کومانلار**، بیر توُرک بوُیودور. معناسی «**ساریشین**» ـ دیر. ۸ ـ ۵ ـ اینجی عصرلرده منچوریه‌نین شیمالیندا آمور بوُیوندا یاشاییردیلار. توُرک‌لرین اَن شرقده‌کی بویلاریندان اوُلدوقلاری سانیلیر. گئتدیکجه غربه ایته‌لندیلر. ۱۰۵۰ ـ ده، **ایتیل** (= اورال) وَ **یاییق** (= ووُلقا) نهرلرینی آشیب آروُپایا گلدیلر ۱۰۹۱ ـ ده **پئچه‌نک‌لردن** بوُشالان یئری دوُلدوراراق اساس اوُلکه‌سی **اوکراینا** اوُلان شرق آوروُپا توُرک حاکیم‌لیگینه اَل قوُیدولار. **ماجار** دوُزنگاهیندا یئرله‌شن بیر بوُیلاری خریستیان (مسیحی) اوُلوب ماجارلاشدی. شرق آورروپادا حاکیمیت روسلارا کئچمکده ایکن شرقدن گلن **قیپچاقلار**، ۱۱۰۳ ـ ده **کوُمانلاردان** بوُشالان یئری دوُلدوراراق شرق آوروُپا خاقانلیغینی داوام ائتدیردیلر.[۱۱۸]

۸ . ۵ . ۲. دوُققوز ـ اوُغوزلار ـ اوُن اوُیغورلار

پروُفسور ـ روُخ ـ یا گوُره: اَن اثرکن ۶۰۰ ایلینه دوُغرو طایفالاریندان بیر قیسمی بیر آرایا گله‌رک دوُققوز طایفادان تشکّول ائدن بیر فدراسیوُن قوردولار. بو فدارسیوُنون آدی **دوُققوز ـ اوُغوزدو**.[۱۱۹] و علاوه ائدیر: «بو دوُققوز طایفانین اَن قوُتلی‌سی‌نین قیسا بیر مدّت سوُنرا ۷ ـ نجی یوُز ـ ایلین ایلک یاریسیندا مُتّحد **اوُن کِلاندان** (طایفادان) بیر قروپ، یعنی اوُن کِلانلیق بیر **کِلانلار اِتّفاقی**، توُرکجه‌سیله «**اوُن ـ اویغورلار**»یُ اولوشدوردوغو سانیلماقدادیر کی؛ بو کلمه‌لرده «**اویغور**»؛ «**اوُی**» «آردیندان قاشماق»، «اویماق»دان دئگیل، «اویا»، اَبوئین، متّفق‌لردن، گلمکده‌دیر.

دوُققوز ـ اوُغوز وَ اوُن ـ اویغورلارین قاغانلاری بونلاردیر:

۱ـ **قوتلوغ بیلگه کوُل قاغان** (۷۴۷ ـ ۷۴۲)

۲ـ **تنگریده ـ قوُت ـ بوُلموش، ایلَتمیش بیلگه موُیونچور قاغان** (۷۸۰ ـ ۷۴۷)

---

[۱۱۸] ـ عیناً صفحه. ۱۶۳.

[۱۱۹] ـ روُخ، اؤگه صفحه. ۵۱ ـ ۵۰.

۳ـ ایلوتموش آلپ ـ کؤلوغ بیلگه بؤگو قاغان (۷۸۰ ـ ۷۵۹)
۴ـ آل ـ قوتلوغ بیلگه تون باغا قاغان (۷۸۹ ـ ۷۸۰)
۵ـ آی ـ تنگریده ـ قوت ـ بؤلموش تاراس کؤللوگ بیلگه قاغان (۷۹۴ ـ ۷۸۹)
۶ـ اوچور قوتلوغ بیلگه قاغان (۷۹۴ ـ ۷۹۰)
۷ـ آی ـ تنگریده ـ اولوغ ـ بؤلموش آلپ اولوغ قوتلوغ بیلگه ۸ قاغان (۸۰۵ ـ ۷۹۴)
۸ـ آی ـ تنگریده ـ قوت ـ بؤلموش آلپ ـ کؤلوک بیلگه قاغان (۸۰۸ ـ ۸۰۵)
۹ـ آی تنگریده کوت ـ بؤلموش آلپ بیلگه قاغان (۸۲۱ ـ ۸۰۸)
۱۰ ـ کون ـ تنگریده ـ اولوغ ـ بؤلموش آلپ ـ کؤچلوق بیلگه قاغان (۸۲۴ ـ ۸۲۱)
۱۱ـ آلپ ـ بیلگه حاصار تگین تنگری ـ اویغور قاغان (۸۳۲ ـ ۸۲۴)
۱۲ـ آلپ ـ کؤللوگ بیلگه قاغان (۸۳۹ ـ ۸۳۲)
۱۳ـ اوگه قاغان (۸۴۰ ـ ۸۳۹)

۹ . ۵. ۲. اوغوزلار

اوغوزلارین آنادولو، بین‌النهرین (Mezopotamya) تورپاقلارینا میلاددان اونجه ۳ ـ ۲ ـ نجی مین ایللر آراسیندا، «**گوتی / گوتو / قوتو / کوت / قاص** وَ یا **قاس**» وَ بونا بنزَر آدلار آلتیندا گلیب یئرلشمیش و دؤولت قورموش اولدوقلاری آرتیق گون ایشیغینا چیخماقدادیر.[120]

رومان گوریشمان (Roman Gurishman)ین «ایران» کیتابیندا گؤستریلن[121] خریطه‌ده آرال گؤلونون غربیندَن گلیب ایران یایلا (فلات ایران) ـ سئنی آشدیقدان سونرا **دوز گؤلونون** (اورمو گؤلونون) اطرافینا قَدَر ایرلی‌ین، هند ـ آوروپا سویوندان اولمایان ائللرین آیاق ایزلرینی گؤستَرَن ایشارتلر دقّتی چکر. ائله عینی خریطه‌ده «**گوتّی**» آدی **وان ـ اورمیه** گؤللری آراسینا قویولموشدور. هیند ـ آوروپا قبیله‌لری

---

[120] ـ نطقی، پروفسور ـ دوکتور ـ حمید «تزه نظرییه‌لر...»، وارلیق ـ درگی، تهران ۱۹۸۴، نومره. ۶۰ ـ ۵۹. ص. ۴.

[121] ـ پاریس ۱۹۶۰ ـ ص. ۵.

(میلاددان) اؤنجه ایکی مین ایللرینده بورالارا گلمیش اوْلدوقلاری، ائله‌جه ده بیلدیریلمیشدیر.[۱۲۲]

۱۹۱۱ ـ ده، ۱۱ ـ نجی چاپی چیْخمیش **انسیکلوپئدیا بریتانیکا** ـ نیْن ۹۵۰ ـ نجی صحیفه‌سینده، (G. W. Wilson, H. Rawlinson) عینی یؤره‌لرده‌کی «گوتو»لاردان بحث ائدرلر.

سومِرشوْناس (S. Kramer)ده «**تاریخ، شومِر ـ ده باشلار**» آدلی کیتابینداکی[۱۲۳] خریطه‌ده «قوتو و یا گوتو»لاری **وان** وَ **اورمیّه** گؤللری آراسیْندا گؤستریر وَ خزر دَنیزی‌نین جنوبونداکی کئچیده ده ایشارَت ائدر (E. Stromengor) وَ (M. Hirmer)[۱۲٤] (Mezopotamya) ـ دا «**صنعتین مین ایلی**» آدلی کیتابیندا، «گوتی»لَره یئر وئریر.

«گوتی» یا «قوت» وَ یا «کوت» وَ بونلارا بَنزَر شکیللرده قید اوْلونان اولوسون، بیر تۆرک دیللی قؤوم اوْلدوغونو ایلک دفعه (B. Landsberger)، ۱۹۳۷ ـ ده تۆرک تاریخ قورولتاییندا اوْرتایا آتاراق تثبیت ائتدی.[۱۲۵]

تۆرکوْلوق **روْسّی** (Rossi) ۱۹۵۷ ـ ده «شرق تمدّونو» آدلی اثرینده[۱۲۶] «**گوْت**»، «**گوْز**»، «**اوْزی**»نین اوْغوز اوْلدوغونو سؤیله‌میشدیر.

دیل عالیمی وجیهه خطیب اوْغلو تۆرکوْلوژی ژورنالی، تۆرک تاریخی‌نین باشلانقیجی قیْسمیندا (۸ ـ نجی جیلد عدَد: ۱ـ آنکارا اونیوئرسیته‌سی چاپی، ۱۹۷۹)، گوْت، کوت ـ ون اوْغوز اوْلدوغونو آچیقلار و سؤزونه بئله داوام ائدَر: «اساس اوْلاراق گود و گوت ـ داکی //تِ//، //دِ// ـ لری، //س// و //ز// ـ یه تبدیل اوْلار، **گوس**، **گوز** بیچیملرینی آلار، **گوز** دا **اوْغوز** وَ **اوْزوز** ـ دور. بیزانس چاغیْندا بو آد اوْز اوْلاراق

---

۱۲۲ ـ اؤگه، نیطقی

123 _ Arethaud nş . ،1959 – 11970 s. 12

124 ـ پاریس Flam maion n. ،1964

۱۲۵ ـ قورولتاییْن ایجلاس حساباتی (توتاناقلاری)، ص. ۱۰۵.

۱۲۶ ـ اثرین تۆرک ادبیاتی قیْسمیْندا ص. ۴۳۲.

ایشله‌دیلیر. //ق// ده //کِ//، //ح// ـ یه دؤنه‌رَک **کوز** و **حوز** ـ ووجودا گتیرَر، وَ بو کلمه‌لر **کوز** و **حوز** حالیْنا گلَر. حوز + آر، **حوزار**، سوْنرا **حازار** و **حازَر** (خَزر) اوْلموشدور. اوْغوزون بیزانس زامانیْندا «**اوْز**» اوْلدوغو قید ائدیلیر؛ اوْغوزون «اوس» یا «اوز» اوْلاراق تؤوراتدا گلمیش اوْلدوغونو (یارادیلیْش ـ تکوین ـ کیتابی، قیْسیم: ۱۰ آیه: ۳۶)، گؤستَرنلرده وار.[۱۲۷]

بیلیندیگی کیمی فارس ادبیّاتیْندا، بیر زامانلار «غوْز» ـ لاردان چوْخ بحث کئچردی. بونلاریْن اوغوزلار اوْلدوقلاری بللیدیر. بیر نکته آز ـ چوْخ هر کسجه آیدیندیر: اوْغوزلارین ایسلامی قبول ائتمیشلری، توْرکمن دئیه تانیتیلیرمیْش. داها چوْخ دینی حیسلَر تأثیری ایله حتّی فارسجا یازان اوستاد آذربایجان توْرک شاعیرلری (مثلاً خاقانی) بئله بو «کافیر» سوْیداشلاریْن ظوْلملرینی سایماقلا بیتیره بیلمه‌ییردیلر. بو مشهور «**غوْز**»لارین، «**گوز**»، «**گوت**» و بَنزرلری اولدوقلاری آیدیندیر و شوْبهه گؤتورمز. هر زامان بؤیوک شاعیریمیز، خاقانی ـ دَن سوْز آچیْلسا، عالیم بیر دوْستومون سؤز آراسی دئدیگی بیر نکته‌نی خاطیرلارام؛ بو ماراقلی فاکتی، (حاشیه‌ده)، اوْخوجولارلا پایلاشماقدا فایدا وار.[۱۲۸]

---

۱۲۷ ـ تارجان، هالوک؛ جومهوریت قازته‌سی. استانبول، ۲۱ شوبات ۱۹۸۴.

۱۲۸ ـ خاقانی‌نین بیلیندیبی کیمی اثرلریندن بیری‌سی‌ده «تحفته‌العراقین» مثنوی‌سی‌دیر. اورادا شاعیر «پیغمبر حضرتلرینه خطاب» عنوانلی کئچیدده مؤوضوع ایجابی، اؤزوندن بحث ائدیر. بو بابا بئله باشلاییر:

خاقانی را بدست مردی
از خاک به آدمی تو کردی
(خاقانی‌نی لوْطفونله
تورپاقدان یارادیب آدام ائتدین)

سونرا گؤزل سؤزو بیر «توْرک رمزی» کیمی وصف ائدیر. اؤزونو «توْرکلرین» (گؤزل سؤزلرین) مالیکی، خاقانی بیلیر. او بو اؤزدن‌ده «خاقانی»دیر. شعرین داوامیندا، سؤزلری بیرر شخص کیمی اوْخوجویا گؤستریر. نهایت «گؤزل سؤز» = «توْرک» ایهامینی (Frn amphibologie – sini) داوام ائتدیرَرک خاقانی‌ده عادت اوْزَره «توْرکلرینه» (= شعرینه، «گؤزل سؤزلرینه») دَری (= فارسی) پالتاری گئیدیریر. بئله‌جه:

ترکِ عجمی، ولی دَری گوی
یلواج شناس و تنگری جوی...
(عجم توْرکو، لاکین دَری فارسجا سؤیلر

«گوتی»لرین ایران یایلاسیندان ائنه‌رک، میلاددان اؤنجه ۲۳۰۰ ـ ده **آکّاد** ـ لاری مغلوب ائدیب، بیر دؤولت قوردوقلاری و آت مَدنیتینی اؤرتا شرقه گتیردیکلری، بیر چوْخ اثرلرده یازیلیبدیر. آوروپا دیللرینده او جوْمله‌دن فرانسیزجادا اؤزگه‌لرین آدلارینی اؤز آغیزلارینا اویغون یازدیقلاری اوْچون آراشدیریجی‌لارین ایشلری بیر قات داها آرتمیشدیر.

مئزوْپوْتامیا ـ دا (بین‌النهرین) ده ایکینجی اوْغوز دؤولتی **قاس** ـ لار، میلاددان اؤنجه ۱۷۳۰ ـ لاردا بیر دؤولت اوْلاراق اوْرتایا چیخدیلار. اوْنلار اؤزلرینی **قوتی**‌لرین داوامی حساب ائتدیلر. آنا دوْلو وَ مئزوْپوْتامیا تاریخچیلری گوتی وَ **قاس** ـ لاری هیند ـ آوروپا و **سامی** عیرق وَ دیللرینه باغلامامیشلار.

گوتی ـ لر وَ قاس ـ لارین، همان اوغوزلار اوْلدوغونون اوْرتایا چیخماسی بیر چوْخ سوآللارا جاواب وئردی. ۱۲۹Eliade یونانلیلارین آت قوربان مراسیمینی توْرک‌لردن آلدیقلاریْنی یازیر کی، آنجاق اوْغوزلاریْن آنادولویا یونانلیلاردان داها قاباق گلمیش اوْلماقلاری ایله ایضاح ائدیله بیلر.

بو گوْنکی جغرافی آدلار دا، بو صورتله آیدینلیغا قوْووشور: «**قوسی**» یایلاسی، «**قوزکوْی**»، «**گوْگوسوْس**» قالاسی (آنادوْلونون جنوب شرقینده)، حتّی «قافقاز»، «خزر»، «**خوْز** ـ لار» وَ سایر. ایران یایلاسیندان، **مئزوْپوْتامیادان** (بین‌النهرین‌دن)، آنادوْلویا قدَر (هیند ـ آوروپالی دیللی قبیله‌لردَن) پروْتوْ ـ توْرک دیللی قبیله‌لر بیلیکلری‌نین، آت چاپدیردیقلارینا باخیلیرسا بو بؤیوک ساحه‌نین تا غربی اوجوندا بئله یونانجا وَ لاتینجه

یالواجین (رسولوْن) بیلیر و تانری‌سین تانیر.)

یالواج و تنگری سوْزلرینین فارسجا متنده آلتینی چیزرَک گؤستردیگیمیز کیمی (فارسلارین باشا دوْشوب دوشمیه‌جکلرینه باخمایاراق) تورکجه سؤیله‌میش اولماسی معنادادیر. بو بئیتی ایزله‌ین بئیت، توْرکجه «سَن سَن» کلمه‌لری ایله باشلار. قطعی‌دیر کی بو وصفلرده خاقانی‌نین اؤزوده کنایه‌لری‌نین شمولو داخیلینده‌دیر. بو سببدن آلیازمالاریندا (فضولی‌نین دئدیگی کیمی) «بد ـ تحریر» و غرضلی کاتیبلرین «قلم اوْلاسی» الی ایله «ترکِ عجمی» عبارتی گاه «هر یک»، گاهدا «یک یک» و «دَری گوْی»لاردا «لغز گوْی» ترکیبی ایله دَییشدیریلمیشدیر. بو قبیلدن کَلَک‌لر و حوققابازلیق‌لار طبیعی‌دیرکی خاقانی‌نین مثنوی‌سینه محدود قالمامیشدیر. توْرکون «ت»سیندن اوْرکنلر اللرینه کئچن فوْرصتلری هئچ بیر زامان قاچیرمامیشلار.

129 _ Eliade, M.Y "Chamanisme" , Paillotnş., paris, 1951

فرض ائدیلن بیر سؤز و مفهوملارێن حتّی بو دیللره عاید بعضی کؤکلرین توْرکجه اوْلدوغو حئیرتله گؤروله‌جکدیر...

مدیالیلاردان مین ایل قاباق ایران یایلاسێندان کئچمیش اوْلان اوغوزلارین بورادا قدیم توْرکجه کلمه‌لر وَ او مدنیّته عاید عادتلر و مراسیم و باشقا بو جوْر ایزلر بوراخمیش اوْلدوقلاری بیرَر- بیرَر مئیدانا چیخاجاقدیر.

تاریخ کیتابلاری اوْغوزلارین میلاددان سوْنرا ـ ۱۰۷۱ ـ ده آنا دوْلویا گئتدیکلرینی تکرارلاییرلار، حالبوکی ایلک اوْغوز کؤچمه‌سی میلاددان اؤنجه ـ ۳ ـ نجو مین ـ ایل؛ بوندان سوْنراکی کؤچلر ایسه میلاددان اؤنجه ۲ ـ نجی وَ بیرینجی مین ایللری ایچینده **ایسکیت** آدی آلتێندا باشلار.

مولّیف تارجانێن بورایا قَدَر گتیردیگیمیز تدقیقاتێنی، پروفسور خطیب اوْغلونون آراشدیرمالاریلا تاماملاماق ضروری گؤرونور.

پروْفسور وجیهه خطیب اوْغلو آختاریشلارینی بئله بیر قید ایله باشلاییر: «هیتیت منبع‌لریندن اؤیرندیگیمیزه گؤره، میلاددان اؤنجه ـ ۱۳۰۰ ـ ایللرینده، آنادوْلو شمالێندا «**گاس**» ـ لار یاشاییردیلار، **هیتیت** وَ یا **هاتّی** (Hittites =)، (khatti میلاددان اؤنجه ـ TX، ۱۲۰۰ ـ ۱۸۰۰، HN) حؤکمداری اوْچونجو کاتّوشیلیش (Khattushilish) بوراخدیغی میخی (Cuneiform=) یازیلی تابلئت‌لرده (لوح)، **قاس**لارا قارشی قازاندیغی موْحاربه‌نی، آرالاریندا باغلانان پاقتی (عهدنامه) بیان ائتمکده‌دیر... خلاصه، قاسلار، دوروملاری ایجابی عادتاً داواملی ساواش حالینداایدیلار. میلاددان اؤنجه ۱۷ ـ نجی و ۱۳ ـ جو یوْز ایللیکلرین آراسێندا، مئزوْپوْتامیا (بین‌النهرین) ـ دا، بابیل ـ ده، ۳ ـ نجو بابیل خانَدانینی قوْواراق، ۶۰۰ ـ ایل بابیل تختینه قووّتلی حؤکمدارلارێنی یئرلشدیرَن قاسلارێن توْرک اوْلدوقلارینی سندلرله ثبوت ائتمیشدیم.»[۱۳۰]

قاس (Kassite) خانَدانێنی تأسیس ائدیب باشێندا اوْتوران (میلاددان اؤنجه، **تخمیناً** ۱۷۲۰)، «**قانداش**» ایدی. **قاس** پادشاهلاری، **شومرلرله** قوهوم اوْلدوقلارینی بیله‌رَک،

---

[۱۳۰] ـ پروفسور خطیب اوْغلو، وَجیهه، جمهوریت، استانبول ۱۳ آپریل ۱۹۷۵

اوْنلارین سئودیکلری دیللرینی برپا ائتمه‌یه چالیشدیلار. قاس عالیملری شومرجه‌نین اوْستونده ایشله‌دیلر. آیریجا هیتیت‌لرین دیللری ده اوْنلاری ماراقلاندیریردی. قاس قراللاری‌نین آدلاری‌دا مؤوضوع‌موز باخیمیندان ماراقلی‌دیر[۱۳۱]؛ اوْ جمله‌دن:

قانداش	(قان ـ داش)	میلاددان اوْنجه تخميناً ۱۷۲۰
آقوم = آغوم	آغام	تخميناً ۱۷۰۰
قاشتی لیاش	(قاش تیللی ـ قاس دیللی)	
"Ulamburiash" (olanburyaş)	اوْلانبوریاش (آلا بوْروْ، اوْغلان بوْروْ = آلا قورت، قورد اوْغلو)	
karaindash" قاریْنداش	(قاریْنداش)	
Kadashman – Enlil	قاداشمان ائن‌لیل (ائنلیل ـ ین قوْهومو، قاداش = قاپی ـ داش)	۱۴۵۰
Karakhardaş	قارا قارداش	۱۳۷۵
قودور ائنلیل	(ائنلیلین کوْوَتی؟)	۱۲۶۴

دئدیگیمیز کیمی بو آدلار دیل‌بیلگیسی باخیمیندان‌دا چوْخ مُهم‌دوْر. بو گوْن ده عین قووم موْختلیف منبع‌لرده **قاس**، **قاسقا** وَ بَنزَری شکیللرده کئچدیگی کیمی **قاشقا**، **قاشکا**، **کاشقا** شکیللرینده کئچمکده‌دیر. کلمه‌لرین ایکینجی هجالاریْنداکی //ق// وَ //ک// شکیلچیسی (= آکی، علاوه‌سی)، کوْکه (= ریشه‌یه) منسوبیّت معناسی گتیرمکده‌دیر. یئنه، کلمه‌لرده‌کی //س// وَ //ش// دَییشمه‌لری ده نوْمونه‌لره وَ قایدالارا دا مطابقدیر. قاسلارا **قاشقای** دئییلدیگی کیمی، بین‌النهرین‌ده‌کی قاسلارا دا **کاش**، **کاشو** دئییردیلر.

پروفسور خطیب اوْغلو، بورادا قاشقای‌لاریْن اصل یوردو اوْلان ایرانیْن شیمال ـ غربی‌نین میلاددان اوْنجه ۱۷ دَن، ۱۰ ـ نجو عصره قَدَر «**قاسیت توْرکجه‌سی**» ساحه‌سی اوْلدوغونو قید ائدیر. یئنه بو مُناسبتله، «**قاس قوْلو**» قبیله‌سی‌نین آدینا دقّتی چکیر.

---

[۱۳۱] ـ عین متن

شمال آنادوٗلودا، **قاس، قانقا، قاقا، کاشکا** و سایر آدلارلا یاشامیٗش اوٗلان قاسلار، هیتیت‌لرین ییخیلماسیندان سوٗنرا بیزانس دوٗورونده ده وارلیٗقلارینی قوٗروموشلار. قاسلارین توٚرک سوٚیوندان اوٗلدوقلارینی قبول و مُدافِعه ائدَن نظریه‌نین ایشیغیندا، بین‌النهرینه ائنن قاس توٚرک‌لری‌نین بیر قیسمی‌نین آنادوٗلویا یئرله‌شیب قالدیقلاری آنلاشیلماقدادیر. میلاددان سوٗنرا ۱۰۷۰ ایللرینده‌کی مُظفرّیّت ایله اوٗغوزلارین آنادوٗلویا گیریشلری توٚرکلرین آن آزیندان بو منطقه‌یه اوٚچونجو وَ آن گئنیش وَ درین استیلالاری ایدی. اوّل شوٚمرلر، ایکینجی‌سی **پروٗتوٗ ـ حاتّیلر**، (Proto – Hattilər)، قاسلار وَ اوٚچونجو دالغا اولاراق، سلجوقلار. پروفسور فاروق سوٚمر ـ ین یازدیقلاری گوٚز اوٚنونده توتولورسا: ... استخری وَ باشقا جُغرافی‌شوٚناسلارین اثرلریندن آنلاشیلدیغینا گوٚره، **اوٗغوز** اوٚلکه‌سی غربده خَزَر دَنیزینه یاپیشیردی... ۱۰ ـ نجو عصرده خَزرین شرقینده‌کی غیرِ ـ مَسکون **قاراداغ** یاریم آداسینی، آلیب **مانقیشلاق** آدلاندیردیلار؛ **خوارزم** ـ له حدودلاری گورگنج (جوٚرجان) یاخین‌لیقلاریندان باشلاییردی. آرال گوٚلوده بیر باشقا حُدود و شیمالدا بُخارانین اوٚستلریندَن کئچیردی، شیمال حُدودلاری چوٚخ بللی دئییل.

خزرین شرقیندن **قاراجوق داغلارینا** قَدَر اوزانان چوٚلو «اوٗغوز ـ بوٗزقیری» آدلاندیٗرانلار، بو بیلدیگیمیز **قارا قوروم**دور... اوٗغوز یابغو ـ سونون مرکزی **سیر دریادان** ایکی گوٚنلوک منزیلدی. بو شهَر عَرب منبع‌لرینده «المَدنیّه‌الجَدیده» وَ «اَلقریه ـ الحادثه» آدلانیٗر؛ فارسجادا («حدودالعالم»ده) دِهِ ـ نوٗ» یازیلیدیر. ۱۳ ـ نجو عصرده شَهرین توٚرکجه آدی «یئنی کند» کئچیر **سیر دریانیٗن** ساحیلینده‌کی **جَن** وَ **خوٗدار** شَهرلری ده یابغونون حوٚکمونده ایدی؛ اوٗرادا مسلمانلار دا یاشاییردیلار.

قاشغاری قاراچوغون، اوٗغوز اوٚلکه‌سی اوٚلدوغونو سوٚیله‌دیگی کیمی، اوٚز خریطه‌سینده ده قاراچوق داغلارینی، اوٗغوز یوردو اوٗلاراق گوٚسترمیشدیر... اوٗغوزلار بو یورددا چوٚخ قدیمدن یاشاییرمیشلار... **خوٗراسان** والیسی، عبداله ـ ابن ـ طاهر زامانیندا اوٗغوزون دوستاق اوٗلان ۱۰۰۰ عسکری‌نین، ۶۰۰۰۰۰ دِرهَمه ساتیلدیغی دئییلیر...

اوْغوزلاردان اوّل، بو یئرلرده **پئچه‌نک‌لر** اوْتوروردولار... رشیدالدین، تالاس بوْلگه‌سیندن ساوای، **آلمالیق** منطقه‌سینی ده اوْغوزلارین اوْلکه‌سی حساب ائدیر. پئچه‌نکلری، اوْغوزلار یورتلارینی ترک ائتمگه مجبور ائتمیشلر.[۱۳۲]

اوْغوزلار بوْتونویله اوْز قوْوم وَ سیاسی تشکیلاتلارینا «**ائل**» (اسکی یازیلاردا: **ایل**) دئیردیلر؛ هر «**ائل**» نئچه «**بوْی**»دان تشکّول ائدردی. «بوْی»، اکثرا «قبیله» آنلامینا ایشله‌دیلیر. اوْغوزلاردا بوْیلارین باشچی‌لارینا، **سلجوق**لولارادَک «یابغو» دئیردیلر. موْغوللار (گله‌جکده، داها تفصیلاتلا ایضاح ائده‌جگیمیز کیمی)، «کلاوزن»-ین آراشدیرمالارینا گوْره، توْرکجه‌دن آلدیقلاری «**اولوش**» ـ و، («**اولوس**» تلفّظ ائدرک HN)، «ائل» یئرینه «**اولوس**» کلمه‌سینی ایشله‌دردیلر.[۱۳۳]

نه ایسه، میلاددان سوْنرا ۱۰ ـ نجو عصردن باشلایاراق اوْغوزلارین **سیحون** منطقه‌سیندن (اَن بوْیوک) مهاجیرت دالغالاری حرکته کئچدی. ایلک دالغا خزر دنیزی‌نین شرقینده، **مانقیشلاق** ـ ا یوْنلدی. ایکینجیسی غزنه‌لی محمود زامانیندا خوْراسان وَ عراقی هَدف آلدی، بو دالغا سوْنرالاری آذربایجانادَک اوزاندی. اوْچونجو دالغا، (سلجوقلار دا داخیل) خوراساندان ایندیکی توْرکیّه‌یه قَدر یاییلدی. دوْردونجو قروپ، ۱۱ ـ نجی عصرده قارا دَنیزین شیمالیندان **بالکانلارا** کوْچدو. **سیحونون** اطرافیندا شهر و کوْچه‌ری حیات یاشامالارینا داوام ائدَنلر ده حسابا قاتیلمالیدیر. **سیحون** اوْغوزلارینی **قاشغارلی** ۲۴ قبیله اوْلاراق آنلادیر.[۱۳۴]

دیل باخیمیندان قیساجا معلومات وئرمگه تشبّث ائده‌رک، عالیم **فوْآد بوْزقورت** ـ ون آراشدیرمالارینی اساس آلاجاغیق:[۱۳۵] اوْرتا توْرکجه‌نین اوْچونجو بوْلمه‌سی، غرب توْرکجه‌سیدیر. «اسکی عثمانلیجا» وَ «اسکی آنادوْلو توْرکجه‌سی» کیمی آدلار وئریلن

[۱۳۲] ـ سومر، پروفسور، فاروق؛ آذربا. ان توْرکجه‌سینه کوْچورن: منظوری خامنه‌ای؛ «اوْغوزلارین وطنی» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۴، نومره ۴ ـ ۹۱ ص. ۱۸ ـ ۱۶.

[۱۳۳] ـ هیئت، دوْکتور جواد؛ فارسجا: «اوْغوزها»، «وارلیق درگیسی، تهران، ۱۹۸۴، نومره ۶۰ ـ ۵۹، ص ۵۰.

[۱۳۴] ـ دوْکتور هیئت، عین متن ص. ۵۱ ـ ۵۰.

[۱۳۵] ـ بوزقورد، عیناً، ص. ۱۶۰.

بو تۆرکجه‌نین اساسی وَ ریشه‌سی اوْغوزجادیر. اوْغوزلار اوّل دفعه، ۶ ـ ۸ ـ نجی یۆز ایللرده شامانی کؤچه‌به‌لر اوْلاراق تاریخده گؤرسه‌نیرلر. ۵۵۲ ـ ده گؤک تۆرک ایمپریاسینی قورانلار ایچریسینده‌دیرلر، آدلاری **اوْرخون** و **یئنی‌سئی** کتیبه‌لرینده کئچیر. ۷۴۴ ـ ده **اویغورلار** حاکیم اوْلونجا، اویغورلارا باش آگمه‌ینلر غربه چکیلیرلر... افسانه‌وی بؤیوک آتالاری **اوْغوزخان**دیر. اوْنون آلتی اوْغلو وارمیش. تۆرکلرین شرق شاخه‌سیندَن سایبلیرلار؛ دیللرینده س/ ز سس‌لری حاکیم‌دیر؛ سوْیداشلاری اوْغورلار غرب شاخه‌دیر، اوْنلارین دیللرینده ایسه ر/ ل سس‌لری حاکیم‌دیر.

۱۰ ـ نجو عصرده بؤیوک قروپلار شکلینده ییغیشان وَ بیرله‌شن اوْغوز بوْیلاری، غربه دوْغرو کؤچ ائتدیلر. چوخونلو (چوخ جمعیتلی) طایفالار ایران، آذربایجان وَ کیچیک آسیایا گلیب یئرلَشدیلر. بیر قیسیم ده بو گۆنکو **تۆرکمنستاندا** قالدی. قیپچاق بوْزقیریندا (دَشتِ اوْغوزاندا)، بؤیوک اوْغوز دؤولتی قورولدو. دده قوْرقود داستانلاریندا آدی کئچن **قاراجیق داغی** «اوْتلاق»لاریدی. ۱۱ـ نجی عصرده ایسلامیتی سئچدیلر. آرتیق اوْغوزلار شَهرلی‌لشمه مرحله‌سینه گیرمیشدیلر. **سیردِریا** قیْراغیندا یئنی کند ـ ی قورارلار. بیر مدّت بورا باش شَهرلری اوْلدو.

دنداناغان ساواشیندا غزنه‌لیلری مغلوب ائتدیلر. **طوْغرول** بَی، خان اوْلدو. قارداشلاری **چاغری بَی** مَرو ـ ده، **موسی بَی** هرات ـ دا دؤولت ایشلرینی یئریتدیلر. ایران، عراق، سوریه، آنا دوْلو وَ مصر ـ ده سلجوق ایداره‌سی قورولدو. سلجوق ایداره‌سی توغرول به‌یین نوه‌لری **آلپ آرسلان، ملیکشاه** وَ **سلطان سنجرله** داوام ائتدی.[۱۳۶]

باشلاردا دا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، اوْغوزلار اوْرتا آسیادان اؤز کۆلتورلری ایله گلیب‌لر. ایراندا تۆرک دیل وَ ادبیّاتی‌نین اینکشافی، سارایین فارسجایا وئردیگی اؤنجه‌لیک اۆزوندَن دوراقلامیش؛ بونا قارشی خلق اؤز کۆلتورونو ایره‌لیلتمیش وَ چوْخ زنگین بیر خالق ادبیّاتی خزانه‌سی یاراتمیشدیر. سارایدا دا «دیوان ادبیّاتی» فارسجا وَ

---

[۱۳۶] ـ عینی اثر. ص. ۱۶۱.

عربجه‌نین تأثیری ایله اینکیشاف ائتمیشدیر. گئنه **بوْزقورتون** آراشدیرمالارینا دؤنک: اوْ اوْغوزلارین اوْرتا آسیادان (هر حالدا یازیلی ادبیّات باخیمیندان HN) اؤنملی دیل وَ ادبیّات گله‌نگی (عنعنه‌سی) گتیرمزلر... فارس و عرب تأثیری ایله یئنی بیر یازی و ادبیّات دیلی گله‌نگی یاراتماغا باشلارلار.[۱۳۷]

ایلک اَله آلینیب یازیلان خلق ادبیّاتی اوْغوزلارین ساواش قهرمانلیقلاری داستانلاری (اوْغوزنامه‌لر) ایله باشلار.

البتّه سارای وَ اوْخوموش صینیف فارسجا وَ عربجه ایله اوْ درجه مشغولدولار کی اؤز دیللرینی اِهمال ائدیردیلر. بو های‌کوْیده توْرکجه‌نین سسینی قیسا بیز زامان اوْچون ده اوْلسا، بیر کیچیک بَیگ‌لیکدن ائشیدیریک: ۱۳ ـ نجو عصرین ایکینجی یاریسیندا، آنا دوْلویا **قارامان** اوْغوللاری گیرمیشدیلر. اؤنجولری محمّد بَی ۱۲۷۷ ـ ده **قوْنیا** ـ نی آلیب باش شهَر ائتدی. توْرکجه‌نین دؤولت دیلی کیمی ایشله‌دیلمه‌دیگینی گؤرن محمّد بَی ۱۵ مای ۱۲۷۷ ـ ده بو فرمانی وئردی: «بو گوْندن سوْنرا، دیواندا، دَرگاهدا، باریگاهدا، مجلیسده، میداندا توْرکجه‌دن باشقا دیل ایشله‌دیلمیه‌جکدیر» لاکین بو یاشیل یاز مؤوسیمی ده قیسا اوْلدو، فارسلارین چوْخلوقدا اوْلدوغو سببله، ایراندان بحث ائتمزسک ده، فارسجا رسمی قورولوشلاردا، بغداد ـ دا ۱۷ ـ نجی یوز ایله تکین داوام ائدَر؛ آنا دوْلو ـ دا محکمه‌لرین دیلی ۱۶ ـ نجی یوْز ایلدن سوْنرا توْرکجه‌لَشیر.

اسکی اوْغوزلارین ایلک بؤیوک بدیعی اثرلری آتالاریندان دانیشان و اوْنلارین ایگیت‌لیکلرینی آنلادان داستانلار زنجیریدیر کی اؤنجه شامانلیق، سوْنرا ایسلام چئوره‌سینده ایشله‌نیب وَ اینکشاف ائتمیشدیر.[۱۳۸] ایندیلیک، اوْندان بیر نئچه داستان الیمیزده وَ ائلیمیزده‌دیر. دده‌میز قوْرقودون **گوْی قوبّه‌ده**، ابدیاً چینلایاجاق[۱۳۹] گوْر سَسینی، یعنی اؤز دوْغما سَسیمیزی، بوتون اوْغوزلاری اؤزونده تمثیل ائدن دَیر‌ـ بیچیلمز بو شاه‌اثردن ائشیتمکده‌ییک!

---

۱۳۷ ـ عینی اثر. ص. ۱۶۳ ـ ۱۶۲.

۱۳۸ ـ عینی اثر. ص. ۱۶۳.

۱۳۹ ـ طنین‌افکن

۳. یئرلشمه‌لر وَ آذربایجان

۳ .۱. درینلیک‌لره ائنن سؤی کؤکو

رئنه کاگنات[۱۴۰] وَ میشِل ژان، (Rene cagnat və Michel Jan) **ایمپراتورلوقلار بئشیگی**[۱۴۱] اثرلرینده باشلانغیج اوْلاراق بئله یازیرلار: ایمپراتوْرلوقلار بئشیگینی مُشخّص ائتمک ایسترسَک؛ خَزَر دَنیزیندن پاسیفیک[۱۴۲] اوْکیانوسونا قَدَر اوْزانان ۶۰۰۰ ک م. اوزونلوغوندا وَ ۱۵۰۰ ایله ۲۰۰۰ ک م. آراسیندا دئییشن گئنیش‌لیکده‌کی توْرپاق پارچالاری دئیه بیلریک. چین ـ سوْوئت حدودو اوْزرینده‌کی مُعَظّم داغ سیرالاری، بوْتون ساحه‌نین اوْنورغاسینی تشکیل ائدیرلر. اوْرتا آسیا خالقلاری، تاریخ بوْیونجا قارشیلاشدیقلاری هر استیلا مقابلینده بو توْرپاقلارا چکیلمیش وَ سیغینمیش، یا دا تام ترسینه بورادان چیخاراق چئوره اؤلکه‌لری استیلا ائتمیشدیرلر.

۱ .۱ .۳. درین‌لیکلرده

«**آریالار**»، اوْرتا و یاخین شرقه میلاددان اؤنجه ۱۴ ـ ۱۰ ـ نجو یوْز ایللیکلرده گلمیشلردیر. اوْنلاردان اَوّل، بو توْرپاقلاردا اوْرارتوْلار حوْکومت ائدیردیلر. بونلارین دیلی ده گئت گئده داها قووّتله‌نن تئوریلره گؤره (آوروپالیلارین اوْرتا آسیادان یاخین شرقه گلمیش اوْلان خالقلارا، اوْست ـ اوْسته «آسیا میلّت‌لری» دئییب کئچدیکلری) شومرله، ائلام / **ایلاملار**، **قاسی‌لر** و **ماننّالار** کیمی (توْرکجه‌ده ده بئله‌دیر) «بیتیشن دیللر (ing. Agg ıutive languages =) نوْوعوْندَن ایمیش. **اورارتولاردان** قالان کتیبه‌لر دیللری‌نین بو ماهیتینی تأیید ائتمکده‌دیر.[۱۴۳]

دوْکتور زهتابی، اوْست کئچیدی اقتباس ائتدیگیمیز یازیسی‌نین باشقا بیر یئرینده دئییر: چوْخ اسکی‌لرده، خوْصوصا میلاددان اؤنجه ۲ ـ نجی مین ایللیک، وَ میلاددان اؤنجه بیرینجی مین ایللیکده هابئله بئش یوْز ایللیکلرده جنوب غرب‌دَن **اورارتو** وَ

---

[۱۴۰] ـ کاینات

[۱۴۱] ـ کگنِت رِنه و م. ژان، اؤگه. ص. ۱۱

[۱۴۲] ـ اؤقیانوس

[۱۴۳] ـ زهتابی، دؤکتور محمد؛ «آذربایجان کجاست» وارلیق درگیسی تهران، ۱۹۹۰ نومره، ۱ ـ ۷۶ ص. ۹۹.

قاسیلر (آذربایجانلا) قوْنشو ایدیلر. آسوریلرده اوْز سیرالارینداْ، اوْنلارین غرب قوْنشوسو اوْلوردولار. بو دوْلایی (غیرمستقیم) قوْنشولوق آرادا بیر آسوری‌لرین یغما اوْچون آذربایجانا هجوم‌لارینا مانع اوْلماییردی.[۱۴۴]

آذربایجان ـ ین باش شَهَری (**باشکند**) میلاددان اوْنجه ۳ ـ نجو وَ ۲ ـ نجی مین ایللیک‌لرینده **اورمیّه** ـ نین جنوبوندا اوْلان «**ایزیرتو**» ایدی؛ اسکندرین استیلاسیندان سوْنرا، وارث‌لری، **سلوکیدلر** (ing. The seleucid Dynasty) **پارت‌لار** (= Parthians (Əşkanilər = Arşaq – lar) وَ **ساسانیلر** چاغیندا باش‌شَهَر «گنجه («شیز» وَ یا «پرسِیه») اوْلدو. اَن بؤیوک اوْدا = اوْتا ـ تاپینما معبدی، «**آذرگوشنَسب**» اوْرادایدی.[۱۴۵]

مولّیف، تبریز ـ ه دایر دئیر: بو گوْنکو ایراندا **شوش** وَ **همدان** ـ دان سوْنرا اَن اسکی شَهَر **تبریز** ـ دیر؛ تبریز، آوروپانین ان قدیم شهری «روما»دان داها کؤهنه شهردیر؛ (روْما میلاددان اوْنجه ـ ۷۵۳ ـ ده تیکیلمیشدیر). بعضی‌لرینجه، تبریز Ahemenidlər (**آهئمئنیدلر**) دؤورونده، بیرلَشیک **ساقالارین** حؤکمداری، **توْمریس** = **توْمروس خاتونون** اثری‌دیر. ماراقلیدیر کی گوْنوموزده **اَهَرلی‌لر** (بو شهرین یئنی قوْندارما آدی: «ارسباران»دیر)، تبریزه گئدَرکن «توْمروسا گئدیرم!!» دئیرلَر.

گرچکده تبریزین شَهَر اوْلماسی، **کوروش** (**سیروس** – .Cyrus)–ون میلاددان اوْنجه. ۵۳۰ ـ ۵۵۹) دؤورونده‌ن چوْخ قاباقلارا گئدَر. زیرا آسوری قرال‌لاری‌نین **ماننا** اوْلکه‌سینه (**آذربایجانا**) میلاددان اوْنجه ـ ۲ ـ نجی مین ایل‌لیگین باشلاریندان، **مئدیالیلارین** سلطنتینه قَدَر (آز ـ چوْخ میلاددان اوْنجه ۶۵۰) داوام ائدَن، و **کوْردیستان، لوْرستان، اورمو** گؤلونون شرقیندن گلن هجوم‌لاری زمینینده، بؤیوک ثروت مرکزی، تامارکیس = تامراکیس خالقی‌دا بو بلالاردان قارا نصیب‌لرینی آلیردیلار. **تامارکیس** یادا **تامراکیس** آدلاری مین ایللر بوْیو دئییله– دئییله ایندی تبریز اوْلوب‌دور.[۱۴۶]

---

[۱۴۴] ـ عینی مقاله، ص. ۱۰۳.

[۱۴۵] ـ عینی مقاله، ص. ۱۰۴ ـ ۱۰۳.

[۱۴۶] ـ عینی مقاله، ص. ۱۰۶ ـ ۱۰۵.

۲ . ۱ . ۳. باشلانغیج

آذربایجان تاریخینده، ایلک قورولان دؤولت، میلاددان ۹ عصر اوّل تشکّول ائتمیش **مانّنا** دؤولتی ایدی. **مئدیالیلار**، میلاددان اؤنجه ۷ ـ نجی عصرده مانّنالارئن یئرینه کئچدیلر. مئدیالیلار، چؤکوْنجه‌یه دَک آذربایجان دا اوْنلارئن فدراسیونلاری‌نین ترکیبینده قالدی. آذربایجانین جنوب قیسمینه **مئدیا**، دئییلمه‌سی بو معنادادیر. طبیعی‌دیر کی مئدیا توْرپاقلاری آذربایجانین حدودلاریلا عینی دئییلدی. مئدیانین چؤکوْشوندن سوْنرا جنوب آذربایجان **آهَمَنی**لر ایمپریاسی‌نین ترکیبینه گیردی (میلاددان اؤنجه ۳۳۰ ـ ۵۵۰).

«فرانسانین اوّچ قاتی بؤیوکلوکده‌کی بو گنیش اؤلکه ایراندا، توْرکجه دانیشان چوْخ سایدا بیر اقلیت واردیر. بو اقلیّتین باشلیجا توْپلولوغو، نوْفوسو اَن آز ۵ یا ۶ میلیون تخمین ائدیلن[۱۴۷] دَگیشیک، آمما توْرکیه توْرکجه‌سینه چوْخ بنزَر بیر دیل دانیشان مرکزلری تبریز اوْلان، سوْیداشلاری آذربایجان رئسپوبلیکاسیلا (جمهوری) حدود قوْنشوسو بولونان و عینی آدلاری داشییان ائللرده‌ده، یاشایان آذربایجانلی‌لاردیر. **زاگروْس** داغلاریندا، فارسلارین اؤلکه‌سینده چوْخ زامان کؤچه‌به (کؤچَری)، بعضاً آز یا دا چوْخ یئرلَشیک، داها باشقا توْرکجه دانیشانلار دا واردیر. خلاصه اوْلاراق، ایراندا توْرکجه دانیشانلارین توْپلامی مملکت نوْفوسونون یوْزده ۴۰ اِلی ۴۵ ـ ه[۱۴۸] قدَردیر. بو اینسان توْپلولوغونا، خوْصوصاً میلاددان اؤنجه ۲ مین ـ ایلدن بَری اوْینادیغی تاریخی روْل گؤز اؤنونده توتولدوغوندا، اهمیّت وئرمه‌مک اوْلماز...»[۱۴۹]

---

[۱۴۷] ـ کیتابین، بو قیسمی‌نین ماتریال‌لاری ایرانین نفوسونون ۲۵ ـ ۲۰ میلیوْن اوْلدوغو زامانا عائد اوْلسا گرَک؛ زیرا آشاغیدا دا تخمین ائدیلیر. دئمک ۶۰ میلیونلوق بیر ایراندا بو رقم‌لر ۵ یا ۶ دگیل، ۱۲ یا دا ۱۵ میلیون یازیلمالیدیر کی بو رقملرین ایندی، حقیقتده ۲۰ ـ ۳۰ میلیوْن اوْلدوغونو یازانلاردا وار. موعلییفین داها سوْنراکی فصلده، شیمال آذربایجان حاقّیندا وئردیگی رقم، ۵۱۱۰۰۰۰ نفوس ، (صحیفه ۳۲۹) نسبتاً داها یئنی‌دیر.

[۱۴۸] ـ ایران اوردوسو طرفیندن ژنرال رزم‌آرا زامانیندا آپاریلان استاتیستیکه (آمار) گؤره ایران نفوسونون یوزده اوتوزبئشی تورک‌دور اونا گوره بو گون ایراندا ان آزی ۳۰ میلیون تورک واردیر. ج ـ هیئت.

[۱۴۹] ـ Roux، ögə، s. 324

۳ . ۱ . ۳. آدلار وَ تاریخ

تۆرک‌شۆناسلیق آراشدیرمالاری ایره‌لیله‌دیکجه، **آذربایجان** آرتیق، بؤیوک ایمپریالارا تابع و بعضاً مُهم، آمما هر ـ حالدا کیملیکسیز بیر جۆزو اوْلاراق دئییل، چوْخ قدیمدَن، نه دورومدا اوْلورسا اوْلسون، ممتاز، وَ اؤزونه گؤره خاص وارلیغی اوْلان بیر یورد کیمی اوْرتایا چیخماقدادیر.

آنا دیلی تۆرکجه اوْلان آذربایجانین[۱۵۰] ایندییه قَدَر، «زاییچه نامه» (دوغوم وثیقه‌سی) وَ «شجره‌نامه»سی یئرینه «رسمی وَ سفارشی تاریخ»لرین مۆختلیف صحیفه‌لرینده، داغینیق حالدا وئریلن، آددا ـ بوددا، متناقض وَ مقصدلی[۱۵۱] معلوماتدان باشقا، خالقین الینده بیر شئی یوْخدور. بونلاردان تۆرک هوْیتّیمیز، **سلجوقلولارین** گلیشینده‌می، **ایلخانلار** دؤورونده‌می باشلاییب، مَنصبّی (مصبّی) قیزغین قوملوقلاردا ایتَن چایلار کیمی، صفوی‌لرده (مثلا: شاه عبّاس‌دا)می، نادِرشاه وَ یا اوْنون خلف‌لری زامانیندامی، یوْخسا، قاجارلار دؤورونده‌می، هاردا، هاچان ایتیب باتدیغی آنلاشیلماز.

بو سیس وَ قارانلیقلاری دَلَن، وَ تۆرکلرین تاریخینه ایشیق سالان کشف وَ بیلگیلر بیر چوْخ مسئله‌لره جاواب وئرمک اۆچون کیفایت ائتمز. بو تئوری‌لرین اۆستونده چوْخ ایشلَنه‌جک. اسکی منبع‌لر عالیملر طرفیندن داها دریندَن آراشدیریلاجاق، یئنی–

---

[۱۵۰] ـ آذربایجان خالقی‌نین سؤی ـ کؤکو باره‌ده دۆشونرکن اوْنون کئچدیگی یوْلو دیقّتله گؤزدن کئچیرمک لازمدیر. آیدیندیر کی، بو خالقین سؤی کؤکونده باشلیجا اوْلاراق، تۆرک دیللی سؤی بیرلشمه‌لری، قبیله ـ بیرلشمه‌لری دورموش وَ واقت آشیری بورادا یاشایان ائتنیک قروپلاردا اوْنلارا قاینابیب ـ قاریشمیشدیر. تۆرک ـ دیللی سؤیلار قبیله بیرلشمه‌لری کمیت و کیفیت باخیمیندان اۆزۆللو (تمللی وَ مُمتاز) اوْلموشدور؛ باشقا سؤزله دنسک، قاشقای، ساق، آرساق، سیراق / شیراق، هون باسیل خزر، وارساق، اوغوز، ساویر، اوْنوغوز خلج وَ س. آذربایجانلیلارین خالق/ اولوس اوْلاراق بیچیملَنمه‌سینده (فوْرمالاشماسیندا) سایجا چوْخلوق تشکیل ائتدیکلری کیمی، اوْنلارین عنعنه‌وی/ معنوی عالمینده‌ده اۆستون یئر توتموشلار. اینامالار سیلسیله‌سینین، میفیک گؤروشلرین، حیاتین ادارک فوْرماسینین، تفکّورون، سؤی پسیخولوژی‌سینین، خالق یارادیجیلیغی‌نین باشلیجا تۆرک دیللی قبیله‌لرله باغلیلیغی بئله بیر قناعته گلمه‌یه اساس وئریر...» (سیدوف اؤگه ص ۱۱).

[۱۵۱] ـ پروْف. سیدوف دئییر: «آذربایجان خالقی‌نین سؤی‌کؤونر قصداً، بیله‌رَکدَن قاریشدیرانلاری دا گؤز قارشی‌سینا گتیرسَک، اوْندا سؤیکؤکویله مشغول اوْلمانین نه قَدَر آغیر بیر دوروما توش گلدیگی آیدینلاشار. کؤکلرین کوْمپوْننت‌لرینین، شاخه‌لرینین دۆرلولۆیۆ چوْخ‌سایلی قبیله ـ بیرلشمه‌لریندن اوْلماسی دا چتین‌لیک یارادیر(سیدوف، عین، ص. ۹).

یئنی مأخذلر تاپیلاجاق، و بئله‌جه توٚرکلرین، او جمله‌دن آذربایجانلیلارین حقیقی کیملیگی بوٚتون گوٚرکمی ایله اوْرتایا چیخاجاقدیر.

توٚرک‌لرین تاریخ‌لرینین گوٚن ایشیغینا چیخماسی اوٚچون بیر چوْخ آنگللرین آشیلماسی گره‌کیر. حیات شرطلری، عادتلر، حرکتلی وَ چوْخ گئنیش جغرافیا اوْزَرینده وقوع بولان حادثات، چشیدلی **خوٚصومت**‌لر وَ اوْیونلارا عصرلرجه معروض قالماق، آرالاریندا نیفاق و تفریقه، اوٚزون وَ اوٚزگه‌نین دال ـ با ـ دال کئچمیشین میراثینی کوٚکدَن تخریب... وَ سایر کیمی آفت‌لر، آراشدیریجینی چوْخ زامانلار چاره‌سیزلیکده بوراخیر. بو قاریشیقلیق‌لار ایچینده آراشدیریجیلارین اوْرتایا آتدیقلاری وَ آتاجاقلاری تئوریلرده جدّی علمی تنقید طلب ائتمکده‌دیر؛ بودا ماتریال‌لارین (مطلب‌لرین) کافی مقداردا توْپلاشماسی اوٚچون، هله بیر ـ آز ائرکن گوٚرونور. ایندی، منطیقاً، گوٚروله‌جک ایش، اله ـ کئچن باشلیجا ماتریاللاری وَ اوْرتایا آتیلان یئنی تئوریلری دیقّتله گوٚزدَن کئچیرمکدیر.

پروْفسور میرعلی سیدوف ـ ون دئدیگی کیمی: «دوٚنیا مدنیتی‌نین یارانماسیندا شرقلی، ایشیقلی یئرلردن بیرینی توتان آذربایجان خالقی‌نین سوْیکوٚکو (ائتنوْ گئنئزیسی) چوْخ مُرکّب تاریخی پروْسِس کئچیرمیش.»[۱۵۲]

آذربایجانین اوزون تاریخینده، بو و یا باشقا شکیلده ظاهر اولوب و اونا بیچیم وئرن قبیله‌لر ـ بیرلشمه‌لرینه ایشارت ائتمه‌دن قاباق «آذربایجان» سوٚزونون حقیقته یاخین گوٚرسه‌نن آنلاییشی دوٚشونمک گره‌کیر: آذربایجان، موٚختلف صورتلرده تلفّظ ائدیلمیشدیر: مثلاً آذربایجان، آذربایگان، آذِربئجان، آدیربئجان (شاهنامه‌نین یازیلدیغی «مُتقارِب» دئییلن «بَحر»، وَ کلمه‌نی دوْغرو درست ایچینه آلا ـ بیلمه‌ین «وزن»لرده یازیلان شعرلرین «قالیب» ایجابی)، آذرآبادگان وَ سایر.

سوٚزون اِتیموٚلوٚژیک ایضاحی اوٚچون بعضاً **آدام آدلاری** (**آتروْپات** کیمی)، یا دا **فارسجایا** مُراجیعت ائدیلمیشدیر (مثلا سوٚزون ترکیبینده اوْلان «آذر» ـ ی، «اوْد»

[۱۵۲] ـ سیدوف ـ پروْفسور، عینَ، ص. ۹.

ترجومه ائدیب وَ کسرینی اوْنا گؤره اویدورماق کیمی). بیر یئر آدی‌نین معناسینی آنلاماق اوّچون «هر شئیدَن قاباق یئرلیلرین دیلینه باش وورماق»، اَن مناسیب و اکثرا دوْغرو یوْل ایکن، اوزون زامان، آذربایجان حاقیندا، خواجه رشیدالدّین و بیر ایکی داها عالیمین (معلوم سببلره گؤره) بو مؤوضوعدا، سؤزونه باخان اوْلمادی.

بو اوّچونجو یوْل بیزی هارالارا گؤتورور؟ بو بابدا پروْفسور سیدوف، موْختلیف نظریه‌لری، «آذربایجان خالقی‌نین سوْیکؤکونو دوْشونرکن» آدلی اثرینده بیر آرایا گتیردیگی معلوماتدان (یازیمیزین «اوْن سؤز»ده ده ایشاره ائتدیگیمیز کیمی) یئری گلدیکجه، قیسالداراق فایدالاناجاغیق.

۲. ۳. «آذربایجان خالقی‌نین سوْیکؤکونو دوْشونرکن»[۱۵۳]

آذربایجان، تاریخ بوْیو، سیاسی ـ جغرافی ـ ائتنیک (قومی) تشکّوْله دوْغرو اینکیشاف مرحله‌لرینی بیررَ- بیررَ کئچیریرکن، طبیعی اوْلاراق، حدود وَ ائتنیک دَییشمه‌لرینه معروض قالمیشدیر. بو مسئله‌نین تفرّعاتی، آراشدیریجیلار آراسیندا فیکیر آیریلیقلارینا سبب اوْلموشدور. مُعین مقصد و منفَعَت‌لر ده اختلافلاری کؤروکله‌میش وَ بو بابدا، هر کس اؤز ایشینه گلن تفرّعاتا «اوْنجه‌لیک» وئریب و ایسته‌گینه گؤره، فیکرینی تأیید ائدَن روایتلری آشیری قیمتلندیردیگی حالدا، ضررینه اوْلانلاری، اؤرت ـ باس ائتمیشدیر. هله چاغیمیزا عارض اوْلان، وَ باشقالارینی خوْر گؤرمکله مایالانان، آشیری (مفریط) میلیتچی‌لیک و ساختا، جَنجَلچی (ing. Clamorous) «وطن‌پرورلیک»[۱۵٤] گؤستَریلری، اوْرتالیغی بوْسبوتون قاریشدیریبدیر. بو «تبریزین اسکی مسگره ـ بازار» هاواسینی آندیران کاکافوْنی جَهنّمینده، دوْغرو ـ دوْروست دوْشونه بیلنلرین سَسلرینی ائشیتمک آسان دئییلدیر.

نه ایسه، دوْکتور هیئت‌ین بیر آرایا توْپلادیغی معلوماتدان خلاصه صورتده آذربایجانین حدودلارینی گؤسترمگه چالیشاق. آذربایجان، آهئمنی‌لر زامانیندا،

[۱۵۳] ـ سیدوف ـ ون اؤگه ـ نین باشلیغیدیر.

[۱۵٤] ـ بیر فرانسیز تعبیری ایله، «حیله‌بازلیغین سوْن سنگری».

«کیچیک میدیا» آدلانیرمیش. «شرق حدودو خزر دنیزی دربندینه قَدَر اوزانار؛ دربند، میدیالیلاری پارفیادان آییریرمیش... آهئمئنیدلردَن سوْنرا، آدی آتروپاتِن اوْلموش و داها چوْخ جنوبی آذربایجانا محدودلاشمیشدیر... ساسانیلر زامانیندا (میلاددان سوْنرا ـ ۶۵۲ ـ ۲۲۴) شیمال حدودلاری دَییشمک حالیْندا ایمیش. بو دا خزر توْرکلری‌نین هجوم‌لاری و جنوبا دوْغرو ایره‌لیلمه‌لری و گئری چکیلمه‌لری ایله علاقه‌داردیر(مأخد: **ز ـ و ـ توْغان**، «ایسلام انسیکلوْپئدیسی»)... .

ساسانلی شاهلاردان، انوشیروان (میلاددان سوْنرا ۵۷۹ ـ ۵۳۱)، شیروان وَ دَربند ـ ی آلینجا، اوْرالاردا قالالار تیکدیردی، بوْتون بو ساحه آذربایجان اوْلاراق تانینمیشدیر... دربندین دیوارلاریندا میلاددان سوْنرا ۵۵۳ ـ ده حَکّ ائدیلمیش یازیدا آذربایجانین شیمال حدودونون دربند اوْلدوغو آنلاشیلیر... ایسلام تاریخچی‌لریندَن یعقوبی، بَلعَمی، مَسعودی، ابن اثیر... آذربایجانین سرحدّینی، دربند تانیتمیشلار. بلعمی‌یه گوْره «حدود، همدان‌دان باشلاییر وَ سوْنو خَزَرین **دَربَند** ـ ینه قَدَر اوزانیر». باشقا بیر یئرده ده ایشاره ائدیلدیگی کیمی، عینِ اثرین (دوْکتور، ج، مشکور ـ ون رِداکسیاسیندا) ۴۲ ـ نجی صحیفه‌سینده «بو یئرلرین هامیسی توْرکلرین الینده‌دیر» دئییلیر... میلاددان سوْنرا ۱۸۸۴ ایلینده کیئف ـ ده چاپ اوْلموش، تیفلیس روس قارنیزوْنونا منسوب، **ایدیل ـ اورال** توْرک‌لریندن بیر ضابطین ترتیب ائتدیگی موْنوْگرافیادا، آذربایجانین جنوبی وَ شیمالی (اوْ تای، بو تای) قیسیملریندن (چیزیلمیش سرحدلره باخمایاراق)، «آذربایجان» دئیه بحث ائتمیشدیر.[155]

«آذربایجان» دئییلدیکده، بو کلمه‌دَن قصد اوْلونان ساحه وَ اوْنون حُدودلاری دئدیگیمیز کیمی، اکثر مُناقیشه وَ سوْن زامانلاردا بعضاً چاتیشماقلارا (بلکه چارپیشماقلارا) باعث اوْلور. علمی بحثلر، فرانسیزلارین دئدیکلری کیمی بیر نئچه «Politicard» یازیچی واسیطه‌سی ایله قیزیشدیریلیرسا همیشه بئله اوْلار. هر کسین

[155] ـ هیئت دوْکتور. جواد؛ «آذربایجانین آدی وَ سرحدلری»، وارلیق تهران، ۱۹۹۳، نوْمره ۳ ـ ۹۰، ص. ۸ ـ ۷.

بیلدیگی کیمی، آذربایجانین ۱۹ ـ نجو عصرده پارچالانماسی، بیر آلین یازیسی یوْخ تاریخی «عَرَض»[۱۵٦] ـ دن (ing. Accident – dən)، باشقا بیر شئی دئییلدیر.

مُناقیشه مؤوضولاریندان بیری، سوْن زامانلاردا، ایندیکی آذربایجان رئسپوبلیکاسی‌نین[۱۵۷] تامامی‌نین وَ عینًا تاریخی آران اوْلاراق جنوب آذربایجاندان همیشه آیری یاشامیْش اوْلدوغودور. بورادا، تصحیحی چوْخ آسان اوْلان، (اسکی‌لرین «عموم ـ وَ خوْصوص مین وَجه» دئدیکلری) بیر منطق خطاسی واردیر: هـ ـ ۱۰۶۲ (= میلاددان سوْنرا ـ ۱۶۳۴) ـ ده، یازیلمیش «بُرهانِ قاطع، لغتی» ـ نه مراجیعه ایله دوْزَلدیله‌بیله‌جک بیر سَهو. اوْ کیتابدا (خلاصه اوْلاراق) «**آران**» مادّه‌سینده «آذربایجان ـ ین بیر ویلایتی‌نین آدی‌دیر؛ **گنجه** و **بَردعه** ـ ده اوْنا باغلیدیر»[۱۵۸] دئیه یازیلمیش.

استرابوْن (میلاددان اوْنجه ـ ۶۳ ـ ۲۴)، کیمی بو فیکیرلره دایر قیدلری اوْخودوغوموزدا، توْرک ـ دیللی **آلبان/ آران** ـ لارین، اوْز یئرلرینده یاشارکن آذربایجانا باغلی اوْلدوقلارینی تأیید ائدَن سؤزلرله قارشیلاشیریق.

دئدیگیمیز کیمی زامان زامان آذربایجانین جوغرافیسی، بیر سؤال کیمی اوْرتایا آتیلیر. مولّیفین، بو اوْزون بحثه اختصارلا وئردیگی جوابینی، داها دا قیسالداراق ترجمه ائدیریک (یازی، فارسجادیر) »... ۱۰۵۰ ایل بوندان قاباق، سامانی‌لرین وزیری ابوعلی محمّد بلعمی ـ نین تاریخِ طبری ـ دَن چئویردیگی وَ دوْکتور جواد مشکور ـ ون همّتی ـ ایله تهران ـ دا ۱۳۳۷ ـ ده (۱۹۵۹ ـ دا) چاپ اوْلموش «تاریخِ طبری» ـ ده آذربایجانین فتحی باره‌ده بئله یازیر: ... خلیفه عمرین آذربایجانی تدقیق اوّچون گؤندرمیش اوْلدوغو مأمور از ـ جمله دئمیش: آذربایجانین حدودونون باشی همدان ـ

---

[۱۵٦] ـ جمهوریتی‌نین

[۱۵۷] ـ اصلینده اوْلمایب سوْنرادان عمله گلن، علت، بیماری، عارضه

[۱۵۸] ـ ابنِ ـ خلف ـ تبریزی، «برهان ـ قاطع» ـ ده، «آران» مادّه‌سینی آچیقلارکن (مرحوم تیمور پیر هاشمی‌نین وارلیق ـ دا چاپ اوْلموش بیر ترجمه‌سی ایله) عیناً بئله دئییر: اراَن، ایکینجی حرفی‌نین تشدیدی ایله «پرران» وزنینده اوْخونور. بو آذربایجان ویلایت‌لریندن‌دیر کی گنجه و بردعه، اوْنا باغلیدیر. دئییرلر آلتین و گوْموش معدن‌لری وار. آدینی تشدیدسیزده دئیرلر.

(ابهر ـ زنگان) ـ داندیر؛ سوْنو **دربندِ** ـ **خَزران** ـ دا بیتر. آرادا نه آبادلیق وارسا، شَهر (عربجه‌سی: باب) دئیرلر. جامِعلَر، شهرلرده (ابواب ـ دا) ایشلکدیرلر».[۱۵۹]

بو کیتابدا، یعنی «تاریخِ طبری‌نین[۱۶۰] ۴۲ ـ نجی صحیفه‌سینده عینِ بَحثه داوام ائدرَکن، یوخاریدا دا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، حرفی حرفینه، بئله یازیلیدیر: «این سرزمینها، همه به دستِ ترکان بود»؛ (بو یئرلرین تامامی، توْرکلرین الینده ایدی).

مولّیف، مشهور یعقوبی ـ یه مُراجعتله یازیسیندا دئییر: ... اوْ، آذربایجان حدودونو زنجاندان **وَرسانا** قَدَر بیلمیش، آرازین اوْ بیرطرفینه اوْ جوْمله‌دن **بئیلاقانی** وَ **بَردعی** یوخاری آذربایجان دئیه تانیتمیشدیر (یعقوبی، اَلبُلدان، ص ۴۷)[۱۶۱].

(هجری ۴ـ نجو = میلاددان سوْنرا ۱۰ ـ نجو عصرده یاشایان) مسعودی (اَل ـ ارّان، مِنْ بِلادِ آذربایجان» (آرّان، آذربایجان یئرلریندن‌دیر)، دئمیشدیر[۱۶۲]، ابنِ ـ اثیر **آران** ـ ی، آذربایجانین بیر بوْلمه‌سی (قیسمی) معناسیندا باشا دوْشور.[۱۶۳] حمدالله مُستوفی ایسه «نزهت‌القلوب» ـ دا (هـ . ۷۴۰ = میلاددان سوْنرا ـ ۱۳۲۱)، اوْ جمله‌دَن بئله دئییر: آذربایجانین حدودلاری **عراقِ عجم**، **موغان**، گوْرجوستان، وَ ارمنستان ـ ا یاپیشیر... شَهَرلریندَن تبریز، **اوْوجان... گرگر، ناخجیوان اجنان، اوْردوباد، آزاد** وَ **ماکویه**دیر.[۱٦٤]

م ـ ع ـ فرزانه، رحیم رئیس‌نیا ـ نین «آذربایجان در سیرِ تاریخِ ایران» ـ ینی تنقید ائدرَکن بئله یازیر: کیتابدا، شیمال وَ جنوب آذربایجان خالقی‌نین، تاریخی وَ قوْمی باغلیلیغی وَ بیر پارچالیغی بحثینه اوْتَری باخیلیب کئچیلمیش. ایندی بعضی یازیچلار اوْچون شیمال آذربایجان آنجاق اسکی **آلبان/ آغوان**، **اوْرتا آران** وَ ۱۹۱۸

[۱۵۹] ـ هیئت، دوکتور جواد؛ «درباره‌ی آذربایجان کجاست؟، وارلیق، تهران، ۱۹۹۰ نومره ۳ ـ ۷۸ ص ۲۷. (پیرهاشمی ـ نین «آران، ولایتی ـ ست از آذربایجان» یازیسیندا، سید اسماعیل وکیلی ـ نین «آذربایجان، پیش از تاریخ وَ پس از آن» کیتابیندان (جلد ۱، هـ ۱۳۶۲ = م، ۱۹۸۴) آلدیغی کئچیدله توتوشدورولوب بیر ـ ایکی کلمه آرتیریلاراق تامامْلانمیشدیر.

[۱۶۰] ـ بلعمی، ابو ـ علی محمّد؛ «تاریخ بلعمی، ترجمه ـ ی تاریخ، طبری، هه، ۱۳۳۷ = م، ۱۹۵۹ ص. ۴۲. رداکتور: ذر ـ ج. مشکور.

[۱۶۱] ـ هیئت، دوْکتور، eyny

[۱۶۲] ـ مسعودی. «مروج ـ الذهب» مِصر چاپی ۱۳۰۳، جلد ۱، ص. ۱۰۰.

[۱۶۳] ـ ابن اثیر، «الکامل» علی هاشمی حائری‌نین فارسجایا ترجمه‌سی، جیلد ۱۶، دوْکتور هیئت ـ ین حاشیه‌سی، عینی یازی ص. ۲۸)

[۱٦٤] ـ «مستوفی، حمدالله؛ «نزهت القلوب»، ص. ۱۰۲ ـ ۸۵ . (حاشیه دوْکتور، هیئت ن ögy، حاشیه‌سی)

آنلاشماسی‌نین تعیین ائتدییی حدودلار ایچینده آیری قالمیش اراضی‌دَن عبارتدیر... بورادا اساس بحث آران ـ ین دۆرومو دئییلدیر... اساس مسئله شمالی؛ وَ هامیسی‌نین اۆستونده، نهنگ وَ گؤرکملی، اوْرتاق (واحید) خالق ادبیّاتی یاراتمالاریدیر. سوْی بیرلیگی‌نین سؤز ـ گؤتورمز نیشانه وَ تَملی‌دیر بو. زامانیمیزدا، آرازین اوْ تایی وَ بو تاییندا یاشایانلاری (بۆتون کئچمیشینی گؤرمه‌مَزلیکدَن گله‌رَک) ایکی آیری تیره وَ عراقدان ظنّ ائدیرلر.[۱۶۵]

مۆختلیف مولّیف‌لر «آذربایجان آدی‌نین چوْخ اَسکی اوْلدوغونو» تکرار ائتمیشلر. اوْ جُمله‌دن، «داها آرتیق بیلگی اۆچون آلستاد(**Audry Alstad**)ـ ین «آذربایجان تۆرک‌لری» اثرینی تؤوصییه ائدیر.[۱۶۶]

«... م. آذرلو، ت. موسوی، ز. یامپوْلسکی ـ نین بیرلیکده یازدیقلاری مقاله‌ده دئییلدیگی کیمی، بیر سیرا اَسکی و چاغداش عالیملر، ائله‌جه ده **استرابوْن**، **ابنِ مُقفّع**، **مقدّسی**، **اِبنُ الفقیه**، **یاقوت حموی**، **حَمداللهِ مستوفی**، م. استرئق، ت. **هوْلدیسک**، **اِ. هِرتز فئلّ**، ر. گریشمان وَ سایر بئله حساب ائدیرلر کی «آذربایجان» سؤزو آدام آدی «آتروپات» ـ دان یارانمیشدیر. آنجاق بو فیکری قبول ائتمه‌ینلر[۱۶۷] ده واردیر. اوْنلار اِدّعا ائدیرلرکی، «آتروپات» عُمومی ایسمدیر. بیر سیرا آراشدیریجی‌لار، اوْ آرادا **بارتوْلوم**، م. ن. **بوْغوْلیوبوْو** وَ سایر «آذربایجان» یئر آدینی **«آوِستا»**داکی اوْد تانریسی **«آتار»**لا باغلاماغا چالیشیرلار. آ. **آذرلی**، ت. **موسوی**، ز. **یامپوْلسکی** ایله بیرلیکده یازدیقلاری یازیدا ت. **نوْلدئک**، ن. ی. **مارّ** (N. Y. Marr)، گ. **نیوبرگ** (G. Nyuberğ) گ. **ویندئنگرئن** (G. Vindengren)، ع. م. **دمیرچی‌زاده**، (Ə. M. Dəmirçizadə)، اِ. م. **دیاقانوْو** (E. M. Diyaqanov) ل. **گرادئرین** **«آتروْپات»**ین ترکیبینده‌کی **«پات»**ی **ایران** ـ دیللی سؤز سایبلدیغینی گؤسترمیشلر. **«پات»** سؤزونون

---

۱۶۵ ـ فرزانه، محمدعلی؛ ـآذربایجان در سیرِ تاریخ ایران از آغاز تا اسلام» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۰ سایی ۳ ـ ۷۸، ص. ۲۲ ـ ۲۱.

۱۶۶ ـ ذر. پارسا بناب «آذربایجان و زبانِ آذربایجان» وارلیق، تهران، ۱۹۹۱ سایی ۴ ـ ۹۱ ص. ۲۵.

۱۶۷ ـ تفصیلات اۆچون باخ: آ سنبل‌زاده، «آذربایجانلیلار؛ ائتنوْگنئز وَ خالق ـ ین فوْرمالاشماسی» باکی، ۱۹۹۰ وَ ـ غیب‌الله یئف، «آذربایجانین ائتنوْگنئزیسینه دائر تاریخی ائتنوْگرافیک تدقیقات» باکی ۱۹۹۱.

«باشچی»، «جناب» معنالاری اوْلدوغونو دا قید ائتمیشلر... «چوْخدان علمی اساسی تاپیلمایان «آذربایجان سؤزونو آذربایجانین منسوب اوْلدوغو دیل قروپو سؤزو کیمی ایضاح ائتمک ایستەمیشلر. بو بارەده ۱۲ - نجی یوْز ایلی‌نین تانینمیش عالیمی **رشیدالدین** وَ سایره ده عیناً بو فیکیردَیمیشلر»...[۱۶۸] بو یوْلدا دوْشوننلر گلەجک آراشدیریجیلاری گرچک‌لیگله دوْغرو یؤنلتمیشدیر»،

مشهور «**برهان قاطع**» لوْغتی‌نین موءلّیفی، **محمّدحسین - ابن - خلفِ - تبریزی**، هیندیستاندا (هـ . ۱۰۶۲ = م. ۱۶۳۳) چاپ اوْلموش کیتابدا بئله یازیر: «دئیرلر آغوز (اوْغوز) اوْ ویلایتی آلدیغیندا، اوْرادا، **اوْوجان** یوْرەسی‌نین دوْزلوک وَ اوْتلاقلاریندان چوْخ خوْشلاندی. فرمان وئردی هر کس بیر آتَک توْرپاق گتیریب اوْرایا توْکسون؛ اؤزو ده اَن باشدا بیر آتَک توْرپاق گتیردی؛ دالیسیجا بوْتون خالق وَ قوْشون توْرپاق داشیدیلار، مُعَظّم بیر یوکسکلیک یاراندی، آدینی «**آذربایگان**» قوْیدولار... زیرا، «**آذر**» توْرکجەده «**اوْجالیق**» وَ یؤکسکلیک» - دیر؛ «**بایگان**»دا «**اولولار**»، «**بؤیوکلر**» آنلامیندادیر.[۱۶۹]

بو مئتودا گؤره، پروْفسور **سیّدوف** - ون فیکیرلری ایله کلمەنین ایضاحینا داوام ائدیریک: «... عرب، فارس دیللریندە سؤزون «آذ» - لا باشلاماسی بئله بیر قناعته گلمەیه ایمکان وئریرکی، «**آذ**» ترکیبی دوْغمادیر. بیزجه «**آذ**» ترکیبی اسکی توْرک - دیللی قبیلەلرین آدی‌دیر. «آز» قبیلەبیرلشمەسی خالق[۱۷۰] آدینا «**گوْل تِکین**»، «**توْنیوقوق** وَ سایر کیمی آبیدەلردە راست گلیریک.»

«آذربایجان» سؤزونون «آر // اَر» ترکیبی حاقّیندا آراشدیرماجیلارین گؤروشلری موْختلیف‌دیر. چوْخداندیر کی بیلگینلری «آر // اَر» - ین کیمه عاید اوْلماسی

---

[۱۶۸] - سیدوف. اؤگه ص. ۱۴ - ۱۳.

[۱۶۹] - هینت، دوْکتور جواد عینه ص. ۴ - ۳.

[۱۷۰] - S. Y. Malov. آز - لاری خالق ساییر. (س. ی. مالوْو، پامیاتنیک = (Bu Seyidovun qeydidir. 15. Haşiyə.
M. ،Pamyatnik drevnetyorlkskii ص. ۳۶۲، ۱۹۵۱.

ماراقلاندیریر... (**رادلوْوون** دئدیگی کیمی) «آر» سؤزونو تۆرک «آر»ی منشألی اوْلدوغونو علمی باخیمدان تماميله دوْزگون حساب ائدیریک.

هله و. ک. **قئلماقوْو** ـ دان قاباق و. و. رادلوْو، ل. **بوداقوْو، ژیران مِقلوْش.** و سایر ده «آر // اَر // ایر // ائر»ی تۆرک منشألی سؤز سایمیشلار. تۆرک دیللریندن «آر// اَر» ـ ی «آذربایجانلیلار» «آر»، «**کیشی**»، «**ایگید**»؛ **چوواشلار، تۆرکمنلر** «اینسان» ، «کیشی»، **اؤزبکلر، قیرقیزلار، تاتارلار، باشقیردلار** «کیشی»، «ایگید»؛ **قاراقالپاقلار** «کیشی» معنالارینا ایشله‌دیرلر. «آر» تۆرک دیللرینده «قیرمیزی» معناسینی‌دا وئریر. اوْندا «آذر (آر)، یاخشی ایستر قیرمیزی دئمکدیر. دئیه‌سن، بونونلا گۆنَشی گؤز قارشی‌سینا گتیرمیشلر. چۆنکی گونَش یاخشی ـ ایستر وَ یارادیجی سایيلميشدیر... «آر// اَر// ایر// ائر» بو وَ باشقا سؤزه قوْشولاراق قبیله، قبیله بیرلشمه‌سی، اوْنقون، تانری آدی، یاراتمیشدیر. میثال اوْچون؛ **آو ـ آر، خز ـ اَر، ماج ـ آر، جوو ـ آر (سوب ـ آر)، قاج ـ آر**... بیز ائرکن وَ سوْنراکی اوْرتا یوز ـ ایللیکلرین منبع‌لریندَن، «**کوْلتئکین**»دَن وَ بنزری آبیده‌لردَن، مُعاصیر تۆرک دیللریندَن میثاللار گتیرمگه احتیاج گؤرمورو‌ک...»

«... «آذربایجان» سؤزونون «**بای// بئی**» ترکیبی، «وارلی»، حاکیم» معناسینداديیر. ایندی ایسه سؤزون سوْن ترکیبی «گان // جان» حاقّیندا فیکریمیزی سؤیله‌یک: «گان (قان)» بیر سیرا تۆرک دیللرینده (کیچیک فوْنئتیک دَییشیک‌لیکله) چوْخ معنالیدیر. اوْ، **تئلئوت، لئبئد، آلتای، شوْر، ساقا، کوْیبال، قیْرقیز** وَ سایر تۆرک دیللرینده «**قاغان**»، «**خان**»، «**حاکیم**» دئمکدیر، «**قان**»داکی «ن» سَسی نونی سغیرله (= نونِ غونّه/ ساغیر نون ایله) دئییلسه، «**آتا**» آنلامینداديیر. «گان» سَسی بیر سیرا تۆرک دیللرینده اوْلدوغو کیمی <ی> سَسی‌نین تأثیری نتیجه‌سینده یومشالمیش «e» ـ یه کئچمیشدیر.

«... آذربایَجان: **اوغورلو، یاخشی** ـ ایستر (آز)، یاخشی ـ ایستر قیرمیزی، یعنی گۆنش (آزار // آذَر)، وارلی (**بای**)، آتا (**گان**) دئمکدیر. اوْ واختیله **یاخشی** ـ ایستر

قیرمیزی، یعنی گۆنش **آنتروٚپوٚموٚرفیک** تانریسی‌نین آدی ایمیش. سوٚنرالار، **آذ** قبیله‌سیندَن اوٚلان **خان**، **بَی**، اینسان معناسیندا ایشلنمیشدیر».[۱۷۱]

سؤزو، **جهانگیر زینال اوٚغلو** ـ نون کیتابیندا بیر قیدله بیتیرمک ایسته‌ییریک: «آذربایجان عالیم‌لری‌نین سوٚنونجو آراشدیرمالاریندا دا بو سؤزون (آذربایجان سؤزونون) کؤکۆ اوٚز دوٚغما دیلیمیزده آختاریلیر. بیز بو فیکیرده‌ییک کی، آذربایجان سؤزونون کؤکونده آسیا، آراز، قافقاز، آزوٚف کیمی یئرلره آد وئرمیش وَ تاریخی دومانلارا بورونموش قدیم، سیرلی بیر خالقین ـ **آذلارین** ـ **آذرلرین** آدی دایانیر. بو خالقین تۆرک دیللی اوٚلماسی‌دا شبهه‌سیزدیر (عؤمور کیتابی، باکی ۱۹۸۸ ص.۱۱). آذربایجان سؤزو حاقّیندا تاریخچی وَ فیلوٚلوٚقلاردان ع. **دمیرچی‌زاده‌نین**، آ. **آخوندوٚفون**، م. **سیدوفون**، آ. **محمّدوٚفون**، ع و یا اِ **فرضعلی**‌نین، ای. **علی‌یئفین**، م. **آذرلی‌نین**، ز. **یامپوٚلسکی**‌نین، وَ آدلاری چکیلمه‌ین اوٚنلارلا مولّیف‌لرین آراشدیرمالاری واردیر.[۱۷۲]

۱ .۲ .۳. آلبانلار

«آذربایجان، لاپ قدیمدَن بیر چوٚخ قبیله بیرلشمه‌لری‌نین، خالقلارین یاشادیغی، قاینایيب ـ قاریشدیغی، فوٚرمالاشدیغی اؤلکه اوٚلموشدور. اوٚنون آیریلماز بیر حیصّه‌سی اوٚلان **آلبان/ آلبانیا/ آغوان/ آلوان/ آران**، اوٚنون آیری- آیری یئر آدلاری‌نین (توٚپوٚنیم‌لرین) آنلامی بو یئرلرده یاشایان (**استرابوٚنا گوٚره**) ۲۶ قبیله‌نین آدی، آذربایجان دیلی ایله باغلی‌دیر. البّته بورادا باشقا دیللرله ده سَسله‌شن بعضی یئر آدلاری... (وار)... آراشدیرما گؤستریر کی، آذربایجانئین وَ اوٚنون آیریلماز حیصه‌سی اوٚلان آلبانیانئین یئر آدلاری‌نئین اَن اسکی قاتی آذربایجان دیلی ایله باغلیدیر... یئر آدلاری‌نئین اسکی قاتی‌نئین تۆرک دیللری ایله سَسلَشمه‌سی ده چوٚخ طبیعی‌دیر. چوٚنکی هله قدیم **یونان**،

[۱۷۱] ـ عین ص. ۱۹.

[۱۷۲] ـ زینال اوٚغلو، جاهانگیر؛ «مختصر آذربایجان تاریخی» آذربایجان دوٚولت کیتاب پالاتاسی، باکی، ۱۹۹۲، ص. ۱۲۳.

ائرمنی، **گوْرجو** منبع‌لری‌نین وئردیکلری معلوماتا گؤره، توْرک دیللی قبیله بیرلَشمه‌لری، سیلسیله‌لری، خالقلاری میلاددان دا چوْخ قاباقلار بورادا یاشامیْشلار.

بو بارەده بعضی تاریخی دَلیللری یادا سالماق ایسته‌ییریک.

۵ـ نجی یوز ـ ایللیگین ائرمنی تاریخچی‌سی **موْسئس خوْرئناسی** میلاددان قاباق ۱۲۷ ـ ۱۴۹ ـ نجی ایللرده حاکیمیتده اوْلموش ائرمنی شاهی **واقارشاقدان** بحث آچارکن ماراقلی بیر حادیثه‌نی ده خاطیرلادیْر. تاریخچی قید ائدیر کی، **واقارشاقیْن** واختیْندا قافقاز داغی‌نیْن آتک‌لریندە یاشایان **بولغارلاریْن** اؤلکه‌سینده دوْشمنچی‌لیک یارانیْر. اوْنلارین چوْخو ائرمنستانا کؤچور وَ اؤزلرینه یورد سالیْرلار... بو معلوماتا (گؤره) اساسا دئمک اوْلار کی، توْرک ـ دیللی قبیله‌لردَن، تاریخچی‌نین اؤزوندَن آزی یئددی عصر اوّل قافقازدا توْرک بولغارلاریْن یاشادیقلاری توْرپاقلار **بولغار** اؤلکه‌سی آدلانمیْشدیر. گوْرجو منبع‌لرده ده توْرک ـ دیللی خالقلارین (هونلار، **بونتوْرکلر/ بونتورقلار**، **قیپچاقلار**) میلاددان قاباق و میلادین ایلک عصرلرینده قافقازدا، اوْ جمله‌دَن آذربایجاندا مسکن سالماسی حاقّیندا معلومات واردیر.[۱۷۳]

آلبانلار دوْرلو آدلارلا تانیْنمیشلار: **آلبان/ آلبانی یا/ آلوان/ آلبانک/ آران/ آرران** و سایر. هر هانسی آدلا آدلانسالار، جغرافی ـ تاریخی باخیمدان بو یئر «آذربایجان اراضی‌سی‌نین بیر حیصّه‌سی ایمیش وَ **داغیستانی** احاطه ائدَرمیش.

... بورادا کیچیک‌لی ـ بؤیوکلو بیر چوْخ قبیله‌لر، قبیله بیرلشمه‌لری اوْ سیْرادان... توْرک دیللی قبیله‌لر یاشامیشلار.[۱۷۴]

آرانین، موْنبیت اراضی‌سینی اکثر سو باساردی. ۲۶ قبیله‌لیک بیر جماعت اوْلدوغو، و بیر بیرلری ایله چوْخ زامان ایختلافدا اوْلدوغو روایت ائدیلیر. اوْدا تاپیْنیرلارمیْش (پرستیش ائدیرمیشلر).

[۱۷۳] ـ سیدوْف، عینی ص. ۶۲ ـ ۶۰.

[۱۷۴] ـ عینی ص. ۷۱ ـ ۷۰ و ۶۹.

«**آلبانی**، شیمالدان قافقاز داغلاری وَ **سارماتلارین** (روسلاردان اوّل یئرلی‌لرین) یوردو؛ جنوبدان **آراز**، **آتروپات** ـ ین اؤلکه‌سی وَ ائرمنستان؛ شرقدن خَزَر دَنیزی و اوْرتا آسیا ایله حدودلانیردی. میلادین ۳ ـ نجو عصرینده، گنجه، ناخجیوان، و باکی کیمی تیجارت و مُهمّ صنایع شَهَرلری واردی. مُستقیل اوْلماسینا رغماً، سیاسی و تجاری باخیمدان، بیر زامانلار، ساسانیلره باغلی ایدیلر. اکثریتله خریستیان ایدیلر. م. ۶۳۰ ـ دا عربلرله ساواشدیلار؛ م. ۶۶۷ ـ ده **جاوانشیر**، **آلبان** شاهزاده‌سی عرب‌لره بیعت ائتدی. عرب‌لرین **آلبانی**، **ناخجیوان**، **اردبیل** وَ **ماراغاداکی** قارنیزوْنلاری دایما خالقین هجومونا معروض قالمیشدی. بو دایانیشما ۲۰۰ ایل داوام ائتدی. بابک ـ ین عصیانی (۸۳۷ ـ ۸۲۰ م)، آلبانلیلارین ان ایگیدجه حرکت‌لری ایدی.

آلبان کلمه‌سی‌نین ایضاحی اوّچون لاتینجه‌یه (آلبوس = آغ)، قدیم ائرمنیجه ـ یه (**آیوْ وانک ـ آغوانک** = **شیرین**)، **داغیستان** دیللری ـ نه، توّرک لهجه یا دیللری ـ نه، کئلت دیلی ـ نه («**آلپ / آلب** = «داغ» «یوّکسکلیک») باش وورولموشدور.

ی. ب. یوسفوْو ـ ا گؤره «**آران**» سؤزو یالنیز آذربایجان دیلینده ایشله‌نیر؛ بو سؤز باشقا توّرک دیللرینده، خوّصوصیله اسکی توّرک دیللرینده قئید ائدیلمه‌میشدیر. بئله بیر قطعی حؤکمو، گرچکلَر ردّ ائدیر. چوّنکی بیر سیرا توّرک دیللرینده «**آران**» سؤزونو «مال ـ قارا حَیطی»، «طؤوله» معناسینا ایشلنمه‌سینی ۱۱ ـ نجی عصرده **قاشغارلی محمود** قیده آلمیشدیر.

بیر چوْخ اسکی و مُعاصیر توّرک دیللرینده «**آران**» چوْخ ـ آنلاملی سؤزدور... اسکی **اؤزبکجه** «هاواسی معتدیل یئر»، آذربایجان دیلینده «چمنلیک»، «دوّزنلیک» آنلاملارینی داشی‌ییر... نهایت، «آران» سؤزونون هم ده «ایستی ـ یئر»، «یایلاغین عکسی اوْلان یئر» آنلامی دا واردیر. قارا ـ **قیرقیزجا** «آران» «کوّتله»، «اوْردو»، «خالق»، «قبیله» دئمکدیر. بوّتون بونلاردان گؤرونور کی، «آران» هله ۱۱ ـ نجی عصردَن قیده آلینمیش وَ بیر چوْخ توّرک دیللرینده ماراقلی آنلاملاری اوْلان سؤزودوّر...[۱۷۵] بیزجه، «آلبان»، یئر آدی

---

[۱۷۵] ـ عینه. ص. ۷۱.

«آل» وَ «بان» سؤزلریندن یارانمیشدیر. «آل» ترکیبینه بیر چوْخ توْرک ـ دیللی خالقلارین یئر، خوْصوصیله داغ آدلاریْنا راست گلمک اوْلور. مثلاً: آلرای، آلاش (الوند؟ البرز؟... H. N.) و سایره، آدلاریندا‌کی «آل» (آل؟) ترکیبلری توْرک دیللرینده یوْکسکلیگی، اوجالیْغی، قدرتی بیلدیریر[۱۷۶]، «ائله «آل» سؤزونون بو آنلامیْنا اساسًا توْرکوْلوْگیا علمینده بئله عمومی و دوْغرو بیر قناعت واردیر کی آلتای ـ اوجا داغ دئمکدیر».[۱۷۷] «آلتایجا، «آلتایغا»، اولو، بؤیوک، سیْلدیریم قایالی داغ، و یا... اوجا داغ، دئمکدیر».[۱۷۸] «آذربایجانلیلاردا مقدّس‌لیگی، اوجالیغی، بیلدیرمک اوْچون بعضًا «آلا» ـ دان استفاده ائتمیشلر. میثال اوْچون، **توْووز** رایونوندا **آل دَده** آدلی پیر وار... آل دَده، اوجا، اولودَده دئمکدیر. چوْخ ـ آنلاملی «آل» سؤزو توْرک ـ دیللی خالقلاریْن میفوْلوگیاسی ایله سیْخ باغلیْدیر. قام ـ شامان ایناملاری ایله باغلی اوْلان «**آل ـ آروادی**» ـ نا توْرکلر (تورکیه تورک‌لری) «آل ـ قاریسی»، آذربایجانلیلار «آل ـ آروادی»، «**حال ـ آروادی**»، توبالیلار «**آلبیس**»، آلتاییلیلار «**آلمیس**»، یاقوتلار «**آباس**» قیْرقیْزلار، تاتارلار (قازان، قیریم) وَ قوْمانلار «آلباستی» دئییرلر»[۱۷۹]. «بیزجه، آذربایجان دیلینده‌کی «آل = **اوْو**»، «**یال = اوْو**»، «**آل ـ قیْش**» سؤزلرینده «آل» ترکیبی اوجالیْغی، قدرتی بیلدیریر.[۱۸۰]

ایندی «آلبان» یئر آدی‌نیْن ایکینجی ترکیبینه دیقّت یوْنَلدَک: «بان» سؤزونون دام، چارداق، ائوین اوْستونده توستو چیخماق وَ تمیز هاوا وَ ایشیْق دوْشمک اوْچون آچیلان دئشیک، **باجا**[۱۸۱] آنلاملاری‌دا ماراقلیدیر.[۱۸۲] مولّیف، چوْخ سایدا موْختلیف دیل و لهجه‌لریندَن میثاللار گتیرَرَک دئییر: «بو دیللَر گوْستریر کی، «آلبان» سؤزونون کوْکونو

---

[۱۷۶] ـ عینه ص. ۷۸.

[177] = ـ م. میرزه‌یئو، اوْرونومیا وِنیترننوْی آزی اوْرونومیکا 179 – M . Mirzayev ،oronomia vnitrennoy / Azii. Oronomika X. Mejdinarodnomi kongrəssi onomastiçeskix naik ،vyena 1969

[178] – V. V. Radlov, opıt slovarya Tiyukskix Nareçin,SPB. 1- ci sild - 1

[۱۷۹] ـ عینی

[۱۸۰] ـ سیدوف، اوْگه ص. ۷۹ ـ ۷۸.

[۱۸۱] ـ آذربایجان دیلی‌نین آنالئکتولوژی لغتی، ب. ، ۱۹۶۴ ، ص. ۵۶۰.

[۱۸۲] ـ سیدوف، اوْگه س. ۸۳ ـ ۸۰

تۆرک دیللرینده آختارماق داها دوْغرو اوْلار. «آلبان» ـ داکی «بان» ترکیبی، سؤزو اسکیدَن آذربایجان دیلینده مُستقیل، ائله‌جه ده بو وَ باشقا سؤزه بیتیشیک شکیلده تصادوف اوْلونور. سؤز آراسی یازاق کی «بان» ـ ا بو و باشقا سؤزه بیتیشیک شکیلده بیر سیْرا تۆرک دیللی آبیده‌لرده ده راست گلینیر.[۱۸۳] مولّیف بو بابدا قاشغارلی محمودی دا یادا سالیر.

«دیوانِ لغات الترک»ده «بان/ بال» بئله گؤستریلیر: «باندیْ»: «قوْی باندیْ = قوْیون باغلاندی». بیر باغلا باغلانان هر شئی اوّچون ده بئله دئییلیر («بانیْر»، بانماق؛ «ن» حرفی، «لِ» ـ دَن چئوریلمیشدیر).[۱۸٤]

پروفسور سیّدوْف سؤزونه داواملا یازیر: « «بان» سؤزونه چوْخ اسکی‌لرله سسله‌شن، اسکی چاغلاریْن دوّنیا ـ گؤروشونو، بدیعی تفکّورونو اؤزونده توْپلامیْش **«کیتاب ـ ی ـ دَده قوْرقوت»** بوْیلاریندا مُستقیل وَ باشقا سؤز قوْشولموش حالدا تصادوّف ائدیریک. مثل اوّچون:

آلتون باشلی بان ائو وئرگیل بو اوْغلانا
کؤلگه اوْلسون؛ اردَملی‌دیر[۱۸۵]

باشقا بیر میثال:

دوْخسان باشلی بان ائولرین قارایئرین اوّزرینده تیکدیرمیشدی[۱۸٦]

یوخاریداکی میثال‌لاریْن هامی‌سیْندا، «بان» مُستقیل ایشله‌دیلمیشدیر. ایندی ده بو وَ باشقا سؤزه قوْشولموش شکیلده ایشلنمه‌سینه میثال چکَک:

گؤیدَن ایلدیْریم آغ بان ائوین اوّززَرینه شاقیْر گؤردوم.[۱۸۷]

---

[۱۸۳] ـ عین ص. ۸۱
[۱۸٤] ـ محمود قاشقارلی، اوْگه، جلد: ۲ ص. ۲۷.
[۱۸۵] ـ کیتاب ـ ی ـ دَده قوزقوت، ب.، ۱۹۶۲ ص. ۲۰.
[۱۸٦] ـ عینی
[۱۸۷] ـ ائیه . ص. ۳۱ (سیدوفون حاشیه‌سی، ص . ۸۲)

... بۆتون بو نومونه‌لرده «بان»، اوجا، یۆکسک، آنلامێنی داشی‌یێر.[۱۸۸]

آذربایجانین هانسی حیصّه‌سینه «آران» دئییلیرمیش سوآلینا مولّیف، بیر چوٚخ آراشدیرمالاردان سوٚنرا (بو آراشدیرمالارا اِختصاری اوٚلاراق یوخاریدا «آذربایجان ماده‌سینده ایشاره ائدیلدی. H N)، بئله جاواب وئریر: «بیزجه آلبانیانین، **آیوانق** ـ ین یالنیز کوٚر ـ وٚن شمالیندان توتموش تا ایندیکی شاماخی ـ یا اوٚلان قَدَر اوٚلان اراضیسی «آران» آدلانمیشدێر».[۱۸۹]

ت. پیرهاشمی، بعضی قصد یا جهالت اوٚزوندن اوٚرتایا آتیلان سَهو ادّعالارا بئله یکون وورور:

«۱ ـ آرازین شیمال و جنوبوندا یاشایانلارێن، هئچ بیر زامان دیللری بیر دَییلمیش، وَ دییلدیر؛

۲ـ اوٚ ـ تای وَ بو ـ تایلیلار، عینِ سوٚی و قوٚمیتدَن دئییللر؛

۳ـ آرازێن شیمالێنداکی توٚرپاقلارین آدی هئچ بیر زمان «آذربایجان» اوٚلمامێشدیر»[۱۹۰]

مولّیف، داواملا بیرینجی وَ ایکینجی اِدّعالاری آنجاق گوٚلوٚنج بوٚلور و جاوابا دَیمَز دئییر. بیزیم ده، موٚلانا جلال‌الدینِ رومی‌نین بیر میصراعینی یادیمیزا گتیریر:

«آفتاب آمد دلیلِ آفتاب!» (گونشین ثبوتو، ائله گوٚنَشین اوٚزودوٚر!).

اوٚچونجو اِدّعایا گلینجه، مولّیفین فیکیرلری قیسّاجا بئله‌دیر: «آران، ایستی یئرلر (گرمسیر) دئمکدیر. مثلا، ایندی بئله «ائل آران‌دان یایلاغا کوٚچدو» دئیه‌ریک. احمد کسروی‌ده عینا بو فیکیرده‌دیر... گوٚره‌سن توٚرکمن ـ چای پاکتی‌نێن ایکی‌یه بوٚلدوگوٚ (آستارا کیمی شَهَر، کند وَ یئرلرین)، اوٚ ـ تایێنا آران وَ بو تایێنا آذربایجان دئمک لازم می؟ شاهیدلره گلینجه، مثلا، **محمدعلی تربیت** «دانشمندانِ آذربایجان» کیتابیندا، (کیتابێن آدیٚ ایجابی) **اوٚردوباد، ناخجیوان، گنجه، شاماخی، دربند، قارا باغ، باکی** وَ

---

[۱۸۸] ـ سیدوف، اوٚگه، ص. ۷۱.

[۱۸۹] ـ عینِ ص. ۷۱.

[۱۹۰] ـ پیرهاشمی، تیمور «آران ولایتی ـ ست از آذربایجان»، وارلیق درگیسی، تهران، ۱۹۸۵ سایی ـ ۷۴ ـ ۷۳ ـ ص.۵۴.

بردعه‌دَن ده بحث ائدیر.»... دیگر شاهدلرین آد و فیکیرلرینه بیر اَوّلکی بحثده توْخوندوق.

پیرهاشیمی، **ابن اثیردَن** نقلاً، **شدّادی فضلان** ـ ین، بردَعه وَ گنجه شهرلرینی الینه کئچیرمه‌سی‌نین یازدیغی تفصیلاتی، «آذربایجانین بیر قیسمی ـ نه (اران ـ ا دا) حاکیم اوْلموشدو»[۱۹۱]، دئیه خلاصه ائدیر.[۱۹۲]

۲. ۲. ۳. آرشاقلار

پروْفسور سیّدوف دئییر: «... اسکی ایناملار، اولو بابالار، آنالار (ئمیز طرفیندن آدلاندئریلان)... توْرک لهجه‌لری یا دیللری ایله باغلی یئر آدلاری‌نین، توْپوْنیملرین چوْخو بو وَ باشقا خالقئن سوْی‌کؤکونون آیدینلاشماسئنا یاردیم ائدیر. بئله آدلاردان بیری قاراباغ و اوْنونلا عینِ واختدا، اوْلا ـ بیلسین قاباخلار دا ایشله‌نن **آرساق** = **(آرتساق)** آدی‌دیر، نئجه اوْلموش کی قاراباغئن ایکی آدی یارانمیشدیر. بیزجه آرساق داها اسکی‌دیر. همین قبیله آذربایجان خالقی‌نئن سوْی‌کؤکوْنده دوران باشقا قبیله‌لرله قایناییب ـ قارئشدیقجا قبیله بیرلَشمه‌سی مُستقیل ـ لیگینی ایتیرمیش وَ یئر اراضی آدی کیمی آرخا پلانا چکیلمیش، «قاراباغ» سؤزوْ اوْن پلانا چئخمیشدیر... قئسادا اوْلسا قاراباغ آدی حاقّئندا فیکریمیزی سؤیله‌یک: قارا، رَنگ، پیس، قایغئلی، بدبخت، شیمال، ائله‌جه‌ده باشچی، بؤیوک، گوْجلو آنلامی واردئر...»[۱۹۳] دئمک قاراباغ، گوْجلو، بؤیوک سوْی بیرلشمه‌سی‌نین خالقین باشچیسی بؤلگوسو دئمکدیر. آراشدیرما آیدینلاشدیرمئشدیر کی بو توْرپاقلاردا واختیله اوْرتا آسیادان توتموش قافقازا قَدَر سس سالمئش بؤیوک، گوْجلو بیر قبیله بیرلشمه‌سی (آرساقلار) یاشامئشلار. آرساقلار

---

[۱۹۱] ـ عینه

[۱۹۲] ـ آرتیق تفصیلات اوّچون باخ: ف. محمد اوْوا، «قافقاز آلبانیانئن سیاسی تاریخی و تاریخی جوغرافیاسی (میلاددان اوْنجه ۳ ـ نجو عصر. میلادی ۷ ـ نجی عصر)» باکی، ۱۹۸۵، (روسجا). ا ـ بابایئو، «میلاددان اوْنجه. ۷ ـ م ـ س عصرلرده قافقاز آلبانیاسی‌نین شهرلری»، باکی ۱۹۹۰ «روسجا ق ـ غیب‌اللـه یئو «آذربایجانلیلارین ائتنوژئنه‌زینه دائر تاریخی ـ ائتنوْقرافیک تدقیقات» جیلد ۱، باکی، ۱۹۱، ص. ۷۷ ـ ۷۳، (روسجا). رمزی ـ یوز باشوف، «موغان دوّزو» علم و حیات درگی ۱۹۶۸ نومره ۲ ص. ۲۸ و ۵.

[۱۹۳] ـ پیستاک قارا استودی Zur Türkischen Resttymbollik leki elled توْغان آرمغان، استانبول ، ۱۹۵۵، صحیفه. ۲۶۹ ـ ۲۳۹. میرعلی سیدوف، اوْلنگین ایزی ایله، آذربایجان ژورنالی، ۱۹۶۵ ـ نومره ۱۲، ص.۱۵۶.

کیمدیر؟ تاریخدن بللیدیر...آرساق (آرتساق) یئر آدی‌نی‌ن آیدینلاشدیریلماسی‌نی‌ن بیر چوْخ چتین‌لیکلری واردیر. بو توْپونیم آدینا ائرکن اوْرتا یوْز ایللیکلرین اسکی ائرمنی، یونان دیللرینده قایناقلاردا راست گلیریک. بورادا قاراباغ توْرپاغی‌ْ آرتساق آدلانیْر. بیز هله ۱۹۶۷ ـ نجی ایلده «وارساق» سؤزوندن بحث آچارکن ائرمنی قایناقلاریندا‌کی «وارتساق» ین فوْنئتیک دَییشیک‌لیگی‌نین توْرک دیللری‌نین فوْنئتیک قانونا اویغونلوقلاری ایله باغلی اوْلدوغونو یازمیشدیق. دئدیگیمیز کیمی)، وارساق، ائله‌جه ده آرساق، ائرکن اوْرتا یوْز ایللیکلرده وارساق وَ آرتساق فوْنئتیک شکلینده یازی‌یا آلینمیشدیر... . اسکی یونان و روْما قایناقلاریندا آرساق (آرتساق) و اوْنون «آرشاق» فوْنئتیک شکلینده یازییا آلینمیشدیر...، اسکی یونان و روم قایناقلاریندا آرساق و اوْنون آرشاق فوْنئتیک واریانتی‌نین آدی چکیلیر.

آرساق (آرتساق)/آرشاق مُرکّب سؤزدور. «آر» وَ «**ساق (تساق)**» // «**شاق**» کوْمپوْنوْنتلَریندن یارانمیشدیر. ایکینجی «**ساق**»// «**شاق**» کوْمپوْنئنتی اسکی توْرک دیللی قبیله ـ بیرلشمه‌سی‌نین آدی ایله باغلیدیر. بیر سیْرا توْرک دیللرینده «سِ = شِ» سَس عوضلنمه‌سی قانونا ـ اویغونلوغونا گؤره «**ساق**»ین «**شاق**» فوْنئتیک واریانتی‌نی‌ن اوْلماسی طبیعی‌دیر[۱۹۴]. بو آدا داییر پروْبلئمین آچیْلماسیْنی چتین‌لشدیرَن سببلردَن بیری ده اوْدو کی، آنتیک وَ ائرکن یوْز ـ ایللرین منبع‌لری **آرساق// آرتساق**// آرشاق ـ یْن کیم‌لیگی‌نین وَ بو آدلا آدلانان یئری قاریشدیریرمیْشلار... . آسیادا قوْنسول اوْلموش (میلادین ۱ ـ ۲ یوز ایللیک‌لرینده) یونان تاریخچیسی وَ سرکرده‌سی آرّی‌یانیْن، آرساق، حاقیْندا وئردیگی بیلگی ماراقلی‌دیر. اوْنون دئدیکلرینه گؤره **آرساق// آرتساق// آرشاق** ظهورو (ایسکندردن سوْنرا اوْنون گئنیش میراثینا قوْنموش) مقدونیه ظولمونه قارشی بیر عُصیاندی.

[۱۹۴] ـ سیدوف، عین، ص. ۳۸ ـ ۳۵.

۸ـ نجی یوْز ایلده‌کی بیزانس موْلّیفی **گئوْرکی‌سینکئل** یازیرکی آرساق ـ ین تیریدات آدلی قارداشی وارمیْش وَ اوْنلار باقتِریانی‌ین ساتراپ‌لاری ایدیلر.[۱۹۵] یونان جوغرافیاچیْسی **استرابوْن** (میلاددان بیر عصر قاباق) **آرساق** حاقّینداکی بیلگی‌لری مُقایسه‌دَن سوْنرا دئییر: «تصدیق ائدیلیر کی Parndaylar Meotidoydan یوخاریدا یاشایان دایلاردان ساندیا وَ پارنادایلاردان تؤره‌میشلر. قید ائتمک لازمدیر کی مئوْتیدوْیدان یوخاریدا یاشایان **اِسکیف‌لر** (Skiflər) (= iskitlər) آراسیْندا **دای**‌لرین اوْلدوغونا اینانمایانلار دا آز دئییلدیر. دئییرلرکی، آرساق نَسلی‌نین باشلانغیْجی بونلارمیْش، بیر باشقالاری ایسه اوْنو **دییوْدوْتون** اِستیلاسیْندان قورتارماق اوْچون پارفیانیْ (پارتهیانی) عُصیانا قالدیران **باقتریپانیْ** حساب ائدیر.[۱۹۶] دئمک **استرابوْنا** گؤره، **آرساق، دای**‌لردَندیر. بورادا استرابوْنلا **پلینی**‌نین (میلادی بیرینجی یوْز ایللیکده) بیلگی‌لری بیر بیرینه یاخیْندیر. هر ایکی موْلّیف آرساق عُصیانی‌نیْن کوْکوْنو **دای**‌لرله (دایلارلا) باغلاییر. آنتیک یونان و روم قایناقلاری‌نین آراشدیْرماسی گؤستریر کی **دای**‌لرله **ساقلار** بیر قبیله بیرلشمه‌سینده اوْلموشلار. استرابوْن، «جوغرافیا» اثری‌نین باشقا بیر یئرینده یازیر: «اسکیف‌لرین بؤیوک حیصّه‌سی، خَزرلردَن باشلایاراق دایلار آدلانیْر؛ اوْنلارین شرق‌لیلری ایسه **ماسّاگئت** و **ساقلار** آدلاندیْریلیرلار؛ قالانلاری ایسه اسکیف‌لرین عمومی آدینی داشی‌ییرلار». استرابوْنون ماراقلی بیلگی‌سیندَن و **آریّانیْن** مُشاهده‌لریندَن گؤرونور کی، **دای**‌لرله ساقلار، ماسّاگئت‌لر بیر قبیله ـ بیرلشمه‌سینه داخیل اوْلموش، اوْز مُستقیل آدلاریله یاشامیش؛ آراشدیرما آیدیْنلاشدیْریر کی، ساقلار توْرک دیللی ایمیشلر؛ بو قبیله‌لر آرا سیْرا... مُستقیل یاشامیْش وَ... اوْز آدلاریْنی قوْرویا بیلمیشلر. تاریخدن بللی اوْلدوغو کیمی، میلاددان آلتی یوْز ایل قاباق **توْرک ـ دیللی ساقلار** ایجتماعی حیاتدا داها چوْخ چارپیْش‌میْش... گؤرکملی یئر توتموشلار.

---

[۱۹۵] ـ سیدوفون دیپنونوتو، ص. ۴۰ (ساتراب ـ ین بیر معناسی‌دا ظالیم دئمکدیر.)

[۱۹۶] ـ استرابوْن، جغرافیا» و ۳ ـ ۲، ۱ X

تاریخچی‌لرین یازدیغینا گؤره، آرساق سُلاله‌سی میلاددان قاباق ۲۵۰ ـ ۲۵۶ ـ نجی ایللرده پارفیا/ پارتهیادا استقرار بولموشدو».[۱۹۷]

بو سُلاله‌نین خاقانلاری‌نین آدی و تاریخلرینی بیر جَدول شکلینده گؤسترمک ایسته‌ییریک؛ بورادا اوٚچ منبع‌دَن فایدالاناراق جَدوَلی ترتیب‌له‌ییریک؛ بیرینجی منبع J. E. Morby[۱۹۸] ایکینجی منبع R. P. Tompell[۱۹۹] و اوٚچونجوسو Y. Öztuna[۲۰۰] (ی. اؤزتونا)ـ نیٖن اثرلریدیر. جدولده، لزوٗموندا، منبع‌لری سیٖرایلا: (۱)، (۲) و (۳) ایشاره‌لری ایله بلیرتمیشیک:

	تاریخ	آدلار	قئیدلر
۱	ـ ۲۱۱	آرساسئس ـ ۱،	آرشاق ـ ۱، ۲۴۷ حوٚدودوندا پارنیلرین حوٚکمداریidi؛ م. اؤ. ۲۳. (۱): فریاپیتئس ـ ین اوٗغلو، آرشاق ـ ۱، ۲۴۹ ـ دن ۲۴۷ ـ یه قَدر حوٚکومت ائتدی. (۳)
۲	۲۱۲(۳) ـ ۲۴۷	آرساکئس ـ ۲، (۳): تیریداتئس ـ ۱/ تیرداد	آرساکئس ـ ۲، فریاپیتئس ـ ین اوٗغلو. ایلک دفعه م. اؤ. ۱۴. ۴. ۲۴۷ ـ ده اؤزونو «بوٚتون ایران ـ ین ایمپراتوٚرو» اعلان ائتدیگینه باخیلیرسا آرساکئس ـ ۱، ساده‌جه پارف / پارت اوٗلکه‌سی قرالیدیر. دواملا اؤزتوٗنا دئییر: فریاپیتئس ـ ین بیر توٚرک بەیی اولماسی یانا، آرتاک سرکئس‌ـ ین اوٗغلو اوٗلماسی خروٗنوٗلوژی و نَسَب باخیمیندان تحلیل ائدیلیرسه، تماما ایمکانسیز دئییلسه ده آرادا ایکی بَتن اوٗلسا ایدی، ایدّیعا داها معقوللاشیردی (۳). بو ایکی حوٚکمدارین آهئمئنید (آهامئنید) شهزاده‌لری ایدّیعا اوٗلونورسا دا خانَدانین ایرانلیلاشمیش بیر توٚرک عایله‌سی اوٗلدوغو ایدّیعاسی، داها جیدّی آراشدیریلماغا دَیَر. ایران شاهلاری‌نین نسلیندن گلمک داخی، اوٗنلارین تاج صاحیبی اوٗلماق ایدّیعاسینا

[۱۹۷] ـ سیدوف، اؤگه ص ۴۰

[۱۹۸] ـ Morby, John E; Handbook of Kings andçueens, Şordsşorth. 1989. Səh. 37

[۱۹۹] ـ R. F. Tapsell, "Monarchs, Rulers, Dynasties and Kingdoms of the World", Thames and Hudson, London, 1984, s. 381 - 362

[۲۰۰] ـ Öztuna, Yılmaz; ögə. S. 79 - 80

			مشروعیّت عاملی کیمی کئچّرلی اوْلدو. نئجه‌کی ایسلامدان سوْنرا سلطنت ایدئعاسینا قالخانلار موْحیطین ایجابلارینا گؤره، یا اؤزلرینی بیر یوْل تاپیب ساسانیلره یاپیشتیریردیلار، یا دا هاردانسا، داها آرتیق جسارتله‌نیب اؤزلرینی ایسلامین لاپ باش شخصیتلرینه باغلیردیلار. (بحثیمیزین مؤوضوعو اوْلان زامانلار ایسکندرین آسان غلبه‌لری‌نین، آجی خاطیره‌سینه قارشی، ایسکندره ایرانلی کیم‌لیگی اوْیدوردوقلاری و بعضیلری‌نین اؤزونو اوْنا و خلفلرینه باغلادیغی کیمی). گئرچکده ده بو ساختا «شجره»لر و افسانه‌وی ـ تاریخی ایدئعالار میلّی غورورو تحریک اوْچون فایدالی گؤرونور، دفترلره کئچیریلیردی؛ بو اوْیدورمالار، زامانلا یاواش یاواش شوْبهه گؤتورمه‌ین «حقیقت»لره چئوریلیردی.
۳	(۳): ۱۹۱ ـ ۲۱۲	(۳):آرساکئس ـ ۳	(۲): (آرتابانوس / آرداوان) و یا (۱): ۱۹۱ ـ ۲۱۱ آرساسئس ـ ۲، اوْسته‌کی‌نین اوْغلو.
۴	۱۷۶ ـ ۱۹۱	پریاپاتیوس	
۵	(۳): ۱۷۶	آرساکئس ـ ۴. (۳): ایکینجی آرتابان	
۶	۱۷۱ ـ ۱۷۶	پهرااتس ـ ۱. (۳): فرهاد.	(۲): اوْسته‌کی‌نین اوْغلو.
۷	۱۳۸ ـ ۱۷۱	میتهری ـ داتئس ـ ۱	(۲): قارداشی.
۸	۱۲۸ ـ ۱۳۸	پهرااتس ـ ۲	(۲): اوْغلو. (۳): فرااتئس ـ ۲/ فرهاد ـ ۲ قتل ائدیلمیشدیر. یئرینه بیر نئچه آی عمیسی آرتابان ـ ۱ یا ۳ اوْتورموشدور.
۹	(۱): ۱۲۳ ـ ۱۲۸	آرتابا ـ نوْس ـ ۱؛ (۳) یادا ۳ ـ جوْ.	(۲): پریاراتیوْسون اوْغلو. (۳): بو شخصین اوْشاقلاری، بؤیوک میتهراداتئس خاریج، هر ایکیسی ده ۱۲۴ ـ ده قتل ـ ائدیلن آرساکئس و دیایکوْس ـ دور. خانَدان، بو سوْنونجو

			پرنسین نَسلیندن دَوام ائتمیشدیر؛ چوٚنکی بؤیوک میتهریداتئس ـ ین اوْغلو و وَلی ـ عهدی فارناس آتاسی ایله عینی ایلده و تقریباً ۳۲ یاشیندا اؤلموشدور.
۱۰	۱۲۳ ـ ۸۷	میتهری ـ دادئس ـ ۲	«بؤیوک» آدلانیر، (۲): اوْغلو.
۱۱	(۳): ۹۱ ـ ۸۱ (۱): ۹۰ ـ ۸۰	گوٚتارزئس ـ ۱	
۱۲	(۳): ۸۶ ـ ۷۷ ۸۰ ـ ۷۷	اوْروْدئس ـ ۱	
۱۳	۷۷ ـ ۷۰	سیناتروْ ـ جئس / سئناتروکئس. ۱)؛ ساناتروق	
۱۴	۷۰ — ۵۷	پهرااتئ فراقی پهرااتئس ـ ۳ فراتئس ـ ۳	(۲): اوْغلو، (۳) اؤلدورولموشدور.
۱۵	(۳): ۵۷ ـ ۳۷/ ۵۷ ـ ۳۶	اوْروْدئس ـ ۲	(۳): فرااتئس ـ ۳ ـ وٚن اوْغلو، خلع ائدیلمیشدیر. (۲): اوْسته‌کی‌نین قارداشی.
۱۶	(۱): ۵۷ ـ ۵۵ (۳): ۵۶ ـ ۵۵	میتهیردا ـ تئس ـ ۳	(۲): اوْغلو، (۲): اؤلدورولموشدور.
۱۷	۳۸	(۳): پاکوْروس	
۱۸	۳۸. (۳):	پهرااتئس ـ ۴ فراتئس ـ ۴	(۲): اوْغلو.

	۲ ـ ۳۷ MS		
؟	۳۷، C	جینناموُس	بو خاقانین آدی بیرینجی و اوّچونجو منبعده یوْخدور، و اوّچونجو منبعده طبیعیدیر کی نوْمره‌لنمه‌میشدیر، بیز ده اوْ یوْلو تعقیب ائتدیک.
۱۹	۲۵ ـ ۳۰	تیریداتئس ـ ۲.	
۲۰	MS . ۴	پهرااتئس ۵ فراتئس ۵	اوْغلو
۲۱	۷ ـ ۴	اوْروْدئس ـ ۳	
۲۲	۱۲ ـ ۷	ووْنوْنئس ـ ۱	پهرااتئس ۴ وْن اوْغلو (فراتئس)
۲۳	۳۸ ـ ۱۲	آرتابا ـ نوُس ـ ۲	
۲۴	۳۷ ـ ۳۶	تیریدادئس ـ ۳	
۲۵	۳۹ ـ ۳۷	سینناموُس	
۲۶	۳۸ (۳): ۵۱ ـ ۳۵	گوْتارسئس ـ ۲	(۲): اوْغلو.
۲۷	۴۵ ـ ۳۹ (۲): ۴۸.	واردانئس ـ ۱	(۲): اوْغلو.
۲۸	۵۱	ووْنوْنوس ـ ۲	(۲): اوْغلو.
۲۹	۷۸ ـ ۵۱ . (۳): ۸۰	ووْلوْگاسئس ـ ۱	(۲): اوْغلو.
۳۰	۱۷۸ ـ ۱۱۶?	پاکوْروْس ـ ۲	
؟	۱۰۵ ـ ۷۸	پاجوْروُس	
۳۱	۸۱ ـ ۸۰	آرتابا ـ نوُس ـ	ووْلوْگاسئس ـ ۱ ـ ین اوْغلو

		۳	
؟	۵۸ ـ ۵۵	واردانئس ۲	(۲): اوغلو.
؟	۸۰ ـ ۷۷	ووْلوْگاسئس ۲	
؟	۸۱ ـ ۸۰	آرتابا ـ نوٚس ۳	
۳۲	۱۲۹ ـ ۱۰۹. (۳): ۱۲۸	سروٚئس ـ ۱	
۳۳	۱۱۷	پارتها ـ ماسپاتئس	
۳۴	۱۴۷ ـ ۱۰۵	ووْلگاسئس ـ ۳. ووْلوگاسئس ـ ۳ (۳): ووْلوْگئسئس ـ۲.	
۳۵	۱۲۹. (۳): ۱۴۷ ـ ۱۲۸	میتهریدا ـ تئس ـ۴	
۳۶	۱۴۷. (۳): ۱۹۲ ـ ۱۹۱/ ـ ۱۴۶	ووْلوْگاسئس ـ ۴. (۳): ووْلوْگاسئس ـ ۳	
۳۷	۲۰۸ ـ ۱۹۱	ووْلوْگاسئس ـ ۵. (۳): ووْلوْگاسئس ـ ۴	

۳۸	۲۲۲ـ۲۰۸ . (۳): ۲۲۸.	وولوگاسئس ـ ۴. (۳): وولوگاسئس ـ ۵	
۳۹	۲۱۳، (۳): ۲۲۴	(۳): آرتابانوٌس ـ ۱ (۱): آردا ـ وان ۵؟	(۲): اوٌسته‌کی‌نین قارداشی؛ ایمپراتورلوغو ۲۲۴ ـ ده ساسانیلر ییخدیلار. (۳): مانی/فر. مانیهئیسمه دینینین قوٌروجوٌسو، مانی ـ نین (۲۱۶ ـ ۲۷۶)، بیر آرساقی پرٌنسی اوْلماسی مؤحتملدیر.
۴۰	۲۲۸	آرتاوازد آرتاباکوٌس ـ ۴ ـ اوٌن اوْغلو	بوٌگوٌنکو خوٌراساندان بیزانس حوٌدودلارینا قَدر اوٌجسوز ـ بوٌجاقسیز، گئنیش بیر اوٌلکه‌ده ۴۷۷ ایل حؤکمدارلیق ائدن، آرشاق خاقانلاری‌نین تاریخی آنجاق داغینیق خاطیره‌لر حالینده، اکثر یابانچیلارین یازیلاریندا آددا ـ بوٌددا و هر جوٌر چاشیرماغا ال ـ وئریشلی قئیدلر شکلینده الیمیزه چاتمیشدیر.

بوندان مین ایل قاباق، آغیر یئنیلمیش‌لیک سارسینتی‌لاری کئچیرمکده اوْلان ایرانین ضیالیلاری، (گئنیش معنادا) ایرانی، یئنیدن دیرچلتمک اوٌچون، اعتبار وَ افتخار سندلری کیمی، تاریخ وَ افسانه‌لرینی، داغینیق یازیلار یادا موٌختلف شیفاهی روایتلردن دقتله توٌپلاتدیلار. بو خزینه‌دَن فایدالانماق، کئچمیش حاقّیندا دوٌشونمک آرتیق آساندی. «نئجه کی عجمی دیریلتمک»[۲۰۱] قصدیله کئچمیشین داستانلارینی نظمه چکنلر بئله آز دئییلدی. بو آرادا، آن اوغورلو اوْلان، وطن ـ پرورَ شاعیر فردوسی ایدی. بو ایش اوٌچون ۳۰ ایل عؤمور وئرن، مینلرجه «بیت»ده، بعضاً کیچیک حادیثه‌لری بئله دادلی- دادلی شیشیرَرک (قابارتاراق) تفرٌعاتینا قَدَر وصف ـ ائدن بو بؤیوک داهی، گؤرَک ۴۷۷ ایللیک حماستلرله دوْلو بو دؤوره‌یه «شاه‌نامه»سینده نئجه و نئچه سؤز حَصر ائدَجکدیر؟

---

۲۰۱ ـ تعبیر فردوْوسی‌نیندیر.

هر شئیدن یاخشی اثرین اؤزونه مُراجعت ائتمکدیر: «دونیایی کتاب» مؤسیسی‌نین «شاهنامه‌یه» یاراشان گؤرکمله ۱۳۶۴ (۱۹۸۶) باهاریندا تهراندا چاپ ائتمیش «شاهنامه»نین[۲۰۲] ۴۴۹ ـ نجو صحیفه‌سینی آچیریق وَ آشاغیدا (معنالارینی قیسا تکرار ائدیریک:

عنوان: پادشاهی ـ ی اشکانیان ۲۰۰ سال بود.

باشلیق: اشکانی‌لرین / آرشاقلارین سلطنتی ۲۰۰ ـ ایلدی.

آغازِ پادشاهی ی اشکانیان، «ملوک الطوائف»

«بیرلشیک قبیله‌لر ـ سلطانلار»، آرشاقلارین پادشاه‌لیغی‌نین باشلانغیجی.

متن:

۱ کنون، ای سُراینده‌ِ فرتوت مرد

۲ سوی گاههِ اشکانیان باز ـ گرد

۳ چه گفت اندر ـ ین نامه‌ی راستان

۴ کِه گوینده یاد ـ آرد از باستان

۵ پس از روزگارِ سکندر، جهان

۶ چه گوید که را بوُد تختِ مهان

مصراعلار بئله باشلاییر: ایندی ای قوْجالمیش شاعیر، اشکانی‌لر دؤورانینا قاییْت؛ آنلات کی اوْ «آرنلر»ین کیتابیندان، بوْی بوْیلایان و سؤز سؤیله‌یه‌نین یادیْندا نه‌لر قالمیشدیر، وَ ایسکندردَن سوْنرا دوْنیا سلطنتی کیمین الینه کئچمیشدیر؟

۷ چنین گفت گوینده‌ِ دهقانِ چاچ

۸ کز ـ ان پس کسی را نَبُد تخت وْ تاج

---

۲۰۲ ـ آراشدیرماق و علمی تدقیقات اوْچون، نسبتاً قیسا اوْلاجاغینی دوْشوندویوم، اِنگیلتره مسافرتیمین، ظهور ائدن خسته‌لیک اوْزوندن تصوّرومون اوْستونده، بونجا اوزوناجاق و نامعلوم و بیر زامانادَک داوام ائده‌جگینی بیلمه‌دیگیمدَن، سئودیگیم وَ سئچه بیله‌جگیم کیتابلاری Griffydam-آ قدَر داشی‌یا بیلمزدیم. الیمده اوْلمایان کیتابلاری البّته کی بو اوْلکه‌نین آدلی ـ سانلی کیتابلیق‌لاریندان تأمین ائتمک، نرمال شرایطده، ممکندور، لاکین دورومو‌م بو امکاندان دا منی محروم ائدینجه، بو یازیلاری تاسارلادیغیمدا، آقای دوْکتور صبری تبزیزی احتیاجیم اوْلان بو کیتابی لطف ائتمکله، همیشه اوْلدوغو کیمی، منی مَتّدار قیلدی.

سؤز صاحیبی، داشکندلی «دهگانی»نین[۲۰۳] دئدیگینه گؤره اسکندردن سوْنرا کیمسه باشلی ـ باشینا سلطنت ائتمه‌دی.

۹ بَزرگان که از تخم آرَش بدند
۱۰ دلیر ـ وْ سبکبار ـ وْ سَرکش بُدند
۱۱ به گیتی، به هَر گوشه‌یی بر، یکی
۱۲ گرفته زِ هر کشوری اندکی
۱۳ چوْ هر تختِ ـ شان شاد بنشاندند
۱۴ مُلوکه طوایف همی ـ خواندند

آرش-ین‌نسلیندن ایگید، چئویک و عصیانچی اوْلان بؤیوکلر، دوْنیانین هر بیر گوشه‌سیندَن الده ائتدیکلری تختده شنلیکله سلطنت قوردولار. اوْنلارا «ملوک الطوایف» دئدیلر.

۱۵ از این گونه بَگذشت سالی دویست
۱۶ توْ گفتی که اندَر جهان شاه نیست
۱۷ نه کردند یاد این از آن، آن از این
۱۸ برآسود یک ـ چند روی زمین
۱۹ سکندر سگالید از آن گونه رأی
۲۰ که تا روم آباد مانَد به ـ جای
۲۱ نَخست اشک بود از نژاد قباد
۲۲ دِگَر گرُد شاپورِ خسرونژاد
۲۳ دِگر بود گودَرز از اشکانیان
۲۴ چوْ بیژَن که بود از نژادِ کیان
۲۵ چوْ نرسی، وَ چوْن اورمُزدِ بُزُرگ
۲۶ چوْ آرش که بُد نامدارِ سُترگ

۲۰۳ـ «دهقان» کند وَ اراضی صاحب‌لریدیلر، سؤزون معناسی دَییشه‌رَک ایندی کندچی آنلامیندا ایشله‌نیر.

۲۷ چوْ ز ـ و بگ (وْ) زَری نامدار اَردَوان

۲۸ خردمند ـ وْ بارأی ـ وْ روْشن روان

۲۹ چوْ بِنشست بهرام از اشکانیان

۳۰ به‌بخشید گنجی به ارزانیان (؟)

۳۱ ورا خواندند اردوانِ بزرگ

۳۲ که از میش بِگسَست چنگالِ گرگ

۳۳ ورا بود شیراز تا اصفهان

۳۴ که دانندِ خواندیش مرزِ مِهان

۳۵ به استخر بُد بابک از دستِ اوْ

۳۶ که طنّین خروشان بُد از شصتِ اوْ

۳۷ چوْ کوتاه بُد شاخ ـ وْ هم بیخشان

۳۸ نگوید جهان ـ دیده تاریخشان

۳۹ از ایشان جز از نام نشنیده‌ام

۴۰ نه در نامه‌ی ـ خسروان دیده‌ام

چوْخ اسکیدن بری چئوره‌یه حاکیم اوْلان «اوْبسکوْرانتیزم» (قارانلیقلاشدیرماق)ین بیر اؤرنگی فردوْسی‌نین مراجعه ائتدیگی آرشیولر **اشکانی**لرین ۵۰۰ ـ ایله یاخین حکومتی‌نین، یاریدان آزا ائندیریب، ۲۰۰ ـ ایله سیخیشدیرماسی‌دیر. نتیجه اوْلاراق، دئدیگیمیز کیمی، حتّی میفیک روایتلرین تفرّعاتینی سئوگی و درین شؤوقله گؤزوندن قاچیرمایان فردوسی کیمی بیر شاعیری، بیر اوْووج دارما ـ داغین معلوماتلا قارشی ـ قارشی یا بوراخاراق، اوْنو دا چتین دوروما (وضعیته) سوْخموشلار. بئله‌لیکله، «شاهنامه»نین اوْن مینلرجه میصرَعیندن **آرشاقلارا (اشکانی‌لره)** آنجاق ۴۰ ـ ۳۰ میصرَع پای دوْشموشدور. بئله‌۱۰ دوْشونمک اوْلار کی، بو میصرَعلر بیر شبهه‌لی دورومون (توْرکلرین ده «اشکانلی بیرلَشیک قبیله‌لر سلطانلاری» ـ نین ایچینده اوْلماقلاری‌نین قوّتلی ائحتمالی) واهیمه‌سی ایله، آرشاقلار، «شاهنامه»ده («آغیز ـ اوجو» دا اوْلسا) فردوسی‌نین

قلمی ایله بحث ائدیلمک شرفینه نائل اوْلموشلار. ذاتاً فردوسی ده یوخاریدا گؤردویونوز کیمی اشکانی‌لردَن سؤزه افسانه‌وی ایران قهرمانی آرَشین نسلیندن اوْلدوقلارینا (بیر بهانه کیمی) اشاره ایله باشلاییر.

ذاتاً، «ملّی غرور»ـو نه بهاسینا اوْلورسا اوْلسون، قابارتماق اوْچون، سیخینتیشیق واقتلاردا، «بوْی بوْیلویانلار»، چاره‌سیزلیکدن، هئچ اوْلماسا، فاتح دوْشمنی دوْرلو (جوْر به جوْر) یوْللارلا «ایرانلیلاشدیرماق» حیله‌سینه باش وورموشلار؛ ماکئدوْنیالی اسکندر ـ ین، خیال‌لارینی زورلایارق، «دارا ـ نین اوْغلو» اوْلدوغونا ایناتماق کیمی.[۲۰۴] فردوسی، بورادا دا عنعنه‌یه اویدوغو حالدا، داها سوْنرا **نیظامی** **«شرفنامه»** پوئماسیندا، بئله بیر «شجره‌نامه»یه قارشی شبهه‌لرینی گیزلَتمز، وَ **اسکندرین**، **فیلیپ** ـ ین اوْغلو اوْلدوغو حقیقتی، موْختلیف روایتلره ترجیح ائتدیگینی آچیقجا اعلان ائدَر:

درست آن شد از گفته‌ی هر دیار

که از **فیلقوس** آمد آن شهریار[۲۰۵]

(مقاییسه ائتدیکدن سوْنرا، هر طرفدَن گلن سؤزلردن دوْغروسو اوْ حکم ـ دارین **فیلقوس / فیلیپ** ـ دَن اوْلماسی‌دیر).

«شاهنامه»ده آنجاق ۷ اشکانی حوْکمدارین آدی کئچیر:

۱ـ **اشک**، بو **آرشاق/ آرساسِس** اوْلمالیدیر؛ ۲ـ **شاپور**، ۳ـ **گودرز/ گوتارسِس**، ۳ ـ **بیژن**، ۴ـ **نِرسی**، ۵ـ **اورمُزد**، ۶ـ **آرش/ آرساسِس**، ۷ـ **اَردَوان/ آرتابانوس**. آدلاری ساییلیرکن **اشک** ـ ین، **قوْباد** ـ دان ـ ، **بیژن** ـ ین، کِیان خاندانیندان اوْلدوغو وَ **شاپور** ـ ون دا شاه (؟) عائیله‌سیندن گلدیگی قید ائدیلیر. بونلار یوخاریدا سؤزو کئچن قبیله ـ بیرلشمه‌لرینه بیرَر ایشاره اوْلا بیلر. **بیژه‌**نین آدی، بیر پرَنس اوْلاراق «شاهنامه»نین داها قاباقکی قیسیملرینده **ایران** ـ **توران** اختلافلاری‌نین حکایه‌لری سؤیله‌نیرکن ده کئچیر؛ بو ایکی یئرده کئچن آدین بیر شخصه عاید اوْلدوغونا دایر صریح بیر سؤز یوْخکن، یئنه بو میفیک

---

[۲۰۴] ـ فردوسی، «شاهنامه»، دنیایی کتاب ۱۳۶۴ (۱۹۸۶)، تهران، ص. ۴۱۹.

[۲۰۵] ـ نیظامی، کلیاتِ دیوانِ حکیم نظامی ـ ی گنجه‌ای، امیرکبیر، ۱۳۳۵ (۱۹۵۶) تهران، شرفنامه، ص. ۸۷۸.

ـ تاریخی داستانلارداکی قاریشیقلار بو کیمی ائحتمال‌لاری تأیید وَیا تکذیب ائتمک اوچون کفایت ائتمیر. بو ائحتمال دوغرویسا، **آرشاکلارا** دایر باشقا حادیثه یا دا حیکایت‌لرین ده یئر وَ زامان دَییشدیریلمه‌سی‌نین آنجاق بو حکایه‌یه حصر اولمایاجاغی دوشونوله بیلر.

پروفسور. سیّدوف ـ ون توپلادیغی معلوماتا باخیلیرسا، شاهنامه وَ سایر اثرلرده دومانلارا بوروننموش، سُکوتلا اؤرتولو بیر دؤوران، اکثر حادیثه‌لرله یوکلو اولورموش. نئجه‌کی بحث مؤوضوعو اولان یوزلرجه ایللیک بیر چاغ، گؤرونوشه گؤره، ساسانیلر زامانیندا پیس بیر خاطره‌کیمی ذهنلردن سیلینمک ایستَنمیش، بونون اوچون ده، سؤزو کئچن حادیثه‌لرین حئکایتینی، اکثرا ائرمنی، یونانلی، رومالی، گورجو و سایر تاریخچی، جوغرافیاچی وَ سیاحلاردان ائشیتمه‌میز گرَکیر.

بو مؤوضوعدا اثرینه اکثرا باش ووردوغوموز مولّیف، نمونه‌لرینی گؤستردیگیمیز کیمی بو معلوماتدان دیلچیلیک مئتودلاری ایله بیر چوخ مجهول قالمیش آدلاری ایضاح ائدیر وَ نَسَب‌لری افسانه‌وی **کیانلارا** چیخارتدیریلانلارین چوخونون تورک دیللی قبیله بیرلشمه‌لرینه عاید اولدوغونو گؤستریر. مثلاً آنلاشیلیر کی، **آرتابان** تورکجه‌دیر آنلامی «مرد، قوچاق، قطعیتلی کیشی»دیر. **آرشاقلاردان** بحث ائدَرکن، پارانتزده **دَده قورقود** قهرمانلاریندان «**آروز** ـ ون آدی دا ایضاح ائدیلمیش اولور: بیزجه آروز آدی «آر» و «اؤز» ترکیب‌لریندن عبارتدیر. «آر» ... «**کیشی**»، «**اینسان**»، «**ایگید**» دئمکدیر. چوخ ائحتمال کی، «**اوز**» ایسه «**ایشیق**»، «**یاروق**»، «**شعاع**» معنالاریندا ایشله‌نیر. چونکو «**اوز**» ترکیبینه عادتاً ایشیقلا باغلی «**گوندوز**»، «**اولدوز**» وَ بو کیمی سؤزلرده راست گلیریک. بو آرادا مولّیف بیر چوخ قبیله‌لرین آدیندا تصادف ائتدیگیمیز «ساق» سؤزونو ده آچیقلاییر وَ اونون «**یای** ـ **اوخ**» آنلامینا گلدیگینی تفرّعاتیله سؤیله‌ییر، «ساق» بئله‌جه گونشی ده ایما ائدیر. بئله‌جه، بیر چوخ آدلارین آلتیندا گیزله‌نن معنالار ظاهر اولور. مثلاً گنجه، ائرمنی منبع‌لر بو یئرین آدینی **قانساق، قانتساق** یازیرلار، یعنی قان وَ ساق، **قان، خان، قانق**...[۲۰۶]

۲۰۶ ـ سیدوف، اؤگه. ص. ۴۷ ـ ۴۴ ـ ۴۳.

ییلماز اؤزتونا، زردۆشتی (ف ر. زوْروْ آستـرئین) دینیندن اوْلان پارفـلارئن باش شَهری، بیر مدّت **هئگماتانا** (همدان) ایکن **هئگاتوْمپیلوْس** (دامغان) (۱۹۰ = ۴۰ ـ ۲۳۰)، داها اؤنجه **زادراکارتا** (استرآباد) (۱۹ = ۲۳۰ ـ ۲۹۰) اوْلموش، نهایت عراقدا **کتئسیفوْن** (Ctesiphon= عربجه: مدائن) اوْلاراق قرار قیلمیشدیر؛ بو شَهر، اورتا عراقا، بو گوْنکو بغداد یاخئنلارینا یئرلشمیشدیر (میلاددان اؤنجه ۴۰ ـ میلاددان سوْنرا ۲۶۶ ـ ۲۲۶)، دئییر.[۲۰۷]

بیلدیگیمیز کیمی **مدائن**، ساسانی‌لرین ده باش شَهَری ایدی، وَ لاکین **اشکانی**‌لرین ده دینی زردۆشتی ایکن، ساسانی‌لرین هر شئیدَن قاباق، زردۆشتی‌لیگی برپا ائله‌مک تشبّوثو دقّته دَیر. **اؤزتونا** ـ نئن عینِ اثریندن بیر ایکی سؤز نقلی ایله بو بحثه سوْن وئریریک: «... خانَدانئن، ایرانلیلاشمیش بیر تۆرک عایله‌سی اوْلدوغو ادّعاسی دا بیر کنارا آتیلا بیلمز.»[۲۰۸]

مدنیتیمیزین بؤیوک آبیده‌سی، **دَده قوْرقودا** عاید، رحمتلیک پروفسور م. ارگین ـ ین بیر فرضیه‌یه اشاره ائتدیگینی خاطیرلتمه‌دَن کئچمیه‌جه‌ییک: «فخرالدین قیرزی اوْغلونون «**دَده قوْرقوت اوْغوز** نامه‌لری» ـ نده (۱. کیتاب، استانبوْل، ۱۹۵۳، بیرینجی قیسیم، ص ۱۱۹)، **دده قوْرقوت** حکایه‌لری‌نین منشأینی آراشدیرماقدا، وَ بونو میلاددان اؤنجه ـ ۲۵۰، میلاددان سوْنرا ۲۲۶ تاریخلری آراسیندا ایران، آذربایجان وَ شرق آنادوْلودا بؤیوک بیر دؤولت قورموش اوْلان **آرساکلی**‌لارا باغلایاراق یئپ ـ یئنی، فقط اثبات ائدیلمه‌میش بیر اِدّعا ایله اوْرتایا چیخماقدادیر.[۲۰۹]

وارلیق درگی‌سینده یئر وئریلمیش بیر اجمالدا، بو دؤوردَن بئله بحث ائدیلیر: **پارف**‌لارین (= اشکانی‌لرین) حکومت چاغی توْلئرانس، سعه صدر (لیبراللیق[۲۱۰]، دؤزوم[۲۱۱]، آزاد فیکیرلیک)، دین و عقیده آزادلیغی چاغی ایدی.[۲۱۲]

---

[۲۰۷] ـ اؤزتوْنا، اؤگه. ص. ۷۹.

[۲۰۸] ـ عین اؤردا

[۲۰۹] ـ اِرگین، پروف. دوکتور. محرم، دده قوْرقوت کیتابی ۱.. گیریش، متین، فاکسیمیله، دیل کورمو، آنکارا، ۱۹۸۹.

[۲۱۰] ـ آریانپور کاشانی، عبّاس وَ منوچهر؛ «پرسیان ـ انگلیش دیکتیونئری» امیرکبیر، ۱۹۸۳، ص. ۴۹۴. «sa`a» مادّه‌سینده «سعه صدر» تعبیری.

۳ . ۲ . ۳. آیریملار

سوْی کؤکوموزوٚ اولوشدوران قبیله ـ بیرلشمه‌لرینه منسوب قبیله‌لردن بیریسی ده **آیریمدیر**. بو سؤز «آی» و «ریم» ترکیب‌لریندن یارانمیشدیر. «آی ـ دان یوخاریدا بحث ائتدیک، «ریم» بیر سیرا چاغداش (مُعاصر) توٚرک خالقلاریندا ایشله‌نیر. **قازان، قوْبال، لئبد، قیرقیز، آلتای، تئلئیت، شوْر، ساقای** وَ سایر دیللرده «ریم»ین «قاباقجادان خبر وئرمک» کیمی آنلاملاری واردیر[۲۱۳]... «آیریم»، قاباقجادان بیلدیرَن یارادیجی، تانری، ایلک باشلانغیج دئمکدیر.[۲۱٤]

۴ . ۲ . ۳. آزلار

«ماراقلی علمی مشاهده‌لر آپاران اِ. ک. قوْیچو بایئو = E. K. Qoyçubayev وَ آ. ت. قایداروْو = A. T. Qaydarov بئله بیر ائحتمالا قوْشولورلار کی، آزلار وَ ساقلار، **قازاقلارین** سوْی ـ کؤکونده اشتراک ائدیبلر.[۲۱۵] مولّیفلر یازیر کی، آلتی ـ سککیز یوٚز ایللیکده قازاخستان چؤللرینه گلمیش توٚرک قبیله‌لریندن آزلارین و یئرلی **ساقلارلا** اتّفاقی یارانمیش وَ اوْنلار «عمومی قبیله اتفاقی / **قازاخی** یاراتمیشلار. هر ایکی بیلیجی‌یه گؤره، اوْلابیلر کی آیری ـ آیری دیللره (لهجه‌لره؟) عاید اوْلان «**قاز**» (**هاز/ خاس/ قاز**) وَ «**ساق**» تاریخا قارشیلاشیبلار. مولّیفلر فیکیرلرینی بئله عمومی‌لشدیریرلر: «**قازاق**» ائتنونیمی بؤیوک قبیله باشچیسی‌نین آدینی بیلدیرَن ایکی موٚختلیف آنلاملی ائتنیک جزءدَن عمله گلمیشدیر.[۲۱٦]

---

[211] _ Wehr, Hans, Edited by: J . M. Kowan "Arabic – English Dictionary" Newyork, 3rd. edition, 1976, "sa`a" maddəsində "sa`at – as – sədr".۱۰۸۸ تعبیرینده ص

[۲۱۲] ـ صدر، دوْکتور، ض؛ «وحدتِ ملّی وَ کثرتِ قوْمی ـ تباری»، «وارلیق» درگیسی تهران، ۱۹۹۳، نومره ۱ ـ ۸۸. (ماهنامه‌ی راوِ آزادی»، ۱۳۷۰ = م ۱۹۹۲ ، ۱۶ ـ ۶ دان نقلاً).

[213] _ V. V. Rạdlov ،opit slobaria Tirokskix hareçii ،tom 11. Çast 1 ،səh ،19 - 20

[۲۱٤] ـ سیدوف، عینِ ص. ۲۲ ـ ۲۱.

[۲۱۵] ـ عینِ ص . ۱۰۱، حاشیه‌ده: آ. ت. قایداروف، اِ. ک. کوْیچوْ بایئو، «ک لینگبیستی ـ چئوسکوْمی اوْبیانئنی یا توْپوْنیما قازاق»، وئستنیک آن قاز. س س ر نوْ. ۳۱۰)، آلما ـ آتا، ۱۹۷۱، ص. ۴۷.

[۲۱٦] ـ عین ص. ۴۸.

آراشدیریجیلار «آز»لا «**ساق**»ین بیرلشمه‌سی‌نین ایمکانینی اثبات اوچون، اؤزلری‌نین دئدیگی کیمی جیدی دیلچی‌لیک قانونلارینا دایانیرلار. اونلار دیل ماتریال‌لارینا یالنیز نظری باخیمدان اساسلاناراق اثبات ائتمک ایسته‌ییرلر کی، قازاق دیلینده «هـ» فونئمی اولمادیغیندان بعضی تورک دیللرینده «هـ» ایله دئییلن سؤزلر **قازاق** دیلینده «هـ»سیز و یا «ق» ایله دئییلیب. بو مؤوجود دیل قانونونو ایضاح ائتدیکدن سونرا، بئله بیر قناعته گلیرلر کی، گؤستریلن دیل دلیل‌لری «**قازاق**» سؤزونون بیرینجی جزءنین آیدینلاشماسینا یاردیم ائدیر وَ سوی (ائتنیک) «آز» آدی «**آز/ خاس/ هاز / قاز**» اولور. بو دیلچی‌لیک نظریه‌سی وَ دیل قانونونا گؤره اولا بیلسین دوغرودور، لاکین بونونلا «**آز**»لارین بئله بیر دَییشیکلییی کئچیب ـ کئچمه‌مه‌سی اثبات اولونمور. «**آز**»لار اورخون چایی‌نین چئوره‌سینده یاشامیش و اورادا دا بوجور آدلانمیشلار. **کول‌تکین** (= **گول تیغین**) آبیده‌سینده «**آز**»لار شکلینده، تونیوقوق آبیده‌سینده ایسه «آز» چؤلو خاطیرلانیر. «آز»لار بیر چوخ باشقا یئرده ده «**آز**» شکلینده خاطرلانیر. بیزجه بئله دیل حادیثه‌سینی «**آز**»لارا عاید ائتمک او قَدَرده ایناندیریجی اولمور.[۲۱۷]

«**آز**»لارین آدی، **کول‌تیگین** آبیده‌سی‌نین شرق جبهه‌سینده بو شکیلده کئچیر:... «ائچوموز آپامیز توتموش یئر سوب ایدیدسیز بولمازون تی‌یین آز بودونوق ایتیب یار (آتیب)... کؤگمَم یئر سوب ایدیسیز قاکمازون‌تی‌یین **آز قیرقیز** بودونوق یارات (یپ) کلتیمیز». پروفسور ارگین ـ ین چاغداش تورکجه‌یه چئویریسی: «اجدادیمیزین توتموش اولدوغو یئر، سو صاحب‌سیز اولماسین دئیه آز میلّتینی تنظیم و ترتیب ائدیب... **کؤیمه**نین یئری، سویو صاحب‌سیز قالماسین دئیه آز، **قیرقیز** قومونو دوزَنه (نظمه ـ ترتیبه) سوخوب گلدیک».[۲۱۸]

باشقا بیر کئچیدده ده، گئنه «آز» آدی ایله قارشیلاشیریق: **تونیوقوق** آبیده‌سی‌نین شرق جبهه‌سینده بونلار واردیر: «... ییرچی تیله‌دیم. چؤلگی آز اری بولتوم. ائشیت (ت)یم: آز

---

[۲۱۷] ـ عین ص ۱۰۱ ـ ۱۰۰

[۲۱۸] ـ ارگین «اورخون آبیده‌لری»، ص. ۷۰ و ۲۳.

بیر ی(اوْلی) آنی ب (یرله... ائر)میش، بیر آت اوْروُقی ائرمیش، آنیْن بارمیْش». چاغداش توْرکجه‌ده: بیرقیلاووز/ بلدچی آختاردیم چوْللو آز قوْومونداان بیر اَر بولدوم. ائشیتدیم: آز اؤلکه‌سی‌نین یوْلو آنی بوْیونجا ایمیش، اوْنونلا گئتمیش».[۲۱۹]

۵ . ۲ . ۳. باسیللر؟

گوْنوموزه قَدَر گلمیش بیر پارا آدلار گؤستریر کی (گئنیش معنادا) آذربایجان وَ اوْرتا شرقین موْختلیف یئرلرینده «توْرک ـ دیللی قبیله‌لر بیرلشمه‌لری میلاددان اؤنجه یاشامیش، اؤز یئرلرینده، یئرلرینه قالالارینا... آد قوْیموش وَ... (قوْنشو) خالقلار ایله بیرگه بو اؤلکه‌نین اجتماعی ـ سیاسی، مدنی حیاتیْنا... اشتراک ائتمیشدیر. آذربایجان سوْی‌کؤکونده اشتراک ائدَن قبیله ـ بیرلشمه‌لری میلاددان چوْخ چوْخ قاباق وَ میلادین ایلک یوْز ایللیک‌لرینده آذربایجان وَ اونون قوْنشو اؤلکه‌لرینده یاشامیْشلار».[۲۲۰] بونلاردان بیریسی‌ده باسیللر ـ دی.[۲۲۱]

۶ . ۲ . ۳. گؤک توْرک‌لر

ییْلماز اؤزتوْنانیْن قلمی ایله مشهور **اَرگنه‌قوْن** داستانینداکی تاریخی اساس بودور: چین‌لیلرین توْ ـ کوْ ـ اِ (توْقیو) دئدیکلری **گؤک ـ توْرک**‌لر، میلاددان سوْنرا دؤردیوْزه دوْغرو، چین ـ ین **شانسی** ایالتی‌نین غرب قیسمینده یاشاییردیلار. باشلاریندا آشیْنا سیلسیله‌سیندَن وَ **مئته (هون)**، خانَدانیندان حکومدارلاری واردی. چین ایمپراتوْرو **تای ـ وی** = Tay – vy (۴۵۰ ـ ۴۲۴) بو توْرک بوْیوندان **تسی او ـ کویی ـ شی** اوْروغونو قتل عام ائتدی. یالنیز **آشینا** اوروغوندان ۵۰۰ عایله، **آلتای** داغلارینا جان آتیب قورتولدولار وَ اوْرادا خوْصوصاً دمیرچی‌لیکله مشغول اوْلدولار... **شانسی** ـ نین گوْن‌باتانیندان **آلتای** داغلاری، جنوب ـ غربه دوْغرو ۲۲۰۰ کیلومتردیر. چینلی خرونیکالار (روایت تاریخی) منتظم توتولدوغو اوْچون، وئردیگی معلومات قطعی‌دیر. بو حالدا گؤک توْرکلرین بو خوْروجو، دهشتلی چین تعقیباتی آلتیندا اوْلموش، چین‌لیلر آنجاق داغلارا چارپینجا گؤک

---

[۲۱۹] ـ عین ص. ۴۹ و ۵۶.

[۲۲۰] ـ سیدوف، اؤگه. ص. ۸۴ ـ ۸۳

[۲۲۱] ـ عینی، ص ۶۴. حاشیه: موسس خوزرناسی، ائرمنی تاریخی (اسکی ائرمنیجه)، تیفلیس، ۱۸۸۱، ص. ۱۵۳.

تۆرکلری ایتیرمیشلر. بو حادیثه ۴۳۹ ـ دا اوْلموشدور. بو تاریخده **تابقاچ**، یعنی تۆرک اصیللی **لیانگ** دؤولتی بیر چینلی هویتی ایچینده، اؤزلری ایله عینی سیلسیله‌دن اوْلان گؤک تۆرک‌لری قیلینجدان کئچیرمیشدیر. «**مئته**»نین منصوب اوْلدوغو تاکو خانَدانئیندان **آشینا** ـ اوْغوللاری‌نین **توکا** خانَدانی‌نین مئته شاخه‌سیندن اوْلان گؤک تۆرکلری‌نین پرنَس‌لرینه **تۆسۆکۆ** دئییلیردی. بو کلمه‌نین تۆرک کلمه‌سی ایله مناسبتی آشکاردیر... **تۆرک بؤیوک** خاقانلیغا تختینده اوْلان وَ **تابقاچلارین** یئرینه وَ بؤیوک خانلیغا یۆکسلدیکلری اوْچون، تابقاچلارین دۆشمنی اوْلان **آوارلارین** بو گؤک‌تۆرک رجعتینی آسانلاشدیردیقلاری آنلاشیلیر. ۵۰۰ ـ لوک عایله‌نین **آلتایلار** اوْزَرینده وَ ایچینده یئرلشدیکلری وادی، **اَرگنه قوندو**.

تۆرک اوسلوسونون «اِکسوْدوس» و (ائل‌لیک کؤچو) اوْلان **ارگنه قوْندان** چیخماغی‌نین میلاددان سوْنرا ۵۳۵ ـ ده اوْلماسی گرَکمکده‌دیر. چونکو بو ایل **بومین خاقان** ایمپراتوْرلوق عنوانینی آلمیشدیر. بئله‌جه، **گؤک تۆرک‌لر**، **ارگنه قوْندا** ۹۶، ایل یعنی ۳ نسل قالیبدیرلار، اوْنلار بو مدّتده چوْخالیب، وَ بیر بؤیوک دَمیر معدنی‌نین یانیندا یاشارکن بو معدنی بیر عصر ایشله‌یه‌رَک سیلاحلانمیشدیلار.

تۆرک‌لری **ارگنه قوْنا** گؤتوروب یئرلشدیرَن **گؤک تۆرک** پرِنسی **بیلگه‌شاد**، وَ اوْنون اوْغلو **تاوو یابقودور**. **تاوو** اؤنجه **یابقو** (قرال) سوْنرا **اولوغ یابقو** (بؤیوک قرال) عنوانینی آلمیشدیر. اوْغلو **بومین**، ۵۳۵ ـ ده خاقان عنوانی ایله شرق تۆرک ایمپراتورو اوْلموش. **آوارلارا** قارشی «بؤیوک ـ خاقانلیق» تختینه حقّ اِدّعا ائتمیش، ۵۵۲ ـ ده قارداشی ایسته‌می ایله آهنگ ایچینده چالیشاراق آوارلاری برطرف ائتمیش وَ بؤیوک ـ خاقانلیق تختینه اوْتورموشدور. اوْ زامانا قدَر تۆرکجه دانیشان بوْیلار چئشیدلی آدلارلا تانیلیرکن، گؤک تۆرک‌لرین شهرتی و بیرلیگیندن سوْنرا بوتون تۆرکجه دانیشان قوْوملارا تۆرک دئییلمیش. کلمه‌نین **کؤک تۆرۆک (گؤک تۆرۆک)** شکلینده اوْلوب ۷ ـ نجی عصرده **گؤگ‌تورک (گؤک ـ تۆرک)** دئییلدیگی آنلاشیلیر. کؤک / گؤک کلمه‌سی «سماوی (آبی)»... دئمکدیر. گؤک تۆرکۆن، «**سماوی تۆرک‌لر**» معناسینا گلن اِدّعالی بیر شرف آدی اوْلدوغو گؤرولور.

ارگنه قوْنا سینمیش بیر **هون** بوْیو اوْلاراق گیرَن توْرکلر، بیر عصر ایچینده اوْرادا، (کیملیکلری یوْنوندن) شعورلاناراق گوْک توْرک اوْلاراق چیخدیلار. بوْتون توْرکلری، تماماً شیمال آسیانی فتح ائتدیلر، ایرانا گیردیلر، شرق آوروپایا کئچدیلر. ۵۷۶ ـ دا (**ایستەمی** خاقانین سوْن ایلینده)، قیْریْمی (Crimea) بئله فتح ائتدیلر، بئلەجه، **متەدَن** سوْنرا، اوْنون یوْلوندا داواملا ایلک دفعه، اوْنون تاسارلادیغی (= پلانلادیغی) حدودلاری آشدیلار. شرق و غرب دئیه ایکی خاقانلیق کیمی اداره ائدیلن ایمپریانین **اوْتوکن** ـ ده اوْتوران شرق خاقانی، **بوْیوک** خاقاندی.

گوْک توْرکلردن **بومین** خاقان (اوْ ـ ۵۵۳)، **ایستەمی** خاقان (اوْ ـ ۵۷۶)، **ایلتریش کوْتلوغ** خاقان (اوْ ـ ۶۹۳)، **بیلگه** خاقان (اوْ ـ ۷۳۴)، **بیلگه توْنیوْقوْق** (اوْ ـ ۷۲۵)، **اوْرخون** کیتابەلری‌نین داهی مولّیفی **یوْلوق تکین**[۲۲۲] (اوْ ـ ۷۳۵ ؟)، حتّی **موقان** خاقان (اوْ ـ ۵۷۶)، **بیلگه تاردو** خاقان (اوْ ـ ۶۰۳)، **تونگ** و **یابغو** خاقان (اوْ ـ ۶۳۰) **کوْر** شاد (اوْ ـ ۶۳۹)، **بولان** خاقان (اوْ ـ ۶۴۰ ؟)، **قابقان** خاقان (اوْ ـ ۷۱۶)، **کوْل‌تگین** (اوْ ـ ۷۳۱) توْرک تاریخی‌نین بوْیوک شخصیتلریندن‌دیرلر.[۲۲۳]

غرب گوْک ـ توْرک‌لر خاقانی، «**ایستەمی** خان، ساسانی‌لر ایرانی‌یلا علاقه قوردو... خسرو (ساسانی انوشیروان)، بیر خاقان قیْزیلا ائولندی و اوْندان دوْردونجو **هورمز**، «توْرک زاد»، «توْرکدَن دوْغما» دئیه آنیلان، بیر اوْغلو اوْلدو. انوشیرَوان (اوْ آن اوْچون دگیلسەده گلەجکده سوْن دَرَجه مُهِم نتیجەلر دوْغوران بیر میثال اوْلاجاق)، اوْردوسونو تقویت اوْچون، بعضی توْرک اوْجرتلی عسگر آلدی. بونلار شبهەسیز، مسیحی توْرکلردیلر. باشلاتدیغی سیاست، دئدیگیمیز کیمی مسلمان ایران طرفیندن ده تقلید ائدیلەجک؛ بیزانس، عبّاسی خلیفەلری وَ میصرده ده منیمسَنەجک؛ بو دا تماماً بو اوْلکەلرین توْرکلر طرفیندن اداره ائدیلمەلری نتیجەسینی، وئرەجکدیر... بیرلَشَن ایرانلیلارلا توْرکلر، **گئنه توْرک** اوْلان **اِفتالیت**لرین[۲۲۴] قارشی‌سینا چیخاراق ۵۶۵ ـ ایلینه

---

[۲۲۲] ـ تویقوق کتیبه‌سی‌نین یازاری اوْزودور (ج ـ هـ)

[۲۲۳] ـ اوْزتونا، ییلماز، اوْگه ص. ۱۴۰ ـ ۱۳۹.

[۲۲۴] ـ افتالیتری اگر موْلفلر مغول اولدوقلارینی یازیرلار (ج ـ هـ)

دوْغرو اوْنلاری ازدیلر وَ غنیمت‌لری آرالاریندا بؤلوشدولر. ایرانلیلار **باقتریان** ـ ی آله کئچیرتدیلر؛ تۆرکلر ایسه اسکی ایران مَدنیتی اؤلکه‌سی **سوْغدییانا-یا** گیرَرَک اوْرادا گله‌جکده تحقّق ائده‌جک تۆرکلَشمه‌نین بینؤوره‌سینی قوْیدولار... بونونلا ایران اَن پارلاق ائللریندَن بیرینی ایتیردی، وَ بئله‌جه هیند ـ آوروْپالیلیق بیر آدیم داها گئری‌یه ایته‌لندی. چوْخ سوْنرالاری تۆرکیستان آدی وئریله‌جک بوگوْن ایسه اؤزبکستان آدیلا تانیلان اؤلکه اوْرتایا چیْخیْر. بئله‌جه یئنی بیْر «تۆرک ـ ائلی» دوْغولور. سمرقند، بوخارا آدلاری بئینیمیزین درینلیکلرینده دوْیولان وَ بیزی رؤیالارا دالدیران بو شَهرلر، اوْ سیرالار یا تۆرک یوْردلاری اوْلموشدو، یادا اوْلماق اوْزَریدی. دؤوران دَگیشدی، تۆرکلر بؤیوک مدنیت‌لرین یوْخاری باشیندا یئرلرینی آلدیلار.

سوْن درجه اوزون بیر حدود بوْیونجا، تۆرکلرله ایرانلیلار آرتیق بیر بیرلرینه بیتیشیک کیمی ایدیلر. فردوْوسی ـ نین شاه ـ اثری، **شاهنامه**‌نین، آنا داستانی، «ایران ـ توران» «بوْیلاری» اوْچون آرتیق چرچیوه دوْزَلمیشدی!... (داها سوْنرالاری) تاردو، ایرانلا دوْستلوغو بوراخاراق یونانلیلارلا دوْست اوْلدو، ۵۸۴ ـ ده، آرخاسیجا ۵۸۸ ـ ده وَ ۵۹۰ ـ دا ایرانا هجوم ائتدی وَ سوْنوندا **توْخارستانی** اشغالی آلتینا آلدی.[۲۲۵]

تۆرکلرین گئنیشلَمه‌سینی هئچ‌بیر قدرت اوْنلَیه‌مَدی. تۆرک‌لر حاکیمیت‌لرینی موْغولستانا، روس تۆرکیستانینا، چین تۆرکیستانی‌نین بیر پارچاسینا، افغانیستانین شیمال و شرقینه، هیندیستاندا تقریبا **ایندوسا**[۲۲۶] قَدَر یایدیلار.[۲۲۷]

چین گئت-گئده اوْرتا آسیاداکی اسکی فعالیتینه یئنیدن صاحیب اولدو.[۲۲۸] سونرا بو دؤولت چؤکدو. ایکینجی «**تۆروک** ایمپراتوْرلوغو» ایلتەریش (Slt ۶۹۱ ـ ۶۸۱)، داها سوْنرا **بوْگوْ چوْر** یا دا **بوْق‌چوْر** آدیلا دا بیلی‌نن، (دؤولتی زیروه نقطه‌سینه چیخاران) **کاپاغان** خاقان (۷۱۶ ـ ۶۹۱ ـ سلطنت)، وَ نهایت تۆرک دیلی‌نین اَن اسکی وَ اَن گؤزَل

---

۲۲۵ ـ روخ اؤگه، ص. ۶۷ ـ ۶۶.

۲۲۶ ـ ایندویس = هیند چایی و اؤنون سوواردیغی بؤلگه.

۲۲۷ ـ عینی.

۲۲۸ ـ عینی ص. ۵۹.

سندلریندن بیری اوْلان، آنی‌سیْنا تیکیلمیش کتیبه‌یه گؤره گؤرکملی، **بیلگه** (۷۳۴ ـ ۷۱۸) چوْخ بؤیوک ایده‌آللرله حکومت ائتدیلر.[۲۲۹] **کاپاغان** خاقان (= «وحشی دوْنوز»)، **بایئرقولار** طرفیندن قورولان بیر پوْسقودا اؤلدورولدو وَ باشی چینه گؤندریلدی. **بیلگه** ایسه، ۷۳۴. ۱۱. ۲۵. گوْنو زهیرلندی. اوْنونلا ایش بیرلیگی ائدَرک اوْنون دایمی کؤمکچیسی دورومونا گلمیش اوْلان قارداشی «**گوْل‌تگین**»، یا دا «**گوْل‌تیگین**» ایسه فبرال شوبات ۷۳۱ ـ ده اؤلموشدور. چین کوْلتورویله بَسلَنمیش، آمما یورد سئون وَ بیزه داش اوْستونده قازیلمیش اوْلاراق سیاسی وصیت‌نامه‌سینی بوراخان قوْجامان **توْنیوقوق** دا شبهه‌سیز ۷۲۵ ـ ه دوْغرو اؤلموشدو.[۲۳۰]

۷ . ۲ . ۳. هونلار

بئشینجی یوز ـ ایللرده یاشاییب ـ یاراتمیش تاریخچی‌لردن **آقافانگئل** هونلارین قافقازدا، اوْ سیرادان آذربایجاندا مسکن سالدیغینی یازیر. ۵ ـ نجی عصر تاریخچیسی **پاوستوْس بوزاند** (= Pavstos Buzand) دا توْرک دیللی خالقلارین ـ هونلارین قافقازدا، اوْ سیرادان زاقافقازیادا[۲۳۱] یاشاماسی حاقدا صحبت آچمیش وَ گوْسترمیشدیر کی، اوْنلار ۲۳۸ ـ ۲۱۷ ـ نجی ایللر آراسیندا **آغبانلاردا** (آلبانلاردا)، **گوْرجولر** ـ له بیرگه ساسانی اشغالینا قارشی ساواشمیشلار... ائرمنی شاهی ۲ ـ نجی آرشاق (۳۶۸ ـ ۳۴۵ ـ نجی ایللر)، ایران شاهی **شاپور** ـ لا مُحاریبه ائدرکن هونلاری یاردیما چاغیرمیشدیر.[۲۳۲]

هونلارین، آن آزیندان ۳۷۵ ـ ۳۷۴ ـ ایللرینده **بالامیر** یا **بالوْمبئر** آدینداکی بیر اوْنجونون اداره‌سینده **دوْن** وَ **دنئیپئر** ـ ی (Dnieper`i) آشاراق بیرَر **جئرمن** اوْلان ویزیقوتلار وَ **اوْستروْگوْت** ـ لا، **پالئوْ** ـ آسیالی اوْلان **آلان** ـ لارا هجوم ائتدیکلری قطعی‌دیر.[۲۳۳]

---

[۲۲۹] ـ عینی. ص. ۷۱.

[۲۳۰] ـ عینی

[۲۳۱] ـ بؤیوک قافقازین بیر حیصّه‌سی

[۲۳۲] ـ پؤوْنست بوزاند، ائرمنی تاریخی، یروان، ۱۹۴۷ ص. ۹۴ و ۱۹۴. (سیدوف ـ ون حاشیه‌سی ص ۸۴)

[۲۳۳] ـ Roux، Ögə ـ ص. ۵۱.

هونلار، **اولدوز** وَ **مونجوق** ـ ون سلطنت دؤورلرینده، اؤنلریندن قاچانلارین هامّیسینی توپلامیش اولدوقلاری اوچون **اورال‌لاردان** **کارپاتلارادَک** دوزلوکلره حاکیمدی. **رومالیلارین** اونلارا دَگر و اهمیّت وئردیکلری آنلاشیلیر. اونلاردان قورخماقدان چوخ، اونلارا حئیراندیلار. بو سببله ده اونلارا رهینه اولاراق اوشاقلارینی وئرمیش و اونلارلا ۴۲۷ ـ ده **ویزیگوت‌لارا**، ۴۲۸ ـ ده **فرانکلارا**، ۴۳۰ ـ دا ایسه **بورقوندلارا** قارشی بیرلشمک ایسته‌میشلر.

مولّیف بو نتیجه‌یه گلیر:!.. (آتّیلا) یالنیز بؤیوک بیر استراتژی اوستاسی دئییل، عینی زاماندا زیرنگ بیر دیپلوماتدی.

آتّیلانین مئتودلاری، چنگیز خانین، امیر تیموروون مئتودلارینا بنزه‌ییردی: دئمک ایللردن سونرا آتوم بومباسی‌نین فونکسیونوندا گؤرولدویو کیمی، جایدیریجی سیلاح اولاراق دوشونولموش تئروره دایاناراق، قارشیلاریداکینا قئیدسیز شرط‌سیز تسلیم اولماق یا دا تمامیله یوخ ائدیلمکدن باشقا بیر سئچمک شانسی تانیمیردیلار.[۲۳۴]

هونلار یوخ اولدوقلاری زامان، یئرلرینده، مُناقشه گؤتورمز بیر شکیلده **پروتو ـ تورک** طایفالار گؤرسه‌نیر. بونلار هونلارین میراثچیلاری یا دا تابع ـ لری‌نین نسل‌لری‌دیر.[۲۳۵]

۸ . ۲ . ۳. قایلار

«دَده قورقود» بویلاری‌نین گیریشینده **قایی// قای** قبیله‌سی آنیلیر. بو قبیله **اوغوز** کونفدراسیونونون ترکیبینده‌دیر...

بیلدیگیمیز کیمی، **اوغوز قاغان** وَ اونون آنا ـ آتاسی میفولوژی (اسطوره‌شناسلیق) دونیاسی‌نین یورد ـ داشلاری، آنتروپومورفیک، زومورفیک ایلاهه‌لر، اونقونلاریدیر. اوغوز قاغانین آنا ـ آتاسی‌نین کیملیگی حاقّیندا ایکی وئرسیا (جور، روایت) واردیر. اوغوزون اویغورستاندا یازی‌یا آلینمیش وئرسیاسیندا، آتاسی **بوغا**، آناسی **آی قاغاندیر**.[۲۳۶] **آی قاغان** یارادیجی ایلاهه، آتاسی ایسه گوجلو، یئنیلمز، یارادیجی **بوغادیر**... ایکینجی وئرسیا

---

۲۳۴ ـ روخ، ص. ۵۳ ـ ۵۱.

۲۳۵ ـ عین. ص. ۵۵.

۲۳۶ ـ A. M. Şçerbaq ب.، اوغوزنامه. م، ۱۹۵۹ ـ ص. ۱۵. (سیدوفون حاشیه‌سی)

رشیدالدین ـ ین و خیوه خانی ابوالقاضی‌نین وئرسیاسی‌دیر، کی اوْرادا اوْغوزقاغانین آتاسی **قاراخان**‌دیر. بیر سیْرا اسکی خالقلاردا، توْرک دیللی خالقلارین میف (اسطوره)لرینده‌کی کیمی، ایشیق خاوْسدان وَ یا قارانلیقدان دوْغور. گؤرونور کی، **قاراخان** واختیله قارانلیغین باشلانقیجی ایمیش، سوْنرادان اینسانلاشدیریلمیش، شخصلشدیریلمیشدیر...[۲۳۷] اوْغوزخان ـ ین اوْغلانلاری **گوْن، آی، یولدوز، گؤک، تاغ، تنگیز**دیر. اوْنلار یارادیلیشی تمثیل ائدیرلر... واقت آشدیقجا اوْغوزلار اوْنلاری اینسانلاشدیرمیش وَ کؤکلرینی اوْنلارلا باغلامیشلار. تاریخی افسانه‌یه گؤره اوْغوزدان سوْنرا حاکیمیته **گوْن** خان کئچمیشدیر.[۲۳۸] **گوْن** خانین دؤرد اوْغلو اوْلموشدور؛ اوْنلاردان بؤیوگو **قایی**‌دیر. **قایی** هم‌ده بؤیوک بیر قبیله‌نین آدی ایمیش وَ اوْ، چین‌دَن توتموش تا کیچیک آسیایادَک یاییلمیش.[۲۳۹]

۹ . ۲ . ۳. قاشقای‌لار

میلاددان قاباق قبیله بیرلشمه‌لرینده آدی کئچن قبیله‌لردن بیریسی ده **قاشقایلار**دیر.[۲٤۰] آد توْرکجه‌دیر. «**قاشقا**» وَ «**آی**» ترکیب‌لریندن یارانمیشدیر. «**قاشقا**» بیر چوْخ توْرک دیللرینده «یاندیرماغی»، «آلوْولاندیرماق»، «ایشیق وئرمک»، «ایشیلداماق» دئمکدیر. اوْنون «ساچین آغارماسی» آنلامی دا واردیر.[۲٤۱]

آذربایجانلیلار آلنیندا آغ اوْلان آتا قاشقا آت، قاشقا تَپل حیوان دئییرلر. اوْز منبعینی **گنجه**‌نین چئوره‌سینده‌کی داغلاردان آلان وَ گنجه چایی‌نا قاریشان چایا **قاشقا** دئییرلر... قاشقایین ایکینجی حیصّه‌سی «آی»، دئییلدیگی کیمی بیر چوْخ توْرک دیللرینده تانری‌نین،

---

[۲۳۷] ـ سیدوف، اؤگه. ص. ۳۲.

[۲۳۸] ـ خیوه‌خانی ابوالقاضی، شجره‌ی ـ تراکمه، (توْرکمنجه)، م. ل.، ۱۹۷۵، ص. ۳۱.

[۲۳۹] ـ فاروق دَمیر تاش، عثمان دنورینده آنا دوْلودا قایلار، بلله‌تن توْرک تاریخ کورومو، ۱۹۴۸ جیلد ۳. سایی ۴۷، ص ۶۶، پروْفئسور دوکتور فاروق سومر، اوْغوزلا، ۱۹۸۰ ص. ۲۱۶. (سیدوفون حاشیه‌سی).

[۲٤۰] ـ سیدوف، قاشقای وَ آیریم ائتنوْنیم‌لری‌نین سوْیاچیمی، «علم وَ حیات»، ۱۹۸۴ نومره ۹ ص. ۱۵ ـ ۱۳.

[241] - V. V. Radlof ،opıt slovaria tyorkskix nareçii ،tom II ،Çast 1 ،1956 ،səh. 395. (seyidov – un m`xəzi:)

ایلاهه‌نین (اسطوره) میفله سَسله‌شَن قبیله آدلاریندا ترکیب کیمی اشتراک ائدیر. دئمه‌لی، میلاددان ۱۴ عصر قاباق تاریخده آدی چکیلن **قاشقای**لارین آدی دا توْرکجه سؤزدور[۲۴۲].

پروْفسور سیدوف ـ ون تدقیقاتینا قارشی، رحمتلیک علی کمالی آغئزلاردا گزَن وَ چوْخ احتمال‌لا، مُعَین مقصدلر اوْچون حاضرلانمیش موْختلف تاریخی ـ میفیک ـ پوْپوْلر (یالان ـ دوْغرو) روایت وَ حیکایه‌لری توْپلایاراق، بئله خلاصه ائتمیشدیر:

«۱ ـ هیجری ۳۸۲ ـ دن (میلادی ۹۷۳ ـ دن) قاباق، اوْغوز توْرک‌لری‌نین نئچه بوداغی ایچری ایرانا گلیب وَ «عراقی (عراق‌لی عجم ـ لی) توْرک‌لر» آدلانیبلار...

۲ـ اوْرتا ایرانا گلن توْرکلرین آدلیمی خلج اوْلوبدور. بو ائل ایرانا گلندن سوْنرا، اراک (اسکی **سلطان ـ آباد** NH) وَ **ساوا** (ساوه) اطرافیندا اوْتراق ائیله‌دی وَ بو منطقه **خلجستان** آدلاندی.

۳ـ «فارسنامه‌ی ناصری» موْلّیفی، **قاشقای**لاری **خلج** توْرک‌لریندن بیلیر. کی **عراقِ عجم** ـ دن وَ **ساوا** ـ دان فارس (ولایتینه) کوْچ ائیله‌ییب‌لر. بونلاردان بیر عدّه **آباده** شَهری‌نین «**کنگری**» (؟) یوْره‌سینده ساکن وَ کندلی اوْلوب، ایندی ده توْرکی دانیشیرلار وَ اوْنلارا **خلج** دئیرلر. آیری عدّه‌لری ده «ائلیات» ـ دیْر وَ ایکی دسته، **خلج** وَ **قاشقایا** بوْلونوبلر.

۴ـ **مسعودی**، تاریخینده قاشقایلارا دایر بئله یازیلیبدیر: بیر طایفا **قارا** ـ **تاتارلاردان**، **سلجوقلار** حکومتینده توْرکیستانا گلیب، **قاشقاردا** اِقامت ائدیبلر، بونلار **خوارزمشاهلار** عهدینده چوْخ قدرت تاپمیشلار. فارس آتابه‌یی سعد ـ بن ـ زنگی **خوارزمشاهلاردان** وَ قارا ـ **خطایی**لردَن شکست یئییب وَ (سوْنرا) باریشیبدیر. **خوارزمشاه** ایگیرمی مین **قاشقار** ـ دا اوْلان **قارا** ـ **خطایی** طایفاسیندان سعد ـ بنِ ـ زنگی ایله یاناشی فارسا یوْللاییبدیر. بو طایفالار اوّل **قاشقاری** آدلانیبلار. سوْنرا **قاشغاری** گئتدیکجه **قاشقایی** ـ یه دوْنوبدور.

۵ـ **بیهقی**، **ابن** ـ **اثیر** وَ گردیزی‌یه گوْره: **طوغرول بَی** وَ قارداشلاری‌نین جیحوندان کئچیب ایرانا گلمه‌لریندَن اوّل، اوْغوز توْرک‌لری ایرانین موْختلیف بوْلوکلرینه داغیلمیشدیلار.

[۲۴۲] ـ سیدوْف، اوْگه، ص. ۲۲ ـ ۲۱.

۶ـ ابن ـ اثیر دئییر: **سلطان محمّد** اوْز قوْشونونو قوّتلندیرمک اوْچون بیر عدّه اوْغوزلاردان **جیحون** ایرماغیندان کئچیریب ایرانا گتیردی، سوْنرا بو توّرک‌لرین چوْخو **رِی** وَ **عراق** اطرافیندا یئرلشدیلر. ابنِ ـ اثیر بو توّرک‌لری **عراقی** آدلاندیریب‌دیر...

۷ـ گونئی ایراندا اگله‌شن تورک‌لردن **ساوای**، مهاجر توّرک‌لرده آذربایجاندان گلیب، **زاگروْس** داغلاری‌نین گوْنئی آتکلرینه کؤچموشلر.

۸ـ «فارسنامه» ـ ده **رکن ـ الدوله ـ یِ دئیلمی ـ یه** دایر حادیثه‌لرده توّرک‌لرین شیرازا هجوم ائتدیکلری یازیلی‌دیر.

۹ـ «فارسنامه» مولّیفی قاشقای‌لارین، **ایناللو** طایفاسی **تورکیستان** ائللریندە‌کی موْنقوْللار ایله فارسا گلیبلر دئییر، وَ **بایاتلاری** توّرکمنین **قیپچاق** چؤلوندن بیلیبدیر کی(؟) قاشقایی‌لرله فارسا گلیبلر.

۱۰ـ قاشقای‌لارین بؤیوک بؤلومو **خلج** طایفالاری، یا **خلج** ایله یاناشی اوْلان بوداقلاردان‌دیرلار کی ۴ـ نجو وَ ۵ ـ نجی هیجری عصرده... فارسا مهاجرت ائدیبلر.[۲۴۳]

قاجار یازیچیلاریندان، وَ دوْولت آدامی اولان، **مشیرالدوْوله**، **قاشقایی** ـ لری (قاشقای‌لاری)، قافقاز طایفالاریندان بیریسی بیلیر وَ اوْنلارا (۲۰ مین‌لیک عائیله‌یه)، دربند ده، **قشقا** ائلی دئیرلر، دئیه قید ائدیر».[۲۴۴]

سوْن زامانلاردا، (ایراندا بیر موّعلّفین)، **دوْکتور تقی شاهین** ـ ین حاقّیندا معلومات وئرَن **پروْفسور حمید محمدزاده**، اوْنون کیتابی‌نین اصل سؤزونو (کی جاری حکایه‌لرین بیر یئنی اوْرنگی ده سایبلا بیلَر)، بئله خلاصه ائدیر:

«۱۷۵۵ ـ ۱۷۴۷ ـ نجی ایللرە‌دک، یئنی اوْلکه‌ده حؤکم سوّرَن هرج ـ مرج‌لیک ایللرینه قَدَر فارس ایالتینده وَ عمومیتله ایراندا قاشقای آدلی بیر ائله وَ یا بیر طایفایا تصادف اوْلونمور. قاشقای ترکیبینده بیرلَشَن، اوْنلارلا طایفا، قبیله و تیره‌لر آنجاق ۱۷۴۷ ـ نجی ایلدن سوْنرا اوْلکه‌نین هر طرفینی بوْروموش هرج ـ مرجلیکدن قوْرونماق اوْچون،

---

[۲۴۳] ـ کمالی ـ علی، «گوْنئی ایران توّرکلری‌نین شاعیرلری»، وارلیق درگیسی، تهران نوْمره ۷۲ ـ ۷۱ مای ۱۹۸۵، ص. ۹۲ ـ ۹۱.

[۲۴۴] ـ محسنی، عزیز، «قاشقائی‌لر حاقّیندا بیر نئچه سوْز»، وارلیق درگیسی، تهران، ۱۹۸۹ نوْمره ۱ ـ ۷۲، ص، ۷۲.

گوّجلو بیر قوّه‌یه چئوریلمک مقصدی ایله بیرلشمیش وَ قاشقای آدی آلتیندا واحد بیر ائل کیمی تشکّول تاپمیشدیر. دئمه‌لی، قاشقای، مُعَین بیر طایفانیٛن خوّصوصی آدی یوْخ، بیر نئچه طایفا و تیره‌نین، خوّصوصی ایله اوْغوز طایفا وَتیره‌لری‌نین، عمومی آدی و اونلارین بیرلشمه‌سیندن یارانمیش آددیر. قاشقای ائلی ۱۷۵۵ ـ ۱۷۴۷ ـ نجی ایللر عرضینده، **قاشقار** ایکینجی **جانی ـ آغا** ـ نین باشچیلیغی ایله تشکّول تاپمیشدیر، قاشقای ائلینی تشکیل ائدَن طایفا وَ تیره‌لرین بؤیوک اکثریتی، آذربایجان خلقینه منسوبدور، داها دوْغروسو آذربایجان خلقی‌نین بیر حیصّه‌سی‌دیر»[۲۴۵].

سؤزه باشلادیغیمیز یئرده سوْن وئریریک: میلاددان قاباق قبیله بیرلشمه‌لرینده آدی کئچن قبیله‌لردَن بیریسی ده، **قاشقای**لاردیر.

۱۰ ـ ۲ ـ ۳. قازاقلار

«قازاق قبیله، قبیله بیرلشمه‌سی، خالق، یئر آدی‌نین طالعی وَ آنلامی تاریخده کئچدیگی چتین، ائنیشلی ـ یوْخوشلو یوْلو توّرک‌شوناسلاری، توّرک دیللی خالقلارین تاریخی ایله مشغول اوْلان اسلاویانچیلاری، قافقازشوناسلاری زامان- زامان دوّشوندورموش، بو آدلا باغلی دوّرلو ـ دوّرلو فیکیرلر یارانمیش. بونونلا بئله، هله ده «**قازاق**» سؤزونون سیرّی آچیلمامیشدیر. نئچه کی آکادئمیک **و. و. بارتوْلد** اؤزونه قَدَر کی «**قازاق**» سؤزونو آراشدیرمالاریندان چیخاریلان قناعت‌لری مباحثه‌لی سایمیشدیر»[۲۴۶].

قازاق قبیله بیرلشمه‌سی آذربایجان خالقی‌نین سوْی کؤکونده دوردوغو اوّچون بیز اوْندان آیریجا بحث آچماغی گرکلی بیلدیک: قازاق سؤزو ۲۰۰ ایلدن چوْخدور کی آراشدیریجیلارین دقّتیندن یاییمیر. نه اوّچون آراشدیرماجیلار سؤز/ آدین ایلکین معناسینا دئییل، اوْنون بیزجه، سوْنرادان قازاندیغی معنالارا اهمیت وئرمیشلر؟ بو سؤزون ایلکین آنلامی آذربایجان خالقی‌نین میفوْلوْگیا (اسطوره‌شناس‌لیق)سی ایله باغلی‌دیر... بیلگینلر

---

[۲۴۵] ـ محمدزاده، پروفسور. حمید؛ «قاشقایلار حاقّیندا یئنی تدقیقات» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۰، ص. ۱۴ نومره ۳ ـ ۷۶.

[۲۴۶] ـ و. و. رادلوْو اوْپیت سلوْواریا توّرکسکیخ نارئچیا، س پ و، ۱۹۱۱، ۲ ـ نجی جیلد. ۱ حیصّه، ص. ۵۶. (سیدوْفون منبعی/ حاشیه‌سی، ص. ۸۹).

اونا ۱۲۴۵ ـ نجی ایله عاید قیبچاقجا ـ عربجه لۆغتده راست گلمیشلر...[۲۴۷] همین لۆغت «قازاق» سؤزونه، آوارا، سرگردان، جلای ـ وطن، یوردسوز کیمی آنلام وئرمیشدیر... بیز «قازاق» سؤزونون ترکیبینده‌کی «قاس» (قاز) جُزئینه داها اسکی‌لردَه راست گلیریک.[۲۴۸]

پرۆفسور ـ سیدوف عالیملرین اوزونجا مباحثه‌لرینه اشاره ائتدیکدن سوْنرا بو نتیجه‌یه چاتیر: تۆرک دیللرینده «ز ـ س» سس عوضلنمه‌سی قانونی حالدیر. **«قازاق ـ قاساق»** آدلی قبیله بیرلشمه‌سی‌نین ائرانین (میلادین) یوز ایللیگینده قافقازدا یاشاماسی حاقیندا بیر سیْرا تاریخی دلیللر واردیْر... **«قاز/ قاس»** ترکیبی‌نین اشتراک ـ ائتدیگی چای، یئر آدلارینا قافقازدا تصادف ائتمک اوْلار. میثال اوْچون، ۷ ـ نجی یوز ایلیگین اوْل‌لرینده یاشامیْش **آنانیا شیراقاسی**‌نین **«آشخارها تسوس»** («جوغرافیا») اثرینده **«قاساق»** ـ چای آدی کیمی یاد ائدیلیر (ج. د. یئرئمیان، «جوغرافیا» ـ یا گؤره ائرمنستان»، ک ن. ای، اس پ ب. ۱۷۵۰ ص. ۴۱). «قاسار»، «قازاق» ـ ین فوْنئتیک واریانتی‌دیر. ائتنوْنیم اولاراق، اوْغوز قبیله‌لریندن **افشارلارا** یاخین اوْلان قبیله بیرلشمه‌لریندن بیری **«قاز ـ لی// قاز ـ لو»** آدلانیر.[۲۴۹] **«قازلی»**، «**قاز**» وَ یئر، مکان، چوْخلوق بیلدیرَن «**ـ لی**» شکیلچی‌سیندَن یارانمیشدیر... «**قاز// قاس**»، یوکسکلیک دئمکدیر... کیچیک آسیا، **توْروْس** داغلاری‌نین بیری‌نین باشی «**دَمیر قازیق**» آدلانیر.[۲۵۰] بو آدداکی «**قاز**»، یوکسک، وَ «**لیْق**»، (**= اوق، اِق، ایق**) شکیلچی‌لری... تۆرک ـ دیللی خالقلارا مخصوص ائتنوْنیملرده، یئر آدلاریندا اَن چوْخ تصادف ائدیلن کوْمپوْنئت‌لردن (جزءلردن) بیریدیر... بیزجه «**قافقاز**» آدینداکی «**قاز**» دا، «**قازبک**» (**قاز ـ بَی**)ده‌کی کیمی اوجالیغی، اوْلولوغو بیلدیریر... **قاز بَی** یعنی اوجالیغین، یوکسک‌لیگین بَیی. (**قاز ـ ا**)، **محمود قاشقاری**‌نین «**دیوان لغات الترک**» اثرینده راست

---

247 _ Houtsman ،Ein Türkisch Arabisches Glossar ،leiden 1894.

۲۴۸ ـ سیدوف، اوْگه. ص. ۹۰.

۲۴۹ ـ یالکین عالی رضا یاسمان؛ «جنوبتا تۆرکمَن اوْیماکلاری»، آنکارا. ۱۹۷۷ ص. ۱۰۵.

۲۵۰ ـ عینی

گلیریک؛ او، «**قاز سووی**»، «**قاز**» **قالاسی** آدینی خاطیرلاییر، **افراسیاب** ـ ین قیزی‌نین آدی **قاز** اولموشدور.[۲۵۱]

پروفسور سیدوف دئییر: «گتیریلن تاریخی توپونیمیک، ائتنوگرافیک ماتریال‌لاردان آیدینلاشیر کی، «**قازاق/ قاساق**» وَ اونلارین «**قاز/ قاس**» ترکیبی مُستقیل وَ یا مُعین شکیلچی، سؤز قبول ائتمیش حالدا (**قاز ـ ان، قازیق، قاز ـ بک، قاز ـ اوق، قاس ـ اق، قاس ـ سولاق** وَ سایر) ائرکن اورتا عصرلرده وَ سونرالار ایشلنمیشدیر. بو سادالانان سؤزلرین تورک، او سیرادان آذربایجان دیلینده میلادین ائرکن چاغلاریندا ایشلنمه‌سی گؤستریر کی، بورادا آذربایجانلیلار/ تورک ـ دیللی‌لر میلاددان قاباق یاشامیش وَ اؤز داغلارینا، چایلارینا، یئرلرینه اؤز دیللرینده، اؤز میفیک (اسطوره‌وی) تفکّورلری، گؤروشلری ایله باغلی آدلار قویموشلار. دئمه‌لی تورک دیللی خالقلارین، او سیرادان آذربایجانلیلارین گلمه (اوزوده میلاددان چوخ سونرالار) اولدوغو فیکری گئرچکلی‌لیکله سَسله‌شمیر. بیزجه حقیقتی گؤرمک ایسته‌مَینلرین فیکیرلرینه، «بایاتیلارینا» آییق ـ ساییق باخماق گرکدیر قصداً گؤزدن یاییندیریلمیش دَلیل‌لرین آچیغا وورولماسی گئرچکلیگین قاپیسینی اوزوموزه آچیر».

قازاق سؤزونون ایکینجی ترکیبی «**آق**»دیر. بو سؤزو ایکی آنلامدا باشا دوشمک اولار. بیرینجیسی: بیر سیرا قبیله بیرلشمه‌لری، خالقلاری‌نین چوخونون آدیندا ایشتراک ائدَن/ ـ /آق/ (**قیپ ـ چاق، باجان آق، اورغ ـ اق، قالت ـ اق** وَ سایر) ترکیبی، دئیه‌سَن: چوخلوق، یا دا یئر، مسکن بیلدیریر (**یات ـ اق، بات ـ اق** وَ بو کیمی سؤزلرله مُقایسه ائدینیز). اوندا **قازاق**، اوجادا، یوکسکلیکده (داغدا) مسکن سالان آنلامینی وئریر. بو او دئمکدیرکی، قازاق آرو ـ توسون (اساس باشلانغیجین) یانیندا اونونلا بیرگه یاشایاندیر.[۲۵۲]

آخی، تورک ـ دیللی خالقلاردا بئله بیر اینام واردی کی، **آرو ـ توس** وَ **اونقونلار** دا اینسانلارلا بیرگه یاشاییر. ایکینجی‌سی، / ـ **آق**/ بیر چوخ تورک دیللرینده هم‌ده «اوجالان»

---

[۲۵۱] ـ سیدوف، اؤگه، ص. ۱۰۵.

[۲۵۲] ـ عئینه. ص. ۱۱۴.

آنلامینداديرِ. **و. و. رادلوف**، **س. ی. مالوف** وَ بير چوْخ بيليجی‌لر، لوْغتچی‌لر / ـ **آق**/ ـ ين اوجالماق، يوْکسلمک، اوجايا قالخماق آنلاملارينی دا يازيرلار. قاشغارلی **محمود** / ـ **آق**/ ـ ين آنلامينی ايضاح ائتمک اوْچون «**بولوت آقدوو**» (بولود اوجالدی) ايفاده‌سينی ميثال چکير.[۲۵۳] ۱۴ـ عصر شاعيری، نسيمی ـ نين

لوحِ اِخلاص ائيله‌دينسه کوْنلونو ای متّقی

کوْرسی ـ ی رحمانا آغدين گنتدين، عرش ـ اللاهی گوْر

بيتينده‌کی «**آغدين**»، اوجالدين آنلامينداديرِ. اوْندا «**قاز** + **آق**»، يوْکسکليگه، اوجاليغا اوجالان دئمکديرِ.[۲۵٤]

يئری گلميشکن **کاشغارلی محمودون** «ديوان» ـ ينداکی «**آغدی**» کلمه‌سينه باش وورو‌روق: «**اوْل تاغقا آغدی**» = **اوْ داغا آغدی**.[۲۵۵]

۱۱ ـ ۲ ـ ۳. قيبچاقلار

آلتون ـ اوْردو دوْولتی ميلاددان سوْنرا ۸ ـ نجی عصرده، قارا دنيزين شيماليندا چنگيزخان‌ين (Genghis xan – ın) خانين اوْغلو **جوجی** (Jochi – ö. 1227) اوْغلو **باتو** (**اوْ ۱۲۵۶**) طرفيندن قورولموشدور. بو دوْولتين آدی **جوجی** اوْلکه‌سی اوْلدو. بو خالقين چوْخو **قيبچاق توْرکلری** ايدی وَ اوْتوردوقلاری يئرلره ده «**دشتِ ـ قيبچاق**» دئييلدی، کی، **وؤلگا ـ دان خوارزمه** قدَر اوزانيردی.

باتو ـ نون قارداشی، **برکه** (**آلتون اوْردونون** ۴ ـ نجو خانی، اوْ ۱۲۶۶)، مسلمان اوْلدو. حاکيم صينيف اوْلان موغول‌لار توْرک‌لر ايچينده چوْخ کئچمه‌دن اريديلر. توْرک ديلی‌ده دوْولتين ديلی اوْلدو. بورادا وَ **مملوک**لارين (قيبچاقلارين) حکومت ائتديگی مِصر وَ سوريه‌ده يازيلان اثرلر قيبچاقجا ايدی.

قيبچاقلار آغ توركلردنديلر، بو سببله بيزانسليلار اوْنلارا **کوْمان** وَ روسلار دا **پوْلوونس** آدی تاختيلار. آيريجا «**ايمک**» وَ «**کيمک**» آدلاری‌دا ايشله‌ديلير. کومان آدی بوْيوک بير

[۲۵۳] ـ قاشقارلی، محمود، گوْستريلن اثرده (کيتاب ـ ی دده قورقود)، ۱ ـ نجی جيلد، صحيفه ۹۶ (سيدوف ـ ون حاشيه‌سی)

[۲۵٤] ـ سيدوف، اوْگه. ص. ۱۱۵.

[۲۵۵] ـ کاشقارلی محمود، اوْگه. ص. ۱۷۳.

احتماللا «**ساری**» معناسیندادير. روسجا، آلمانجا وَ ائرمنیجه‌ده بو خالقا «**آچیق ساری**» «سامان رنگینده اوْلان ساری ساچ» معناسینا آدلار وئریلیر. دئمک بو خالقین **ساری‌شین** اوْلدوغو واختینْدا گؤزه چارپیجی ایمیش.

عرب جوغرافیاشوناسلاری **ایرتیش** ساحیللرینده **کیمَک/ کَمَک** آدلی بیر بوْیون یاشادیغینی سؤیلرلر. قیبچاقلار بو بوْیون ترکیبینده‌دیر و اوْنلارین اکثریتینی تشکیل ائدَر.

قیبچاقلارین بیر قوْلو مصر ـ ده‌دیر. قیبچاق اوشاقلاری بو توْرپاقلاردا کؤله اوْلاراق ساتیلمیشدیلار. بونلار اوزون زامان خیدمتدن سوْنرا چوْخالیب وَ قوْتلندیلر وَ ایوبی‌لر ییخیلدیقدان سوْنرا «**مملوکلار**» (**کؤله‌منلر**) خاندانینی قوردولار.

بونلارین دؤوروندن اعتبارا یازیلان اثرلرین، توْرکجه‌ده آیری بیر یئری وار. عمومیتله بو دیلی اوْچ بابدا مطالعه ائتمک گرَکیر: اصل قیبچاقجا، **اوْغوز ـ قیبچاق** قاریشیغی، آنادوْلو اوْغوزجاسینداکی قیبچاقجا تأثیری.[۲۵۶]

ایتالیا وَ آلمان میسیوْنرلری‌نین قید ائتدیکلری (میلاددان سوْنرا، ۱۳۰۳) **کوْدئکس کوْمانیکوس** ـ دان میثال اوْچون (**بوْزکورت**[۲۵۷] وَ جعفر اوْغلونون سئچدیگی کلمه‌لردن) اؤرنکلر گتیریریک:

/آچوو = آجی/ آچقوس = آچار/ آغینقوچ = نَردیوان/ آغریق = آغری/ آغچا = پول/ آلپاووت = عسکر/ آنوس = هنوز/ باغاوول* اوْ = مباشر/ بارچا = بوْتون/ بارلو = وارلیْ/ باو = باغ/ بئر = وئر/ ایشور = بیشیر ـ ، پیشیر/ بیتیک = کیتاب ـ ، پیتیک/ بوْل ـ = اوْل ـ/ بؤروْ = کوْرد/ چاخ = زامان، چاغ/ چئری باشی = قوْشون امیری، کاماندیری، فرمانده/ ائپچی* = قادیْن/ اتمکچی* = چؤرکچی، / یوزاق* = قیفیل/ کئچ = گئجه/ کله‌پن* = ایسکین/ کلین = گلین/ ائی = ey = گئی = Gey/ کؤرکلو* = گوْزَل، گؤرکملی/ کوْووْز* = خالچا/ کئییت = گییم/ کینا = قیْنا/ قویاش*= گوْنش/ منگو = ابدی/ مَیز = بَنیز/ اوْلتورغوچ* = Stul، اوْستوْل/ اوْلتوروق* = Stul، اوْستوْل/ اوْردا* = اوْردو یئری/ اوْت*

---

[۲۵۶] ـ بوزکورت، فوآت؛ اؤگه، ص. ۱۵۱ ـ ۱۴۹.

[۲۵۷] ـ بوزکورت، عینی اثر ص. ۱۵۹ ـ ۱۵۸.

= اوْد، آتش/ اوْتاچی* = طبیب/ اؤزدَن* = ائسیل/ قاراواش، کوْن*(ق) = جاریه، کنیز/ قایغی = قایغی/ سالخون = یئل/ ساری* = صفرا/ ساتوق* = تجارت،/ سیْغریق* = پوْستاجی، پوْستچی/ سیلی = تمیز، سیلمل/ تامو = جهنّم/ تان(ق)دا* = صاباح، فردا/ تار = دار/ تاو = تاغ، داغ/ تن (ق) ری* (تنگری)= تانری، تاری/ تئی = دئـ ، سؤیله/ توْداق = دوْداق/ توْخدی = دوْغدی/ توْب = بینؤوره/ اوچماق* = بهشت/ اولوکوْن* = بایرام/ اویخو = اویخو/ یالچی* = ایشچی، عمله/ یامغور* = یاغمور/ یارغوچی* = حاکیم/ یازوق = گوْناه/ یی = yı = ییْغ = yığ وَ سایر.

پروفسور جعفر اوْغلونون سئچدیگی کلمه‌لر* علامتی ایله مشخّص ائدیلمیشدیر.[۲۵۸]

اوْندولوسلو **ابو ـ حیّان** ـ ین و بیر ایکی باشقا لوْغتدن ساوای، شیرازلی **سعدی** ـ نین فارسجا شاه اثری، «گلستان ـ ین، **سارایلی سیف** ـ ین، قیبچاق توْرکجه‌سینه ترجمه‌سی، آذربایجان توْرکجه‌سی ایله مُقایسه باخیمیندان چوْخ فایدالیدیر. ماراقلی طرف بو گلستانین توْرکجه‌یه ایلک ترجمه‌سی اوْلماسی‌دیر (هـ . ۷۹۳ = م ـ ۱۳۹۱). **سعدی** شاه اثرینی ۱۲۵۶ ـ دا یاراتدیغینا گؤره سعدی‌نین یاشادیغی و یازدیغی شرایط، اسکی شرقین ریتمی گؤز اؤنونده آلینارسا دَییشمه‌میشدیر، دئیه بیلیریک. رحمتلی دوْستوم پروْفسور. دوْکتور **محرّم ارگین** کیتابی‌نین باشلانغیجیندا یازدیغینا گؤره دوْکتور **علی فهمی کارامانلی اوْغلونون** ۱۹۵۹ ایلینده وئرمیش اوْلدوغو دوْچنت‌لیک تئزیدیر و اثره یاراشان ببر صورتده پروْفسوْر ارگین ـ ین تشویقی ایله دوْکتور **کمال آرسلان**، و **پروفسور عثمان سرت‌قایانین** دقّتی ایله آتا **تورک کوْلتور مرکزی** طرفیندن «توْرک دیلی **قورومو** یاییْنلاری (نشریاتی) واسیطه‌سی ایله آنکارادا ۱۹۸۹ ـ دا چاپ اوْلموشدور.[۲۵۹]

مملوکلر، ایشاره اوْلدوغو کیمی، اساساً قیبچاقلار ایدیلر. قیبچاقلار ایسه، دئمک اوْلار کی، اوْرتا یوْز ایللیک‌لرین ۱۵ ـ ۱۴ ـ نجی عصرلرینه قَدَر **قازاقلارلا** چوْخ یاخین اوْلموشلار. **مملوک‌لارین** آراسیندا **قازاقلاردا** وارمیش.[۲۶۰]

---

[۲۵۸] ـ جعفر اوْغلو، پروفسور. اؤگه. ص. ۱۷۱ ـ ۱۶۳.

[۲۵۹] ـ سیفِ ـ سرائی، اثرینه «کیتاب ـ وْ گلستان بی ـ ت ـ تورکی» آدینی اویقون گؤرموشدور.

[۲۶۰] ـ سیدوف، اؤگه. ص. ۱۱۳.

بو بابی، **روخ** ـ نون سؤزلری ایله باغلاییریق: باشلانغیجدا بلکه ده **پوْلووئستلر** وَ **کومان**لاردان باشقا اوْلان قیبچاقلار، آغ بدنلی، ساری یا دا قیزیل ساچلی شیماللی تیپینده اینسانلاردی؛ پوْلووئستی «سوْلوق کوْل ـ آغ رنگی» دئمکدیر. **کومان** دا بلکه «کوْ»، «ساری»، کؤکویله... («تورکمن» ـ ده اوْلدوغو کیمی)، من / مان شکیلچیسی‌نین علاوه‌سی ایله، اوْنونلا مُترادف بیر کلمه‌دیر. بعضی‌لرینه گؤره ایسه، ساریلارین سوْیوندان گلیر وَ ۸۵۰ ایلینه دوْغرو **تاریم** چاییٖ‌نین یؤره‌سی‌نین شرقینده اوْتورورموشلار. بعضی‌لرینه گؤره ده اوْغوزلارلا قوْهوم کؤچه‌به‌لردَنمیشلر. شوبهه‌سیز **ایرتیش** وَ **اوْبی کیمَکلری** کوْنفدراسیوْنونون بیر قوْلو ایمیشلر وَ ۱۱ ـ نجی یوز ایلده بیلینمه‌ین سببلرله غربه دوْغرو یئر دَگیشدیرمگه باشلامیشلار.[۲۶۱]

۱۲ . ۲ .۳. ساقلار

باشلاردا، (**اوْغوزلار**دان بحث ائدَرکن) **ساق** ـ لار حاقّیندا یازیلانلاری خاطیرلاداراق، بورادا باشقا باخیملاردان پروفسور سیدوف ـ ون دئدیگی کیمی «سوْی‌کؤکوْموز» ـ ده، کیچیمسَنمز یئرلری اوْلدوقلاری اوْچون یئنه اوْنلارا دایر بیر ـ ایکی قید علاوه ائده‌جگیک.

«آذربایجاندا اسکیدن یاشایان قبیله ـ بیرلشمه‌لریندن بیری ده **ساقلار**دیر.[۲۶۲] **استرابوْن** ـ ون بیلگی‌سینه گؤره، **ساق‌لار** میلاددان اؤنجه ۴ ـ نجو یوْز ـ ایل‌لیکده **کوْروْن** هر ایکی ساحیلینده یاشامیشلار.[۲۶۳] **ساقلارین** الده اوْلان چوْخ آز دیل ماتئریال‌لاری‌نین دئمک اوْلار کی، هامیسی توْرکجه، اوْ سیرادان آذربایجان سؤزلریدیر...» توْرک دیللرینده چوْخ راست گلینن /س/ سَسین /ش/ ایله عوضلنمه حادیثه‌سینی گؤز قارشی‌سینا گتیرسک دئیه بیلَریک کی، «**سیراق**» و «**شیراق**» فوْنئتیک واریانتلاردیر. اؤزبکلر ایندی ده **ساق** ـ لارا **شاق** ـ لار، وَ **سیراق** // **سئراق‌ـا**، **شیراق**// **شئراق** دئییرلر... توْرک دیللرینده /س/، /چ/ ، /ی/ سسلری ده عوضله‌نیرلر... آذربایجانین غربینده‌کی **شیراق** چؤلونون آدی دا بو سؤزله

---

[۲۶۱] ـ روخ، اؤگه. ص. ۱۶۶.

[۲۶۲] ـ گنئیش بیلگی اوْچون باخ: میرعلی سیدوف،... «قیزیل دؤیوشچو»نون طالعی، ب، ۱۹۸۴، ص ۹۲ ـ ۷۹...

[۲۶۳] ـ باخ: ایسترابوْن، «جغرافیا»، م. ۱۹۶۴، ۱۱ ـ ۴ ـ ۸

باغلیدیر. اوْغوز قروپو دیللرینده شعایا «**یاروق**» دئییبلر. بیزجه، «**یاروق**»لا «**سیراق**»، آیری-آیری سسلەنن فوْنئتیک واریانتلی عینی سؤزلردیر... . فوْنئتیک ـ عوضلنمه، سؤز دوْزَلتمه قانونلاری، آپ ـ آیدین گؤستریر کی، **ساقلار** وَ توْرک دیللی خالقلار ائتنیک وَ دیل باخیمیندان دا قوْهوم اوْلموشلار. قوْهوملوغو آیدینلاشدیران میثال‌لاردان بیری، اوشاقلارین قورویوجوسو، دوْنیا آغاجیله بیرگه گؤیدَن گلن umay ایلاهه‌سینه دیل وَ میفوْلوژی (اسطوره‌شناس‌لیق) باخیمدان **ساقلار** دا باغلیدیلار... . داها بیر میثال: **ساق**، آذربایجان دیلینده‌کی اوم ـ آی، آی ایلاهه‌سی‌نین، <ay//ai> ترکیبی، **یاقوت**لارینن اوْوچولوق تانریسی، اوْوچولارینن حیمایه‌چیسی <Baay // Bayan> (**باآی** // **بایان**) آدیندا دا اوْزونو گؤستریر. «بایانای» «بای» («بَی // با آی»، دؤولتلی، آغ)، (یعنی اوْجا ایلاهه) آنا وَ آی ترکیب‌لریندن یارانمیشدیر.[۲۶۴]

خلاصه آذربایجان خالقی‌نین وَ باشقا خالقلارین سوْی ـ کؤکوْنده اشتراک ائدَن قبیله بیرلشمه‌لری سا + ق //یا// چا// یای **قاسوْک**، **ساقای**، (sa + q + ay) **بوْزوْق** (+ boz oq)، **اوْچوْق**، **اوْنوْق**، **اللی اوْچ یای**، **یاقوت** (ya = qut) آدلارینی اؤزلرینه قوْیموشلار.

۱۳ . ۲ . ۳. سیراقلار (Siraqlar)

آذربایجان خالقی‌نین سوْی ـ کؤکونده دوران قبیله ـ بیرلشمه‌لریندن بیری **سیراق**// **شیراق**// سیر ـ لردیر. بو قبیله ـ بیرلشمه‌سی **ساقلار**، آرساقلار، اوْغوزلارلا قوْهوم قبیله‌بیرلشمه‌سی اوْلموشدور...

سیراقلار، میلاددان قاباق مین‌ایللیکدَن توتموش، تا میلاددان سوْنرا ۷ ـ ۸ ـ نجی یوز ایللره قَدَر... قافقازین ایجتماعی، تاریخی حیاتیندا اوْزده ایمیشلر... استرابوْنا گؤره سیراق ـ لار اساسا اوْتوراق حیات سوْرموش و اوْسپا آدلی باش شَهَرلری اوْلموشدور... ۷ ـ نجی یوْز ایللیگین بیلگینی آ ـ **شیراقاسی**‌نین «جوغرافیا» اثری اوْزرینده آپاریلان آراشدیرمادان آیدین اوْلور کی، **شوراقلار**/ **سیراقلار**، **آغوان**/ **آلبان** وَ **آرساق** (**قاراباغ**) آراسیندا‌کی توْرپاقلاردا یاشاییرمیشلار؛ بو توْرپاقلار چوْخدان اوْنلارین آدلاریلا آدلانمیش.

---

[۲۶۴] ـ سیدوف، اؤگه. ص. ۲۵ ـ ۲۴ ـ ۲۳.

سیراقلارین، **آرساق (قاراباغ)** وَ **آغوان** تورپاق‌لاریندا وَ اونا یاخین یئرلرده یورد سالمالاری‌نین باشلیجا سببی او ایدی کی، بورالاردا اونلارین قان قارداشلاری **آرساقلار**، **ساقلار**، **وارساقلار** یاشاییرمیشلار.[۲۶۵] اورخون ـ دا بو قبیله ـ بیرلشمه‌سی‌نین آدی تونیوقوقون شرفینه تیکیلمیش آبیده‌ده، «سیر» دئیه کئچَر.

۳.۲.۱۴. وارساق‌لار

آذربایجان خالقی‌نین سوی کؤکونده دوران گؤرکملی قبیله ـ بیرلشمه‌لریندَن بیری ده **وارساقلار** ـ دیر. اونلارین ۱۵ ـ نجی یوز ـ ایل ده بئله زامانین سیاسی حادیثه‌لرینه قاریشدیقلارینی گؤروروک. ائرمنی، گورجو، یونان، وَ عرب منبع‌لرینه آرخالانیب دئمک اولار کی، تورک ـ دیللی خالقلار میلاددان چوخ قاباقدان قافقازین ساکین‌لری اولموشلار. اونلار ایله علاقه‌دار یئر آدلارینا (داغ، چای، دَره وَ سایره) راست گلمک طبیعی‌دیر. مثلاً، تورک آدلاریله باغلی اولان بئله یئر آدلاریندان بیری ده **آلبانیادیر**.[۲۶۶]

۳.۲.۱۵. خَزرلر

خزرلرین رسماً اورتایا چیخیشلاری میلاددان سونرا ۶۲۷ ـ ۶۲۵ ایللری؛ یعنی **باسیلهٔ اوس هراکلیوس‌ون** Basileus Herakleios[۲۶۷] اونلاردان ساسانیلره هجوم ائتمک اوچون کؤمکچی قدرت اولاراق قیرخ مین نفرلیک آتلی بیرلیگی ایسته‌مه‌سی سببیله‌دیر.[۲۶۸]

خزرلرله عربلر بیر ـ بیرینه دوشمندی. داها عُمَر دؤورونده (۶۵۶ ـ ۶۴۴) مسلمان بیرلیکلری قافقازا گیرَرَک، شیمالینده‌کی اووالاردا[۲۶۹] اوزلرینه بازار آختاردیلار. داها سونراکی ایللرده (۷۲۳ ـ ۷۲۲)، باسقی‌لاری آرتدی وَ خزرلرین باش شَهرینی یاخیب ییخاراق خاقانلارینی بو تهلوکه‌لی ناحیه‌دَن اوزاقلاشدیریب، **وولقانین** آغزیندا یئنی بیر شَهَر، **ایتیل** شَهرینی، داها سونرا دا **دون** ایرماغی‌نین (دون چایی‌نین) اورتا یا دا آشاغی

---

[۲۶۵] ـ عینه ـ ص. ۵۱ ـ ۴۹.

[۲۶۶] ـ عینه، ص. ۶۲.

[۲۶۷] ـ بو روم سرکرده‌سی‌نین ایرانادا ضربه‌سی و خطری دَییبدیر.

[۲۶۸] ـ روئخ، اؤگه. ص. ۷۸.

[۲۶۹] ـ بؤیوک صاف، دوز چؤل، کؤوشن = دشت

یۇره‌سینده بیر باشقا شَهر قورماق مجبوریتینده بوراخدیلار. بو آرادا خزرلر ۷۳۱ده قافقازی آشدیقلارینداٰ، قارشی هجوما کئچدیلر وَ عراق ـ ا قَدَر ایلرلَدیلر (ایره‌لی‌لدیلر).[270]

خزر خاقانلاری حاقیندا قیسا بیر معلومات:

خزر خاقانلاری‌نین ایلکی، **بولان خاقان گؤک تۆرک خاقانلاری‌نین** نسلیندندیر. شرق آوروپا تۆرک خاقانلیغیندا، **بایان خاقان** ایله اوْغلونون یئرینی آلیب، اوْنلاری **اوکراینا** ـ دان اوْرتا آوروپایا ایتَرَک، اوکراینا وَ **اورال‌لارا** قَدَر داها شرقینده‌کی اؤلکه‌لره وَ گئنیش اؤلچوده قافقازا حاکیم اوْلوبلار. باش شَهرلری **بَلَنجَر (۷۲۳ ـ)** وَ سوْنرا **ساریقشین** (بو گۆنکی **آستراخان**) ـ دی. ۷ ـ نجی عصرین باشلاریندا تیفلیسی (تیبلیسی) ده اله کئچیرمیشلر. ۳۴۵ ایل ایچینده ۱۴ خاقان دؤولت باشچیسی اوْلوبلار، ۶۲۰ ـ ۴۶۸ ایللرینده آنجاق **قیْرالدیلار** (قیْرال ایدیلار). بئله‌جه دؤولت‌لری ۵ عصره قَدَر دوام ائتمیشدیر. ۷۳۲ ـ ده **گؤک تانری** دینینی بوراخیب قیسماً مسلمان اوْلموشلار ۸۰۰ ـ لرده تماماً یهودی دینی تأثیری آلتیندا قالدیلار وَ بو دینی قبول ائتدیلر. بو گۆن سایلاری آز اوْلان قِیریم (کریمه) **قارایلاری**، خزرلردن قالمادیرلار؛ یهودی‌دیرلر، دیللری تۆرکجه‌دیر.

خزر خاقانلاریندان بو آدلار مشهوردور:

بولان خاقان (۶۲۰ ـ ؟ ـ ؟)

اوباجا خاقان

خیزقییا خاقان

۱ـ نجی مناشه خاقان

هانوقا خاقان

اسحاق خاقان

سابولوْن خاقان

۲ـ نجی مَناشه خاقان

نیسی خاقان

---

[270] ـ عینه. ص. ۶۰.

۱ـ نجی هارون خاقان

مئناهئم خاقان

بنیامین خاقان

۲ـ نجی هارون خاقان (۹۳۱ ـ)

یوسُف خاقان (۹۶۵ ـ ۹۳۱)[271]

آذربایجان خالقی‌نین سوْی‌کؤکوْنو دوْشونرکن خاطیره گلن باشلیجا توْرک ائللرینی بو شکیلده، آلفابِتیک سیْرا ایله، قید ائتمیش اوْلدوق. بیلدیگینیز کیمی ساسانی‌لرین اوزون سلطنتینه سوْن وئرَن و اوْد معبدلرینی سؤندورَن ایسلام قوْشونلاری هجرتین ۱۵ ـ نجی ایلینده (میلاددان سوْنرا ۶۳۷ ـ ده) قادسیّه ـ ده ایران اوْردوسونو تار ـ و ـ مار ائتدیکدن سوْنرا میلادین ۶۳۸ ـ ینده تبریزی اله کئچیرتدیلر، میلاددان سوْنرا ۶۳۹ ـ دا آراز ـ ی کئچدیلر. ایکینجی خلیفه **عُمَر ـ بن ـ خطّاب** (خلافت: ۶۴۴ ـ ۶۳۴)، وَ خلفلری‌نین آذربایجاندا قارشیلاشدیقلاری چتین‌لیکلر بحثی‌میزین دیْشیندادیر. بورادا آنجاق، عرب استیلاسی‌نیْن تحقّقیندَن سوْنراکی دؤورده خلیفه‌لرینی خاطیرلاداجاغیْق:

اموی‌لر دؤوروندِه (میلادداان سوْنرا (۷۵۰ ـ ۶۶۱)

۱ـ نجی معاویه	۶۶۱ ـ ۶۸۰
۱ـ نجی یزید	۶۸۰ ـ ۶۸۳
۲ـ نجی معاویه	۶۸۳
۱ـ نجی مروان	۶۸۳ ـ ۶۸۵
عبدالملک	۶۸۵ ـ ۷۰۵
ولید	۷۰۵ ـ ۷۱۵
سلیمان	۷۱۵ ـ ۷۱۷
۱ـ نجی عُمَر	۷۱۷ ـ ۷۲۰
۲ـ نجی یزید	۷۲۰ ـ ۷۲۴
هشام	۷۲۴ ـ ۷۴۳
۲ـ نجی ولید	۷۴۳ ـ ۷۴۴

[271] ـ اوزتونا، اؤگه، ص. ۱۵۴.

۳ـ نجو یزید	۷۴۴
ابراهیم	۷۴۴
۲ـ نجی مروان	۷۴۴ ـ ۷۵۰
عباسی‌لر ـ دن:	
ابوالعبّاس الصفّاح	۷۴۹ ـ ۷۵۴
منصور	۷۵۴ ـ ۷۷۶
مهدی	۷۷۵ ـ ۷۸۵
هادی	۷۸۵ ـ ۷۸۶
هارون‌الرشید	۷۸۶ ـ ۸۰۹
امین	۸۰۹ ـ ۸۱۳
مأمون	۸۱۳ ـ ۸۳۳
المعتصم	۸۳۳ ـ ۸۴۲
واسط	۸۴۲ ـ ۸۴۷
متوکّل	۸۴۷ ـ ۸۶۱
منتصر	۸۶۱ ـ ۸۶۲
مستعین	۸۶۲ ـ ۸۶۶
معتز	۸۶۶ ـ ۸۶۹

وَ سایر.

۴. سوْن یئرلَشمه‌لر

۴.۰. *دیللرده (لهجه‌لرده) دَییشمه‌لر*

بیر دیل، نه قَدر بؤیوک وَ توتوجو دیل اوْلورسا اوْلسون، یئنه ده زامانلا هر هانسی بیر دَگیشیکلیگه مُقاومت ائده بیلمز. چوْخ استقرارلی توْرک دیلی ده زامانلا آشینمیش وَ بو آشینمانین ایزلرینی سزمَک موْمکوندور. الیمیزده‌کی توْرک دیلینه مربوط اوْلان بلگه‌لردَن آنلاشیلدیغینا گوْره ۸ ـ نجی یوْز ـ ایلده، ان چوْخ، شیفاهی علاقه واسیطه‌سی اوْلاراق ایشلکمیش (ایشلنمیش)، اوْ زامانلاردا بئله، انکشاف یاواش یاواش داوام ائدیردی. دیلین، ایکی بؤیوک بوداغا آیریلماسی‌نیْن، میلاددان اؤنجه‌سینه راستلاشدیغینی اثبات ائده‌جک هئچ بیر دلیل یوْخدور. توْرکجه یازی دیلی‌نین اوغرادیغی مُهم و اؤنملی پوْزولما، عثمانلی حاکیم صینیف‌لری‌نین عَرب ـ فارس تقلیدچی‌لیگی‌نین نتیجه‌سینده ایدی. بئله‌جه، توْرک دیلینی چوْخ سایدا عربجه یادا فارسجا کلمه وَ تعبیرلر استیلا ائتدی. زامانین شرطلری دَگیشمیشدی. ۲۰ ـ نجی عصرین عَرفه‌سیندن اعتبارا، بلیرن وَ تورکیه‌نین (حتّی عمومی توْرکجه‌نین) بوگوْنکو چاغداش دیلی‌نین بینؤوره‌سینده یئر آلان رادیکال دَییشمه‌لر آرتیْق قاچینیلماز اوْلموشدو.

چوْخ زامان تلفّظ اختلافلاری‌نیْن نتیجه‌سی اوْلان لهجه فرقلری، و محلّی تعبیرلر (دئییملر)؛ یئنی ایجاد اوْلان سیاسی سیستملرین... ایشلرینه، یارامیش وَ «لهجه‌لر» متعدّید توْرک جمهوریت‌لری‌نین «دیللری» کیمی تثبیت ائدیلیب رسمی‌لشمیشدیر. بو آرادا بو منطقه‌نین «دیللری» بیر یاندان فرانسیزجا ـ انگلیزجه، اؤته یاندا (اوْ بیر یاندان) دا روسجا کلمه وَ دئییملرین استیلاسیْنا اوْغرامیشدیرلار. «بو صورتده اوْرتایا، توْرکجه‌نین چئشیدلی قوْللاری آراسیْنداکی فرقلری آرتیران آیری- آیری یازیلی ادبی دیللر میدانا چیْخدیغی آنلاشیلماقدادیر».[۲۷۲]

ایراندا توْرکجه، توْرک سُلاله‌لری‌نین مین ایللیک حاکیمیتی‌نین «جزاسینی چکدیریلمه‌یه بوراخیلدی وَ ۱۹۲۵ ـ ده ایش باشینا گلن اداره، اوْدلو انگیزیسیوْن کین وَ

---

[۲۷۲] ـ روخ، اؤگه. ص. ۲۹ ـ ۲۶.

ذهنیتی ایله اونو دیری دیری یاندیرماق کولونو سووورماق ایسته‌گی ایله قوللارینی چیرمالادی.

۱. ۴. *چنشیدلی یازیلار*

چاغلار بویونجا، تورک لهجه‌لرینی یازماق اوچون چئشیدلی آلفابِلر ایشله‌دیلمیشدیر. بونلاردان اَن اسکیسی، رونا یازیسی یا دا رونیک یازی دئییلن، تقریباً ۷ ـ نجی عصردن ۹ ـ نجو عصره قَدَر **یئنی‌سئی قیرقیزلاری** ایله **توکی‌یو** تورکلری طرفیندن گنیش اولچوده ایشله‌دیلمیشدیر. بو دؤوردَن داها اوّل اورتا آسیا تورکلری طرفیندن ایشله‌دیلن داها آیری حرفـلر حاقّیندا، چین منبعلرینده بعضی قئیدلره تصادف ائدیلمکده‌دیر. بالخاصّه **هون** تورکلرینه عطف ائدیلن بو حرفلر حقّینده، قطعی بیر سند یوخدور. حتّی، **یئنی‌سئی اورخون** حرفـلری‌نین هانسی عصردَن اعتباراً قطعی اولاراق تورکلر طرفیندن ایشله‌دیلدیگی، لایقی ایله تثبیت ائدیله بیلمیر. بونونلا برابر، بو حرفلرین چوخ ائرکن زامانلاردا اورتا آسیا تورکـلری طرفیندن ایشله‌دیلمه‌سینی قووّتله تخمین ائتمه‌میز اوچون هئچ بیر مانع یوخدور.[۲۷۳] هونلارین جنوبدا و مجارستان اووالاریندا توقّف ائتدیکلری زامان، گویا **گوتیک رونی** (**Ğotik runi**) یازی تأثیری آلتیندا قالدیقلارینی (آتّیلانین سارایینداا گوتلارین **Gotlarn =** اوزون زامان مُهم وظیفه‌لری واردی) دئین‌لر وار. بو فیکیرده اولانلار، **اورخون** حرفلری کیمی، هونلارین ایشلتدیکلری حرفلرین ده منشأی‌نین **رونیک** اولدوغونو میدانا چیخارمیشلار. بئله‌جه دیش شکیل باخیمیندان **هون** وَ **توکی‌یو** تورک حرفـلری‌نین **رون** منشأینه عطف ائدیلیرسه ده، تورکلرین طرفیندن ایشله‌دیلن یازی ایشاره‌لری، کی هر جهتدن **اورخون** آبیده‌لرینده ایشلدیلنلرین عینی‌دیر؛ بؤیوک بیر اصلاح فیکرینی اورتایا آتماقدادیر... . آنلاشیلان **یئنی‌سئی ـ اورخون** حرفـلری بئشینجی عصردن چوخ قاباق تورکلر آراسیندا یایغین‌میش.[۲۷۴]

---

[۲۷۳] ـ جعفراوغلو، اوگه. ص. ۱۱۷.

[۲۷۴] ـ عین، ص. ۱۱۹ ـ ۱۱۸.

بو الیفبا تۆرک فۏنۏلوژیسینه اویغوندور. تورکلردن قالمیش اۏلان ایلک متن‌لر، تیکیلمیش داشلار و مزار داشلاری اۆستونه بو الیفبا یازیلمیشدیر. بو الیفبا، سانیلدیغیندان داها اوزون بیر مدّت، تۆرکلر طرفیندن، اَن آزیندان ۱۰ ـ نجو یوز ـ ایله قَدر ایشله‌دیلمیشدیر. اویغور الیفباسی دئییلن الیفبا اۏرتایا چیخیب ایشلک اۏلدوغو سیرالاردا دا بو الیفبا بؤیوک بیر احتماللا گئنه بیر مدّت ایشله‌دیلیبدیر.[۲۷۵]

اۏرتا آسیادا تۆرک دیل وَ کۆلتورونون اینکیشافینی اوزون زامان بۏیونلارینا آلمیش اۏلان اویغورلار، دینی اجتماعی سببلر اۆزوندن، اؤز الیفبالاری ایله یاناشی، **رون**، **براهما**، **سُغد**، وَ ـ سایر کیمی بیر چۏخ الیفبا سیستملری ده ایشله‌دیبدیلر.

اۏرتا آسیا ساحه‌سینده‌کی مۆختلیف دینلر حرکاتی (میلاددان اؤنجه ۱۱ـ نجی عصردن اعتباراً)، چئشیدلی الیفبا سیستملری‌نین تورکلر آراسینا یاییلماسینا باشلیجا عامیللردن اۏلموشدور. خۆصوصیله اسلامیتدن بیر آز سۏنرا عینِ ساحه‌ده اؤزونه بیر چوخ طرفدار تاپمیش، مۆختلیف الیفبالار و دینلر یئرلرینی ایسلامیّت و عرب حرفلرینه وئرمیشلر. سۏغد حرفلرینی تۆرکلر، ایلک دفعه، قارا ـ بالغاسون آبیده‌سینده ایشلتمیش‌لر. **سۏغد** حرفلری **اویغور** حرفلری‌نین بَنزری‌دیر.[۲۷۶]

ال یازیسینا داها اویغون اۏلان **اویغور** الیفباسی شبهه‌سیز **رونیک** الیفبادان داها آز دوروجو بیر **سۏغد** الیفباسیدی: آمما ۹ ـ نجو یوز ـ ایلدن باشلایاراق ایشله‌دیلمه‌سی یایغینلاشدی، مسلمان‌لیغین یاییلماسی عرب یازیسینی ضروری دوروما گتیرینجه‌یه قَدَر چئشیدلی تۆرک خالقلاری‌نین «میللی» مالی اۏلدو. عرب الیفباسی، تۆرک فۏنئتیکینه تام اویغون اۏلماماقلا برابر، یئرلشدی: عرب الیفباسیندا «صائت» آزدیر؛ **اۏیسا** تۆرکجه‌ده دۏققوزادک صائته احتیاج وار. عرب الیفباسی تۆرکجه‌ده تاپیلمایان صامت سسلری یازماغا یارار، آمما عرب الیفباسیندا تۆرک دیلینده‌کی بعضی سسلری وئرمه‌یه یارایان حرفلر یۏخدور. بونونلا بیرلیکده، عرب الیفباسی چۏخ گئنیش بیر ادبیّاتین دۏغماسینی

---

[۲۷۵] ـ روخ، اؤگه، ص. ۲۹.

[۲۷۶] ـ جعفراوغلو، اؤگه. ص. ۱۶۴ ـ ۱۶۲.

ساغلامیشدیر. ایراندا، سوْن زامانلاردا، توْرکجه یاشاما فرصتی تاپینجا، موْختلیف اینسانلار عرب سیستملی الیفبانی اؤز دیللرینه اویدورماق اوْچون چالیْشدیلار. بونون اوْچون عرب حرفلرینه خاص علامت‌لر (ing. Diacritical - marks) علاوه ائتمک لوْزومو واردی. اوْ جمله‌دن تهراندا چیخماغا باشلایان «وارلیق» درگیسی‌نین یازیچیلاری (فارسجا و عربجه «دخیل» کلمه‌لره بئله بیر نوْع «کاپیتولاسیون» حقّی تانیاراق، محافظه‌کارانه) بیر الیفبا تنظیم ائتدیلر،[۲۷۷] آز ـ چوْخ بو الیفبا قبول ائدیلمیشه بنزه‌ییرسه ده، هر ضیالی علامتلر حاقّیندا اوْزسلیقه وَ ذوْوقلری ایله حرکت ائتمه‌گی احتمال، بیر «عزتِ نفس» مسئله‌سی کیمی تلقّی ائتمکده‌دیر.

سوْریانی یازی، یالنیز ۱۱ ـ ۸ ـ نجی یوْز ایللر آراسیندا **یئددی سو** ـ داکی خریستیان اویغورلار آراسیندا ایشله‌دیلمیشدیر. **نَستوری** قبیر داشلاری بو یازی ایله یازیلمیشدیر. توْرک‌لر آراسیْندا اَن آز ایشله‌دیلن یازیلاردان‌دیر. **سامی** اصیللی اوْلان یازی سیستمی آنجاق **صامیت**‌لردن تَشکّول ائدَر وَ ۲۲ حرفی وار. ساغدان سوْلا یازیلیر. توْرکجه‌یه اویغون اوْلماسی اوْچون بعضی علامتلر علاوه ائدیلمیشدیر.

مانی یازیسی **سوریانی** یازیدان چیْخمیشدیر. ایران و توْرک **مانی**چیلری بو یازیدان فایدالاندیقلاری اوْچون **مانی** یازیسی آدی ایله مشهور اولوبدور.

۱۱ ـ ۸ ـ نجی یوْز ایللرینده **اویغورلار** بو یازینی **مانی** متن‌لرینده ایشلتمیشدیلر. چوْخ بزکلی یازیدیر. ۲۲ حرفی وار. توْرکجه‌یه انطباقی اوْچون ۱۴ علامت ائدیلمیشدیر.

براهمی الیفباسی، **اویغور** بَیلیکلَری زامانیندا ایشله‌دیلدی. **بودیست اویغورلار** بو خطی ایشله‌دیردیلر. **هیند** اصلی‌لیدیر. **توْخارجادان** آلینمیشدیر. اسکی توْرک یازیلاری ایچینده اوْ = **o** ایله اوْ = **u**، اؤ = **ö** ایله اوْ = **ü**، ای = **i** ایله اِ **e** صائت‌لرینی آییران تک یازیْدیر.

---

[۲۷۷] ـ نطقی پروفسور دوْکتور. حمید «یازی قایدالار، املا قلاووزو» وارلیق

تبّت یازیٛسی ۱۰ ـ ۷ ـ نجو یوّز ایللر آراسیٛندا، چوْخ سئیرَک اوْلاراق **بوُدیست** اسکی توّرکجه متنلرینده ایشلەدیلمیشدیر. هیند یازیٛسینا دایانیٛر. ایشارتلر سسی دئییل هجالاری قارشیلارلار. ۳۵ ایشارت وار. سوْلدان ساغا یازیلار.[۲۷۸]

عرب یازیسینی ۱۱ ـ نجی عصردَن اعتباراً توّرکلر ایشلتمەگه باشلاییبلار. ۲۰ ـ نجی عصرەدَک تقریباً بوّتون توّرکلرین عمومی، مشترک یازیسی ایدی. **سامی** اصلدن اوْلان یازی‌نیٛن ۳۱ حرفی وار. اوْخوجولارین چوْخونون بو خط حاقّیندا لوُزوملو معلوماتلاری واردیر؛ تکراردان قاچیٛنماق اوّچون بارەسینده چوْخ سوْزلریمیز اوْلدوغو حالدا، بو قَدَرله کفایتله‌نیریک.

عبرانی یازیسی، یهودی‌لیگی سئچن خزر توّرکلری‌نین خطی ایدی. **کیٛریمدان پوْلونیایادَک** یاییٛلمیش دورومداکی **قارای** توّرکلری‌نین ده یازیسی اوْلموشدور. **۲۲ حرفی** وار. توّرکلر بعضی علامت‌لر علاوه ائتمیشلر.

یونان یازیسینی خیریستیان اوْلموش **قارامانلی توّرکلر** ۲۰ ـ ۱۵ ـ نجی عصرلر آراسیٛندا ایشلتدیلر. ۲۴ حرفی وار.

ائرمنی الیفباسی‌نی توّرکجه دانیشان ائرمنی‌لر ایشلتمیش‌لر. **۳۸ حرفی** وار، سوْلدان ساغا یازیلیر.

اسلاو یازیسی ۲۰ ـ ۱۷ ـ نجی عصرلرده مسیحی توّرکلر (**چوواش، قاقاووز** و سایر) طرفیندن ایشلەدیلمکده ایدی. ۱۹۳۹ ایلینده سوْوتلرده یاشایان توّرکلرین الیفبالاری اسلاولاشدی. ایندی لاتین حرفلرینه دوْنمک فیکری توّرکلر اوّچون اوْزرینده دوْشونوله‌جک بیر مسئله‌دیر، اوْ جمله‌دَن آذربایجان جمهوریسی بو فیکری گئرچکلشدیرمکده اوْن آیاق اوْلموشدور. بیلدیگیمیز کیمی لاتین الیفباسی ۱۹۲۸ ـ دن بری توّرکیه جمهوریتی‌نین تجروبه ائتدیگی بیر یازیٛدیر؛ ایلک گوّنلرین چتین‌لیکلری‌نین بوْیوک قیٛسمی ایندی‌یەدَک یاواش ـ یاواش حلّ اوْلموشدور.

---

[۲۷۸] ـ بوزقورد، اوْگه، ص. ۷۱.

عرب الیفباسی هر شئیه رغماً، تۆرکلرین ایشلتدیگی و «آنلاشدیغی» بیر «عمومی» الیفبادیر. بو گۆن ده بیر «اوْرتاق تۆرک الیفباسی» لۆزومو ذهنلری مشغول ائدن، وَ تئز بیر زاماندا حلّ اوْلماسی گره‌کَن مسئله‌دیر. بیر چوْخ فیکیرلرین آراسیندان، اؤرنک اوْلاراق. دوْچئنت. دوْکتور یاووز آکپینار ـ ین بو باره‌ده‌کی تکلیفینه دقّتینیزی چکمک ایسته‌ریک[۲۷۹]

اوْتوز دؤرد حرفلی «اوْرتاق تۆرک الیفباسی»:

(سوْل طرفده آلت ـ آلتا آکپینارین عمومی تۆرکجه یازیلار اۆچون ایشلتدیگی الیفبا سیرالانمیشدیر. هر حرفین قارشی‌سیندا کوْلتورل تۆرکیستانی، بابیل بۆرجۆنه چئویرن، اسلاو سیستملی (هر ائله باشقا بیر بیچیمده) بو گۆنکو گویا تۆرکلشمیش معادل‌لرینی گؤسترمیشیک:

---

[۲۷۹] ـ «قارداش ادبیاتلار» ارزروم، ۱۹۹۶ سایی، ۳۵ ص. ۵۱.

34 harfli Ortak Türk Alfabesi	Değişik Kiril Alfabelerinde Harfler
A	А, О
B	Б
C	Ҷ, Ж, Ӂ, Җ, ДЖ, Дһ
Ç	Ч
D	ДЬ, Д
E	А, Ә
É	Е, Э
F	Ф
G	К, Г, ГЪ
Ğ	Ғ
H	Һ, Ҳ
X	Х
I	Ы, И
İ	И, І
J	Ж
K	К
Q	Г, Қ, КЪ
L	Л
M	М
N	Н
Ñ	НГ, Ң, ң
O	О, Ў
Ö	Ө, Ў
P	П
R	Р
S	С
Ş	Ш
T	Т
U	У
Ü	Ү, Ў
V	В
W	У
Y	Й, ј
Z	З

بو الیفبانین، آذربایجان جمهوریتینده ایشله‌دیلَن رسمی الیفبادان فرقی آنجاق «اَ = ə» حرفی‌دیر؛ زامانلا بو اختلافین دا اوْرتادان قالخماسی اوٌمید ائدیلیر.

۲ . ۴. ساحه‌لر

چین قایناقلاری وَ ـ سایره‌نین چیزدیکلری تابلولاردان (اسکیک اولماقلا برابر)، حرکتلی وَ دینامیک تورک دونیاسی‌نین، تقریباً آرالیق‌سیز بیر بیچیمده **مانچو** اولکه‌سی‌نین حدودلاریندان **بیزانس** حدودلارینا ـ دَک، نسبتاً دار آمما چوخ اوزون بیر تورپاق بویونجا (تقریبا ۴۵ ایله ۵۵ دَرَجه طول آراسیندا) جنوبداکی اورمانلارلا شیمالین یوکسک داغلاری یا دا اسکی مدنیّت تورپاقلاری آراسیندا اوزاندیغی آنلاشیلماقدادیر.[۲۸۰]

۱ . ۲ . ۴. «یئنی ـ یوردلار» وَ قارشیلاشمالار

طوغرول بگ ایرانی فتحه چیخدیغیندا (۱۰۴۴ ایله ۱۰۴۰ آراسیندا ری وَ همدان ـ ی اشغال ائدَرکن؛ یولو بویونجا **آرسلان اسرائیلین** تورکمن‌لریله قارشیلاشدی. بونلار اونون اوستونلوگونو قبول ائتمک ایسته‌میه‌رَک مئزوپوتامیایا (بین‌النهرینه) کئچدیلر وَ اورادا کوردلرله عربلر اونلاری قیسما یوخ ائتدیلر.[۲۸۱]

۲ . ۲ . ۴. مئزوپوتامیا (بین‌النهرین)

ارضرومون آلینماسینی (۱۰۴۸ ـ ی) ایزله‌ین اون ایللر بویونجا آذربایجان وَ یوخاری مئزوپوتامیادا یورد سالمیش اولان تورکمنلر، ائرمنستانا وَ کیچیک آسیانین اورتاسینا شدّتلی هجوملار حاضرلادیلار. بونلاری ۱۰۵۴ ایلینده **وان** ناحیه‌سینده، ۱۰۵۷ده **مالاتیا** ناحیه‌سینده، ۱۰۶۰ ـ ۱۰۵۹دا **سیواس** ناحیه‌سینده ۱۰۶۲–ده ایسه، یئنی‌دَن **مالاتیانین** اطرافیندا وَ **دیاربکیرده** گؤروروک... **آلپ آرسلان**... (آنی شَهری‌نین) **کاتئدرالینا** (باش‌کلیسه‌سینه) بیر هیلال، تیکدیردی. هیلال تورک‌لرین سمبوللاریندان بیری‌دیر.[۲۸۲]

۳ . ۲ . ۴. موزدور تورک عسکرلری (کوله‌لر/ کوله‌منلر)

۱۵ـ نجی دیوگئنئس رومانوس... (=**Diogenes Romanos...**) یونانلیلار وَ دیگر خیرستیانلارین یانیندا، بیر چوخ تورک (خوصوصاً **پئچه‌نک** وَ **اوغوزلاردان**) اوجرتلی عسکر توپلادی؛ (اونجه‌دَن ده ایشارت ائدیلدیگی کیمی، بو اولگو گله‌جکده ده

---

[۲۸۰] روخ، اؤگه، ص. ۶۳.

[۲۸۱] ـ عینه، ص. ۱۶۰.

[۲۸۲] ـ عینه. ص. ۱۶۵ ـ ۱۶۴.

باشقالاری طرفیندَن تقلید ائدیلمیش وَ تۆرکلر حتّی کؤله عنوانی ایله خانَدانلارین خدمتینه آلینمیشلار، لاکین بو «کؤله‌لر» چوْخ کئچمه‌دَن **غزنه‌لیلر** وَ مملوکلار کیمی سلطانلیقلارا یۆکسلمکده گئجیکمه‌میشلر. نه ایسه ایمپراتور بو مۆزدور عسکرلری ده احتوا ائدَن ایکی‌یۆز مین قَدَر قوْشونلا ایرانا یؤنلدی... آلپ آرسلان داها کیچیک قووّتله حرکته کئچدی. وَ ۱۹/ ۸/ ۱۰۷۱ گۆنو **مانزیکرت** یا دا بو گۆنکو آدیله **مالازگرتده** اوْنلارلا قارشیلاشدی. یونانلیلار **اینسیاتیفی** تۆرک‌لره بوراخدیلار. دوْغو روْما ایمپراتوْرلوغونون سئزاری **باسیلئوس روْمانوْس دیوْگئنئس** اسیر اوْلدو. تاریخده ایلک دفعه اوْلاراق مسلمان بیر حکمدار بیر **بیزانس** ایمپراتوْرونو اله کئچیرمیشدیرا![۲۸۳]

۴ . ۲ . ۴. کئچید اوْلاراق ایران

ایران تمامیله بیر کئچید یئری وَ بیر کؤرپو حکموندە ایدی وَ کیملیگینی ایتیرمه‌میش اوْلماسیْنی دا بونا بوْرجلودور. دیل و مدنیتی‌نین (کوْلتورونون) تۆرک حاکیمیّتی زامانیندا (حتّی تۆرک‌لرین تشویق وَ اَمَگی ایله) چوْخ گلیشمیش اوْلدوغونو سؤیله‌میشدیک آمما یئنه ده اؤلکه‌یه اوْغوز طایفالاری‌نین یئرلشمه‌سی، اؤلکه‌نین ائتنیک وَ لیسانی بینؤوره‌سینی حسّ ائدیلیر شکیلده دَگیشدیردی. بو دَگیشیکلیک بیردَن دَگیل ۱۱ ـ نجی یۆز ـ ایل‌له ۱۶ ـ نجی یوز ـ ایللر آراسیْندا ائله‌جه ده داها سوْنرالاری دا داوام ائتدی. بو یئرلشمه پروْسئسینی سلجوقلار قووّتلندیردی. آمما بوندا هانسی اؤلچوده مؤثّر اوْلدوقلاری بحثینده قطعی بیر شئی سؤیله‌یه بیلمک چتین‌دیر. بعضی تۆرکمن‌لر، بۆلوچلاری (بلوچلار/ بلوچی‌لر) جنوب شرقه ایته‌لَدیلر. بلوچلار آنجاق زامانیمیزدا یئرلشمیشدیر. بو آرادا، تۆرکجه دانیشان مُهم و اؤنملی سایدا اینسان زاگروْس وَ فارس بؤلگه‌لرینه گیردیلر. بونلار بو گۆن بؤیوک **قاشقای** فدراسیوْنونو اوْلوشدورماقدادیرلار.[۲۸٤]

---

[۲۸۳] ـ عینه، ص. ۱۶۵ ـ ۱۶۴.

[۲۸٤] ـ عینه. ص. ۱۸۸ ـ ۱۸۷.

پروفسور تورکان گنجه‌ای‌نین، ادبیّات وَ اینجه صنعت غزتینده چیخمیش بیر تدقیقات یازیٛسیندا[۲۸۵] اوٛ جمله‌دن بئله دئییلیر:

فارسجا شعرین توّرکیستان وَ خراساندا یوّکسلیش وَ اینکیشافی سامانی دؤولتی حدودلاری ایچینده توّرک عُنصرلری‌نین نفوذلانماسی دؤورونه تصادف ائدَر. توّرک‌لر داها اوّلدَن، عرب فتوحاتی دؤوروندَن بو یئرلرده یاشاییردیلارسا دا آنجاق سامانی‌لر زامانیندا سیاسی ـ عسکری قدرت اوٛلاراق بوٛی گؤستردیلر. وَ کؤله‌لیکدن (وَ بیرنوٛع مئرسئناری «**Mercenar**» = اجرتلی، مزد آلان عسگرلیکدن؟ **HN**)، ان اوجا مقاملارا دیرماشدیلار... مولّیف بیر آز سوٛنرا، اوٛ چاغین فارسجا شعرلرینده «توّرکیزم»، دئیه بیله‌جگیمیز، توّرک دیلینه عاید سوٌز وَ تعبیرلردَن میثال‌لار گتیریر. بو مهم بیر ایشدیر.

پروفسور توٛفیق حاجی‌یئوین بو باره‌ده دئدیکلری دقّته دَیر:

«عادتاً علمده توّرک دیللری (اوٛ جمله‌دَن آذربایجان دیلی) ایله شرق دیللری‌نین قارشیلیقلی علاقه‌لری‌نین مطالیعه‌سی بیر طرفلی شکیلده آپاریلمیشدیر: عموماً عرب، فارس وَ باشقا شرق دیللری‌نین توّرک دیللرینه تأثیریندن دانیشیلمیشدیر... آنجاق بئله بیر طرفلی‌لیک نه‌اینکی توّرک دیللری‌نین مضمونو وَ سویه‌سی حاقّیندا گرچک اوٛلمایان تصورّ یاراتمیش، هم ده بو دیللرده دانیٛشان خالقلارین خریطه‌سینده‌کی یئرینی دومانلی گؤسترمیشدیر.

پروٛفسور گنجه‌ای تدقیقاتیندا موٛغول ایشغالیٛندان قاباقکی فارس شعرینده ایشلنمیش توّرکجه عُنصرلری گؤستریر. بو یوٛلدا دوّرلو چتین‌لیکلردن بیریسی ده، موٛجود اثرلرین اوٛخونولمازلیغی‌دیر. دری فارسجا دیوان وَ جُنگلرده توّرکجه سوٌزلر، خطّاط، کاتب وَ استنساخ ائدنلرین توّرکجه بیلمه‌دیکلری سببی ایله عموماً غلط و تحریف ائدیلمیش بیر حالدا ثبت و سوٛنرادان دا ائله‌جه چاپ اوٛلوبلار. بوٌیوک فضولی‌نین تعبیری ایله «کاتب

---

[۲۸۵] ـ گنجه‌ای، پروفسور. تورخان؛ «موٛغول‌لاردان قاباقکی فارسجا شعرینده توّرکجه» ادبیات و اینجه صنعت غزتی، باکی، ۶ آوغوست ۱۹۸۶. (مقاله اوّلجه شرق و افریقا مکتبی‌نین بولتنی لندن، جیلد ۴۹ قیسم ۱/۱۹۸۶ دا چاپ اوٛلموشدور).

بدتحریر»لرین، «فسادی رقم»لری ایله اکثر «سؤز» ـ لر، «شوْر» اوْلموشلار، و «کوْر» اوْلمایان «گؤز»ده قالمامیشدیر!»[۲۸۶] عینِ یازیدا، پروفسور حاجی یئوین دئدیگی کیمی:

ت ـ گنجه‌ای‌نین بئله بیر **Psixo – linguistik** مشاهده‌سی دقّتی چکیر کی فارسی شعرینه توْرکیزملر، توْرک خالقلاریْنا منسوب گؤزَلین تصویری ایله بیرگه آیاق آچیر. توْرک گؤزَلی‌نین باخیشلاری داها چوْخ ترنّم اوْلور؛ اوْ نرگیزه بنزه‌دیلیر. کؤنول اوْخشایان گؤزلری‌نین کیچیک‌لیگی ایله اوْره‌گی ـ گئنیش‌لیگی‌نین بیر تضادّی اوْستونده، بو گؤزَلین جانلی تصویری یارادیلیر. جاذبه‌سی‌نین، شیرین، فردی لهجه‌سی‌نین خاطیرینه گؤزَلین آنا دیلینی قیمتلندیرمه‌سی و اوْنا سؤیکنمه‌سی البته بدیعی فن‌دیر. مستقیم حقیقت ایسه اوْندان عبارتدیر کی اوْ زامان آذربایجان و باشقا توْرک دیللری شرقین واجب سیاسی ارتباطی واسیطه‌لریندن اوْلموش، اؤز زنگین‌لیگی ایله سئچیلمیش، شرقین قدیم ادبی دیللری ایله بیر سویه‌ده چیخیش ائتمیشدیر. ت ـ گنجه‌ای «تاریخِ **فخرالدینِ مبارک شاه**» اثریندن (۱۳ ـ نجو عصرین اوّللری)، بئله بیر میثال گتیریر کی شرقده «عرب دیلیندَن سوْنرا توْرکجه‌دَن... داها گؤزَل و داها لاییقلی بیر دیل یوْخدور...»

امیرعلیشیر نوایی «محاکیمه اللغتین» اثرینده توْرکجه‌نی شرقین قدیم و زنگین ادبی دیللریندن اوْلان فارس دیلی ایله مُقایسه ائدیب، توْرکجه‌نین امکانلی بیر «شعر» دیلی اوْلدوغونو تجروبی وَ نظری جهتدَن آیدینلاشدیریر. اوْنون فعل فوْرمالاریندا متحریکلیگی ایله سئچیلن بیر سیرا جهتلرین آنجاق عرب دیلینده‌کی خوْصوصیتلرله مقایسه‌یه گلدیگینی گؤستریر. ماراقلی‌دی کی ت. گنجه‌ای‌نین آشکارلادیغی کیمی بو فیکیر هله علیشیر نوائی‌دَن ۳۰۰ ایل اوّل سؤیلنمیشدیر. بو وضعیت هله ایلک اوْرتا عصرلردَن توْرک دیللری‌نین اوْ جمله‌دَن آذربایجان توْرکجه‌سی‌نین یازیلی وَ شفاهی، بدیعی وَ حقوقی اوْنسیْت واسیطه‌سی کیمی ایشلندیگینه دلالت ائدیر. ت ـ گنجه‌ای‌نین تدقیقاتی بو قناعتی گوْجلندیریر. اوْنون گتیردیگی پوْئتیک میثال‌لار، گؤستریر کی توْرکیزملر فارس دیللی

[۲۸۶]. ـ نطقی، دوْکتور حمید؛ «بیر تدقیق حاقیندا»، وارلیق درگی، تهران ۱۹۸۷، نومره (۱۲ ـ ۱۱) ۹۴ ـ ۹۳ ص. ۶ ـ ۵ بیر صحیفه دوْلوسو میثال‌لار بو قیدلری تعقیب ائدیر؛ فارسجا بیلمه‌ینلر اوْچون فایداسیز اوْلاجاغیندان بورایا کئچیریلمه‌دی).

شعرلرده عادتا دیللر آراسی علاقه‌لرده وَردیش اوْلدوغو کیمی ساده‌جه لئکسیک منیمسَمه‌لر سویه‌سینده دئییل، داها درینه گئدیر وَ مرکبّ بیر پروْسئسین نتیجه‌سی کیمی تظاهر ائدیر.

۵ . ۲ . ۴. آنادوْلودا آ ـ روملار

توْرکلر آنا دولودا، ساحیل دوْزلوکلرینه چوْخ سئیرَک گئتدیلر وَ بالیْق‌چیْلیْق ساده‌جه یئرلیلَره قالدی: اوْنا گؤره توْرکجه‌ده‌کی بالیْق آدلاری‌نین (بیر چوْخو) یونانجا کؤکَنلیدیر.

ب ـ مسلمان = توْرک؛ آنادوْلو = روم

آنادوْلوداکی سلجوقلو توْرپاقلاری، آوروپالیلار اوْچون توْرکیّه یا دا توْرکمنستان آدینی آلدیقدان سوْنرا دا، مسلمانلار روم اؤلکه‌سی آدینی دوام ائتدیردیلر؛ نئجه کی ایندی ده بؤیوک متصوّف عارف جلال‌الدین بلخی‌یه، قونیوی‌یه مؤولانا جلال‌الدین رومی دئییلر. فضولی آنا دوْلولولاری «رومی» دئیه آدلاندیریر. شاعیر «لیلی وَ مجنون» مقدیمه‌سینده، بیر دوْستلار «بزمینی» وصف ائتدیکدَن سوْنرا سوْزه بئله داوام ائدیر:

اوْل بزم ایدی عافیت باهاری
من بوْلبولِ ـ زار وْ ـ بیقراری.
بیر حدّه ایریشدی نشئه‌ی جام
کیم، قالمادی اهلِ بزمه آرام.
اسرارِ دلِ اوْلدو آشیکارا،
مسدود اوْلوبان درِ مدارا؛
اوْلموشدو رفیق وْ همز بانئیم
آئینه‌ی طوطی‌یی روانیم
بیر نئچه ظریفِ خطّه‌ی روم،
رومی کی دئدین قضیه معلوم
یعنی کی قامو دقایق اهلی
هر مسئله‌ده حقایق اهلی...

س ـ يئرلشمه، شَهَرلی‌لَشمه

شَهر حیاتی هم سیاست هم اقتصاددا مهم بیر روْل اوْینادی. غزنه‌لیلر باش شهرلری اوْلان غزنه شَهرینه چوْخ بؤیوک اهمیت قازاندیردیلار. بو شهرین بلکه‌ده بیر **میلیوْن نفوسو** واردی. اوْ بیر یاندان، اصفهان بؤیوک سلجوقلار اوْچون گرچک بیر کوْلتور مرکزی ایدی. روم (آنادوْلو) سلجوقلاری‌نین ایسه، باش شَهر، یاخود متروْ پوْل ـ لاری یوْخدو؛ بونا مقابل، بیر چوْخ مهم شَهر واردی. بو شهرلرین اسکی آدلاری بو گوْنکو آدلاریندان آنلاشیلیر: مثلاً **ایکوْنوم (iconum) (قونیه)** و یا (کوْنیا) **Caesarea** (کایسری) **Sebastia** (سیواس)، **Ancyre** یا دا **Ankyra**، آنقوْرا **Angora** و داها سوْنرا آنکارا = **Ankara** کیمی. ۱۲ ـ نجی یوْز ایلین ایلک یاریسیندا سیموْن ده ـ **Saint cuenten** ، سلجوقلو دؤولتی‌نین یوْز شَهری، ابنِ ـ سعید ایسه، سلجوقلو دؤولتینده والیسی، قاضیسی، مسجیدی وَ حامامی اوْلان ایگیرمی دؤرد شَهری اوْلدوغونو بلله‌دیلر.[۲۸۷]

۳ .۴. *چاغداش ایرانئین قوروجوسو: صفوی‌لر*

«سوْی باخیمیندان (بو گوْنکو) ایرانلیلارین خالق وَ قوْومرلری بونلاردیر:

۱. **بلوچ ـ لار**. بونلار، ایرانئین اوْریژینال ساکن‌لری‌دیرلر).

۲. آزیاتیک ائللر: **آرال ـ آلتای** توْرکجه ـ دیللی‌لر، سامی ـ آریائی اوْلمایانلار: **ایلاملیلار، گوْتّی‌لر، ماننالار، طبری‌لر.**

۳. سامی‌لر: **بابیللی‌لر، کلدانی‌لر، آسوری‌لر، یهودی‌لر**، وَعرب‌لر.

۴. آریائی‌لر: **مدیالی‌لارین ۶ـ قبیله‌سیندن دؤردو**، وَ فارس ولایتینده اوْتوران **پارفلارین** بیر قیسمی.

۵. توْرک‌لر: **توْرکمن**‌لر. **آذری**‌لر (آذربایجانلیلار)، وَ **دَره‌گز، قاشقای‌لار** وَ دیگر توْرکلر.[۲۸۸]

---

[۲۸۷] ـ عینه، ص. ۱۹۱.

[۲۸۸] ـ صدر، دوْکتور. ض؛ اوْگه، ص. ۱۰۹ ـ ۱۰۸.

موغول استیلاسی، اورتا آسیانین ائتنوگرافیک (قومی) دورومونو بؤیوک دَییشمه‌لره اوغراتدی. بیلدیگیمیز کیمی موغول‌لار، **اویغور**، **قارلوق**، **قیپچاق** وَ سایر تۆرک ائللریله بیرلشدیلر. بو ائللرین دیلی تۆرکجه و سویلاری قاریشیق و سیاسی کئچمیشلری موغوللارا باغلی ایدی. مثلاً، تیمور (تیمور، تامئرلانه ـ اؤ ـ میلادی ۱۴۰۵)، بو دؤورون باشچیلاریندان بیر اؤرنکدیر...

چاغین میللی داستانی «**اوغوز ـ نامه**» ایدی؛ سونرالار «**کوراوغلو**» داها پوپولر اولدو...

قازان خان وَ **اولجایتو**، تۆرکلری مُهم مقاملاردا یئرلشدیردیلر.**ابوسعید** باهادیر ـ دان سونرا موغول‌لار آرتیق بیر قدرت دئییلدیلر... فارس ولایتینده **سالور** تۆرکلری میلادی ۱۲۸۶–یا دَک حاکیم‌دیلر. ایلخانلاردان سونرا کیچیک دؤولتلر تشکّول ائتدی. بو چاغدا قارا ـ قویونلولار یاواش– یاواش اؤلکه‌لرینی گئنیشلتدیلر؛ **ناخجیوان** وَ **تبریزی** ده آلدیلار. میلادی ۱۵ ـ نجی عصرین باشلاریندا قارا یوسوف (قارا قویونلو) آذربایجانی تیمورلولاردان، عراق (عراقِ عجم) ـ ی ده سلطان احمد جلایر ـ دَن آلدی.شرق آنادولودان دا بیر چوخ تۆرکمن گلدی. (تبریزده مشهور گؤی مچید = مسجد ـ ی قارا یوسوفون کیچیک اوغلو، **جهانشاه** تیکدیرتمیشدیر). نهایت قارا قویونلولارین دا دؤورانی کئچدی؛ اونلاردان باهارلیلار هندیستانا گئتدیلر. بونلار **دئکنده قطب ـ شاهی** دؤولتینی قوردولار، حیدر آباد ـ ی اونلار تیکمیشدیلر.[۲۸۹]

آغ قویونلولار، **قارا قویونلولارین** دۆشمنلری ایدیلر. ارزینجاندان **خراسانا** وَ **بصره‌دن شیروانا** قَدَر آلدیلار.

بو قاریشیق دؤورده **اوزون حسن** گؤرکملی سیما کیمی گؤرولور. او وئرگیلری (مالیات‌لاری) تعدیل ائتدی وَ **قرآنئن تۆرکجه‌یه ترجمه** ائدیلمه‌سینی ایسته‌دی.[۲۹۰]

صفوی‌لره گلینجه: ایکی مهم ایش گؤردولر:

---

[۲۸۹] ـ هیئت، دوکتور، جواد «اوغوزها» ۲، ۴۷ ـ ۴۵

[۲۹۰] ـ عینی/

۱. ایسلامدان سوْنرا اوْنلارین زامانینادَک ایران دئیه بیر اؤلکه یوْخدو. خاندانلار اؤز آدلارینی حاکیمیّت ساحه‌لرینه وئردیلر. صفوی‌لر یئنیدَن بیر دؤولت آدی اوْلاراق **ایران ـ ی** برپا ائتدیلر.

۲. **شیعه‌لیگی** ایرانین رسمی مذهبی حالینا گتیردیلر.

اردبیللی شیخ صفی‌الدین ـ ین اؤولادیندان، **شیخ جنئید**، آنادوْلو شیعه‌لری‌نین باشچیسی دورومونا گلدی، ائله کی م. ۱۴۵۶ ـ دا طرابزوْنو محاصره ائتدی. اوزون حسن ـ ین باجیسی ایله ائولنمکله مؤوقعیتینی مُحکملشدیردی. لاکین شیروانشاهلا ساواشدا اؤلدورولدو (م ـ ۱۴۶۰). **حیدر** اوْنون یئرینه کئچدی وَ اردبیل تکیه‌سی‌نین شیخی اوْلدو. آتاسی‌نین انتقامی اوْچون توتوشدوغو ووروشمادا اؤلدورولدو (م ـ ۱۴۶۶).

حیدرین اوزون حسن ـ ین (سلطان یعقوب آغ قوْیونلویا اسیر دوْشموش) قیزی **عالمشاه بگیم** ـ دَن اوْچ اوْغلو واردی. بو اوشاقلار آزاد اوْلونجا، مریدلر، **اسماعیل** ـ ی گیلانا قاچیرتدیلار؛ اسماعیل ۱۵ یاشلارینا قَدَر اوْرادایدی. قوْشون ییغماق اوْچون ارزینجانا گئتدی (م ـ ۱۵۰۰)، ضمنا عثمانلی پادشاهی ۲ـ نجی بایزید ـ ین ضعفیندن فایدالاناراق، آنادوْلودا دا اؤز ال آلتی‌لاری‌نین واسیطه‌سیله قوْشون اوْلاراق ۵۰۰۰ تجهیزاتلی توْرکمنی مقصدلری اوْچون آذربایجانا گتیرتدی. ایلکین شیروانشاهی هدف آلدی، ناخجیواندا اوْنو مغلوب ائتدی. تبریز ـ ده اوْن ایکی امام وَ اوْزونون آدینا سلطنت خطبه‌سی اوْخوتدو. اوْن ایلده **فرات** ـ دان **جیحونا** دَک بؤیوک بیر اؤلکه‌نین مالیکی اوْلدو. آنادوْلو شیعه‌لری بو حادیثه‌لری درین بیر سئوگی ایله تعقیب ائدیردیلر، حتّی «سلام» یئرینه بیر بیرلرینی «شاه!» دئیه قارشیلیردیلار. دئییلدیگی کیمی اسلامدان سوْنرا ایلک ایران دؤولتینی، صفوی‌لر تأسیس ائتدیلر. بو ایشده، **قیزیلباش** دئییلنلردن **اوستاجلو، روملو، تکه‌لو، ذوالقدَر، شاملو** (**بَی دیلی، خدابنده‌لو وَ ایناللو**)، **افشار** ائللریندن مؤثر عامیللر کیمی آد آپارماق اوْلار. بو دؤولتین تشکّولونده گنجه‌نین **قاراماﻧلاری** وَ بیر پارا طالیشلارین دا پایی واردیر.[۲۹۱]

---

[۲۹۱] ـ عینی، ص. ۴۸ ـ ۴۷.

صفوی‌لرین میثالی، خریطه‌لرده (سیاسی ـ تاریخی وَ سایره سببلر گؤره)، حدود دئیه چیزیلن خطلر ایله، مدنیّت (کوْلتور) ساحه‌لری‌نین بیر بیرینه انطباق ائتمه‌دیگینه ایناناتلارین نه قدَر حاقلی اوْلدوقلارینی آچیقجا گؤستریر. «بیز اؤز دیلیمیزی سئوَر و ایسته‌ریک» سؤزلرین، مطلقا، «چیزیلمیش سرحد خطلرین قبول ائتمه‌ییریک»، دئمک دئییلدیر! اوْ بیر طرفدن ده «بیز آنا دیل و اؤز عنعنه‌لریمیزه باغلی‌ییق» سؤزلری‌نین ده «اؤزگه‌لرینه دوْشمنیک» کیمی آنلامی اوْلا بیلمز. بو گوْنکو مَدَنی دوْنیادا کوْلتورلرین (مدنیت‌لرین) خریطه‌سی، سیاسی خریطه‌لره اکثر زمان، انطباق ائتمیر.

مینوْرسکی، صفوی خاندانی‌نین قورولوشونو توْرک کؤچبه‌لرین، مدیالی‌لارین وَ پرسلرین (پارس / فارسلارین)، اوْ چوْخ قدیمدن قالما اؤلکه‌لرینه حاکیم اوْلمالاری‌نین بیر دفعه داها ایران سؤزونون «دیله گلمه‌سی» سایئر. گرچکدن ده، ایران، سوْن درجه «میلّی» وَ عینِ زاماندا دا مؤثّر توْرک اقلیتی‌نین الینده ایدی.

صفوی‌لر، سوْیلاری‌نین، اردبیللی شیخ صفی‌الدّینه (۱۳۳۴ ـ ۱۲۵۳) دایاندیغیندان فایدالاندیلار. شیخ صفی‌الدّین، سُنّی اوْرتا شرقین، دینی قایدالارئنا سطحی باغلئلیغی اوْلان (شیعه‌لیکله علاقه‌لی) «قیزیل‌باش»لاردا نفوذ صاحیبی ایدی. قیزیل‌باشلار علوی، خوْصوصا عینِ قوْلدان، شیعه‌لردَن‌دیلر. **خانیم میلیکوْفا** گؤره؛ علوی‌لیگین، صفوی پروْپاگاندی طرفیندن میستیکلشدیریلمیش (درویشلشمه ـ عرفانی‌لشمه) وَ شیعه‌لشدیریلمیش دینی بیر توْرکمن آنلاییشی‌دیر.[۲۹۲]

۱۵ ـ نجی عصرین سوْنوندا وَ ۱۶ ـ نجی عصرین باشلاریندا، قیزیلباشلار، یئرلی بَیلیکلرین بوْیوندوروغو آلتیندا قالدیغی سببله، آیریجا یوکسلمیش وَ بیزانس ـ ین باش شَهَرینه یئرلشمیش وَ بیرده اؤزلرینی سُنّی‌لیگین حامیسی (یان ساخلایانی) و ایسلامین باشی اعلان ائدَن پادشاهلارا کین باغلایان قیزیل ـ باشلار، صفوی حیدر ایله اوْغلو شاه اسماعیل‌ده (۱۵۲۴ ـ ۱۵۰۲) عثمانلیلارلا مجادیله ائدجک اؤنجولرینی تاپدیلار. بئله‌جه، دئمک اوْلار کی، مسلمان «اوْرتوْدوکسلوغو ایله مسلمان پروتستانلیغی» آراسیندا بیر دین

---

۲۹۲ ـ روخ، اؤگه، ص. ۲۶۸ ـ ۲۶۷.

ساواشی چیخدی. شیعه‌لیگین ایران ـ ی اله کئچیریب دؤولت دینی اعلان ائدیلمه‌سی اوْزرینه، عثمانلی ـ ایرانلی آراسیندا سوْنو گلمه‌ین ووروشمالار باشلادی؛ طبیعی‌دیر کی شرقدن اوْلان سنّی اؤزبکلرده طرفسیز قالمادیلار. بو ساواشلار شرقی آنا دوْلونو خرابه‌یه چئویردی. نتیجه‌ده بورالاردا بو دایمی ساواش جبهه‌سینه چئوریلمیش یؤره‌لرده آرتیق باش آپارا بیلمیه‌جکلرینی سئزَن ائرمنی‌لرین اوزون مهاجرت ماجراسی‌نین باشلانغیجی اوْلدو. اوْنلارین بیر پاراسی استانبوْلا، بیر پاراسی ایرانا بیر قیسمی ده چوْخ اوزاقلارا گئتدیلر... توْرکمنلر وَ خوْصوصاً آنادولودا قالمیش اوْلان (علوی)، قیزیلباشلار بو قاریشیقلیقلارلا علاقه‌لی، فجیع شیعی «قتلِ عامی» خاطیره‌سینی ساخلاییبلار. **یاووز سلیم**، وَ بو ماجرالاردان ائدیلن روایت‌لر، هله ده توْرکیه سیاستی اوْستونه، بعضاً کوْلگه سالماقدادیر.[۲۹۳]

شاه اسماعیل فارسجا و عربجه بیلیردی و **ختایی/ ختائی** تخلّوصو ایله آذربایجان توْرکجه‌سی ایله یازدیغی شعرلری ایله اوْستون بیر شاعیر اوْلدوغونو اثباتلامیشدیر. قالیٖنجا دیوانین[۲۹٤] دان ایکی اؤرنک وئرمکله بو شاعیر شاهین ذوْوق وَ قدرَتینی گؤسترمک محال‌سادا، گئنه «هئچدن یئیدیر»

اؤیمه ای زاهد منه رضوان ـ و جنّت باغینی
کیم آنین، یارین یوْزو تک غنچه‌ی حمراسی یوْق[۲۹۵]
حَبَش‌دیر کیم مسافر روما دوْشموش
اوْزون صفحینده‌کی اوْل خالِ هندو[۲۹٦]

آتاسی حیدر اؤلدورولدوکدن سوْنرا، اسماعیل سوْرگوْنده صادق قیزیلباشلاری اطرافینا ییغدی، آغ قوْیونلولاری مغلوب ائتدی. تبریزه گیردی وَ اؤزونو شاه اعلان ائتدی،

[۲۹۳] ـ عین، ص ۲۶۹ ـ ۲۶۸

[۲۹٤] ـــ آرسلان اوْغلو، ابراهیم؛ شاه اسماعیل ختایی وَ آنا دوْلو ختایی‌لری، دئر نشر استانبول، ۱۹۹۲ نومره ۴۴ وَ ۲۴۷

[۲۹۵] ـ ایضاح: ای عابد، منه رضوان و بهشت باغینی اؤیمه، جنّتین، سئوگیلی‌نین یاناغی کیمی بیر قیزیل گوْلو یوْخدور.

[۲۹٦] ـــ ایضاح: اوْزونده‌کی اوْ هیندو (قارا) خال، روما (آنا دوْلویا، آغ رنگلی اینسانلارین یوردو ـ نا) دوْشموش بیر حبشه‌لی ـ دیر (قارا دریلی اتیوْپیالی‌دیر)

چالدیران ـ دا سلیم ـ دن یئدیگی ضربه، اوْنون اوْزونه غربین یوْلونو همیشه‌لیک باغلادی. اوْدور کی اؤلکه‌سی آنادوْلو وَ مئزوپوْتامیا دئییل، ایراندا تشکّول ائتدی، ایرانلا مشغول اوْلدو وَ اوْنو تک بیر اؤلکه حالینا گتیردی. خلفی خراسانی‌دا آلینجا ایران آز ـ چوْخ اساس شکلینی آلدی. ایندیکی ایران دئیه بیلدیگیمیز اؤلکه نه اسکی «شهنشاهی» حدودلارینا یئتیشیب، نه ده بوْتون فارسجا دانیشانلاری سرحدلری‌نین ایچینه آلا بیلمیشدی. مولّیف دئییر:

بو توْرپاقلاردا توْرک‌لر اقلّیتده آمما اوْلیقارشیک‌دیرلر[۲۹۷] وَ داوام ائدیر: بوْتون بو توْرپاقلاری ساده‌جه توْرکلرین قبیله‌لری فتح ائتمیشدیر، بو قبیله‌لرین بگ‌لری اَن یوْکسک سیویل (غیرنظامی) وَ عسکری (قوْشون و لشگری) وظیفه‌لرده یئر آلدیلار، اَن یاخشی توْرپاقلارا صاحب اوْلدولار، مادّی قایناقلاری اللرینده توتدولار. بونلار ایرانلیلاری (مقصد فارسلاردیر) خوْر گؤرور وَ البّته فارسلار دا اوْنلاری خوْر گؤرورلر. اوْنلار توْرکجه دانیشارلار، آمما فارسجا یازارلار وَ پوْلیتیکالارینی ایرانا گؤره تثبیت ائدَرلر. «بؤیوک عبّاس ـ ین» (بیرینجی شاه عبّاسِ صفوی ۱۶۲۹ ـ ۱۵۸۸)، تخته اوْتورماسیندان اؤنجه‌کی اوْن ایلده تمامًا بیر دیکتاتوْرا رژیمی تطبیق ائدیلدی؛ عبّاس، شاه اوْلونجا اوْردونو سلاحلا تجهیزاتلاندیردی. اوْ، خیریستیان مأمورلارا، ائرمنی تاجرلره دایانیردی بیر یاندان دا شاه سئونلرین (بورادا «شاه» یعنی بیرینجی امام حضرت علی) الی ایله قیزیل باشلاری بیر آز تارازا گتیرمک ایسته‌دی. بو فیکر ایله، همیشه فارسلاردان اوْلان وزیرلیک مقامینا ایلک دفعه اوْلاراق بیر توْرک گتیردی.

صفوی‌لرین باش شَهری اصفهان، رنگلی کاشی (چینی)لرله بزنمیش بینالاری، میدانلاری، یوْللاری، کؤرپولری کؤشک‌لری، مقبره‌لری، مسجدلری ایله، بوتون بونلاری تیکدیرمیش اوْلان صفوی‌لرین دوْشوندوکلری ایرانین خیال وَ نوْستالژیسنی ذهنلرده تپ ـ تزه ساخلاییر.[۲۹۸]

---

[۲۹۷] ـ روخ، اؤگه، ص. ۲۷۹.

[۲۹۸] ـ عینی، ص. ۲۷۰.

ایراندا قاجارلارین سوْنونا قَدر (هیجری شمسی: ۱۳۰۴ = م ـ سوْنرا ۱۹۲۵)، اؤلکه‌نین تاریخی بوْیونجا دائما ۳ دیل یاناشی اوْلاراق یاشامیشلار. هر دؤور اوٚچون دیللر دَییشسه ده دوروم دَییشمه‌میشدیر، مثلاً:

آهئمنید دؤورونده: بابِلجه (تجارت دیلی)، ایلامجا (اداره وَ دیوان دیلی)، اسکی فارسجا (سارای وَ قوْشون دیلی). دارا دا کتیبه‌لرینی ائله بو اوٚچ دیلده یازدیرمیشدیر.

پارف‌لار دؤورونده: **یونانجا** (تجارت وَ علم دیلی)، **آرامجا (اداری یا خود دیوانی دیل)، اشکانی پهلویجه‌سی (سارای وَ قوْشون دیلی).**

ساسانی‌لر دؤورونده: **پهلویجه** (سارای وَ قوْشون دیلی)، **اوِستایی** (رسمی دینی دیل)، **آرامی وَ سوٚریانی** (اداری و دیوانی دیل). بیلدیگیمیز کیمی، بو زامانلاردا کاتیبلر عمومیتله **آرامی** ایدیلر؛ «هوٚزواریش»لرده بونون نتیجه‌سی‌دیر. مانی‌چیلردَن ساوای، هر کس پهلویجه‌نی «هوٚزواریش»سیز یازمازدی (مثلاً، دفترده آرامیجه «/ لِحما (اَت) وَ سایر...» یازیب اوْخورکن اوْنلارین پهلویجه‌سینی اوْخویوردولار).

ایسلامدان سوْنرا دا باشلاردا عربجه رایجدی، زامان کئچدیکجه فارسجا وَ توٚرکجه ده یئرلرینی توتدولار: عربجه (دین، علم وَ فلسفه)، فارسجا (دیوان، شعر و تصوّف)، توٚرکجه (سارای وَ قوْشون) دیلی اوْلدولار.[299]

۴ .۴. *آذربایجان توٚرکجه‌سی*

آذربایجان توٚرکجه‌سی (آذری، آذری توٚرکجه‌سی)، دوْکتور جواد هیئت ـ ین[300] دئدیگی کیمی: «اوْغوز توٚرک دیللری قوْروپونون مرکزی قوْلو اوْلوب، آذربایجاندان باشقا ایرانین بیر چوْخ یئرلرینده، **عراقدا** (کرکوک توٚرکلری و یا توٚرکمنلر)، وَ شرق آنا دوْلودا **(قارص، آرداهان وان وَ ایغدیر)** یئرلی خالقین آنا دیلی‌دیر. آذربایجان توٚرکجه‌سی‌نین ده دیگر دیللر / لهجه‌لر کیمی بیر چوْخ دانیْشیق طرزی وَ یا «آغیز»لاری وار بیر ده «ادبی دیل / لهجه» واردیر کی آذربایجان عموم خلق دیلی (اوْنلارین) اساسیْندا

---

[299] ـ عینی، ص. ۱۱۱ ـ ۱۱۰.

[300] ـ هیئت ـ دوْکتور جواد «آذربایجانین توٚرکلشمه‌سی وَ آذری توٚرکجه‌سی‌نین تشکّولو» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۳، نوٚمره ۴ ـ ۸۷ (قیْش سایی ص ۱)

فورمالاشمیش‌دیر، بو گۆن بونا یازی دیلی ده دئییرلر. آذری تۆرکجه‌سی‌نین تشکّول تاریخی آذربایجانین تۆرکجه‌لشمه‌سی ایله علاقه‌داردیر وَ لاکین اوْنونلا چاغداش دئییلدیر.

غرب تۆرک‌شۆناسلاری، تۆرکیّه وَ بعضی آذربایجان یازیچی وَ دیلچی‌لری (اوْ جمله‌دَن زکی **وَلیدی توْغان، محرّم ارگین، سومباطزاده** وَ سایر.) آذربایجانین، میلاددان سوْنرا ۱۳ ـ ۱۱ ـ نجو عصرلرده تۆرکلشدیگینی وَ تۆرک دیلی‌نین ده بو عصرلرده عموم خالق دیلی اوْلوب فورمالاشدیغینی یازیرلار. لاکین بیر قیسیم شرق‌شوناس، اوْ جمله‌دَن شیمال آذربایجان وَ روس مولّیفـلری‌نین بیر چوْخلاری (دمیرچی‌زاده، توفیق حاجی‌یئف، نیظامی خودی‌یئف، محمود ایسماعیلوف، میرعلی سیدوف...) آذربایجاندا تۆرکلرین حتّی میلاددان اوّل یاشادیقلارینی وَ آذربایجان خالقی‌نین میلاددان اۇنجه ۳ ـ ۷ ـ نجو عصرلرده تۆرک‌لشدیگینی وَ دیلیمیزی ده میلاددان سوْنرا ۷ ـ نجی عصرده فوْرمالاشدیغینی ایرلی سۆرورلر.

میلاددان اوّل ایلک مین ـ ایللیک ـ ده گله‌جکده آذربایجان اوْلاجاق ساحه‌لرده، **ماننا** دؤولتی تشکّول ائتدی. بو آدا، **آسوری، اورارتوْ** وَ **بابل کتیبه‌لرینده، (مونا، ماننا، مانناسی، مینا، و مینی کیمی)** موْختلیف شکیللرده تصادف ائتمک اوْلار. آرخئولوقلار شاید محتاج اوْلدوغوموز بیلگی‌لری گله‌جکده وئره بیلسینلر. حسنلو قازینتی‌لاری گۆزلنیلن دَیرلی کشفیّاتین بلکه باشلانقیجی‌دیر.

آذربایجان داها سوْنرا، نفوسونون آنجاق آلتیدا دؤردونون آریالی اوْلدوغو سؤیله‌نن «مدیا قبیله‌لر ـ بیرلشمه‌سی»، ترکیبینه داخل اوْلدو. بورادا ماراقلی بیر نقطه‌یه ده توْخونماق یئرینده اوْلار: دئییلدیگینه گؤره زردۆشتلوغو اللرینده **توتان موغلار دا آریالی دئییل،** «تورانلی» بیر ائل ایمیش، مِدیا قبیله‌لر ـ بیرلشمه یاواش یاواش **اورارتوْ** وَ **ماننا** توْرپاقلارینا گیردیلر. بوندان سوْنرا **ایسکیت‌لر** وَ باشقالارینی تاریخ صحنه‌سینده گؤروروک. موْختلیف تۆرک قبیله‌لری، بیلیندیگی کیمی، بو کوْنفدراسیوْنون اساس ترکیبی

کیمی سایلیرلار اشاره ائتدیگیمیز کیمی، البّته، بو بیرلیکلرده آریالارین دا بؤیوک یئرلری واردیر. ایسکیت‌لرین ده آذربایجانلیلارین سوْی ـ کؤکونده یئرلری اوْلسا گَرکدیر.
مسئله‌نی بیر آز داها آچیقلایاق:

۱. طبیعی‌دیر کی، آذربایجانین توْرکلشمه‌سی، توْرک ائللری‌نین بو اؤلکه‌ده یئرلشمه‌سی ایله موْمکون اوْلموشدوْر. توْرکلرین آذربایجانا گلیب یورد سالمالاری چوْخ قدیمدَن باشلامیش وَ میلادی ۱۶ ـ نجی عصره قَدَر داوام ائتمیشدیر. بعضی توْرک‌شوْناسلارا گؤره، آذربایجان چوْخ قدیمدن توْرکلرین یوردو اوْلموش وَ سوْنرادان گلن توْرکلر ده بونلارا قاریشیب یئرلی اوْلموشلار.

حتّی، بعضی‌لری (محمود اسماعیلوف وَ سایر) توْرکلرین و یا پروْتوْ ـ توْرک‌لرین اوْلا اؤن آسیا ـ دا اوْتوردوقلاری وَ شاید اوْرادان اوْرتا آسیایا کؤچدوکلرینی یازیرلار... آیدین محمّداوف[301]، هابئله توفیق حاجی یئو[302]، اؤز کیتابلاریندا شومِر ـ توْرک دیللرینده سؤزلرین بنزَرلیگینه ایشاره ائدَرک شومِر مدنییتی‌نین تشکّولونده توْرک ائتنوْسونون بلاواسیطه یا دا دوْلاییسی ایله اشتراک ائتمیش اوْلدوغو نتیجه‌سینی چیخاردیرلار. بوباره‌ده توْرکیّه عالیملریندَن پروفسور عثمان ندیم تونا ۱۵۰ ـ دَن آرتیق شومر سؤزونو سیستملی شکیلده فوْنئتیک دَییشمه‌لری ایزله‌مَکله توْرکجه سؤزلرله مقایسه ائتمیش وَ آن قدیم دؤورده سومر ـ توْرک دیللری‌نین آراسیندا انسیت اوْلدوغونو گؤسترمیشدیر.[303]

[301] ـ محمد اوْف ـ پروفسور آیدین؛ «آذربایجان دیلی‌نین اثرکن تاریخینه دائر ماتریال‌لار ـ آذربایجان فیلوْلوْگیاسی مسئله‌لری»، باکی، ۱۹۸۹ (دوْکتور هیئتین قیدی)

[302] ـ خودی یئف، نیظامی؛ «آذربایجان ادبی دیلی‌نین تاریخی»، باکی، ۱۹۹۰ (دوْکتور هیئتین قیدی).

[303] ـ یازیمیزین بیرینجی قیسمینده «شومر» بحثینه (۲۰ ـ ۱۶) ده باخینیز، بورادا دا ندیم توناداں بیر نئچه اؤرنک وئریریک؛ بو گوْنکی توْرکجه‌لر پارانتزده‌دیر: دیب = ییپ (ایپ) دیریک ـ ایریگ (سرت، قابا، خشین، غیرتلی)، تاقا = یاغی (دوْشمن)، تیر = یئر (یئر، توْرپاق، یئر اوْزو)، تو = یو (یوماق)، قاز = آز ـ (آزماق)، قیق = ایق (خسته‌لیک)، گیشیگ = ایشیک = ائشیک (قاپی)، قود = اوْد (سیْغیر، اؤکوز)، اقور = اوْر (وورماق، کسمک)، مارون = قارینجا (قاریشقا)، ماد = (یایماق)، ماد = یات (یاتماق)، سیق = ییق = سیگ = ییگ (داها یاخشی)، سیلیک = ائلیگ (ائل)، شیر = یئر = (قوْشما، موسیقی هاواسی)، یئر (شعر) یئرچی (شاعیر)، زیبین = چیبین (میلچک، جیبین) اوْد = کوْن (گوْن، گوْنش)، اوْن = وْن (ائلگوْن، خالق)، اوْر ـ کوْر (ترتیب ائتمک، قورماق قورماق)، اوْروقال = قورقان (قالا)، اوْشاق = کوْش (قوْش)، آداقوْر = آداق (ایچگی قَدَحی، آیاغ)، گید = اید (قوْخو، ای)، قوْدیم = قوْیوْم (قلیبه توْکمک، قوْیومچولوق)، اوْدی = اوْدیْ (یوخلاماق، اوْیوماق)، و س.

حاشیه‌ده بونجا میثال ایله مقصدیمیز پروْفسور عثمان نَدیم تونانێن مِتود وَ ایشله‌مک طرزی حاقّێندا بیر فیکیر وئرمک وَ دیلمیزله شوْمر دیلی‌نین نه باغلارلا بیر بیرینه ارتباطی وئریلدیگینی گؤسترمکدی...[۳۰٤]

قازاق عالیمی اوْلجاس سلیمان دا شومر ـ تۆرک دیللرینی مُقایسه‌لی شکیلده تدقیق ائدیب ۶۰ کلمه‌ده یاخێنلیق اوْلدوغونو تثبیت ائدیب وَ شومر دیلی ایله قدیم تۆرکجه آراسێندا مدنی باغلیلیق وَ مناسبت اوْلدوغو قناعتینه گلیبدیر...

بیر چوْخ مولّیف‌لر (یوسف اوْف، زکی، ولیدی ـ توْغان)[۳۰۵] **ساقالارێن** حاکیم صینیفی‌نین تۆرک اوْلدوقلارینی یازێرلار. **ساقالار** (میلاددان اوْنجه ۶ ـ ۷ عصر) شرقدَن غربه کئچه‌رَک آذربایجان وَ قافقازدا **ساقا** ایمپراتوْرلوغونو قورموشلار؛ **افراسیاب** دا اوْنلارین خاقانی اوْلموشدور. ساقالاردان سوْنرا تۆرک ائللریندَن **هونلار، بولغارلار، سابیرلر (ساویرلر)، پئچه‌نک‌لر، خزرلر، کنگرلر، آغاچریلر، اوْن ـ اوغوزلار، وَ ساری اوغوزلار** میلادین ایلک عصرلرینده بو منطقه‌یه گلیب یئرلشمیشلر. بو ائللرین مهاجیرت تاریخلری حاقّیندا قیدلر موْختلیف‌دیر. مثلاً **اوْن ـ اوْغوزلارین**، میلاددان اوّل ۲ ـ نجی عصرده یئرلشدیکلرینی یازانلار دا وار. گروْسئت = Grousset – yə[۳۰٦] یه گؤره هونلار ۴ ـ ۶ ـ نجو عصرده اوْرتا آسیادان غربه، وَ آذربایجانا گلیب (آرازین) جنوب ساحلینده (موغاندا) حکمدارلیق قورموشلار؛ **بالاساغون** شَهری اوْنلارێن مرکزی ایمیش. هونلار شیمال آذربایجانێن **آلبان** منطقه‌سینده، دیگر تۆرک طایفالاری ایله کنفدراسیون قورموشلار. قوْقاسیان قدیم ائرمنی قایناقلارینا دایاناراق یازیر کی ۵ ـ نجی عصرین سوْنلاریندا وَ ۶ ـ نجی عصرین اوّللرینده تۆرکلر آذربایجانین هر طرفینده یئرلشمیشدیلر. **خزرلر** ۳۵۰ ـ نجی ایلده قافقازا گلمیشلر. میلادی ۶ ـ نجی عصرده آلبانیا ـ دا (آران ـ دا) تۆرکجه اوْ قَدَر یاییلمیشدی کی ۵۲۰ ـ ده آران کشیشی سابیرلر آراسیندا تۆرک دیلینده خریستیانلیق

---

[۳۰٤] ـ ندیم تونا. پروْف عثمان؛ «سومر ـ تۆرک دیللری‌نین تاریخی ایلگیسی ایله تۆرک دیلی‌نین باش مسئله‌سی»، تۆرک دیل قورومو نشر.، آنکارا، ۱۹۹۰ ص ۳۳ ـ ۵

[۳۰۵] ـ توْغان، زکی ولید؛ ایسلام آنکلوْپئدیسی

[۳۰٦] - Grousset, ; "L` Empireydes steppes" (dr. Hey`ət)

تبلیغینی آپاریردی.[۳۰۷] آلبانیادا ۳ ـ نجو عصردن باشلایاراق تۆرک طایفالاری... آلبان خالقی‌نین تۆرکلشمه‌سینه سبب اوْلموشلار.[۳۰۸] خزرلر قافقازدا یئرلشدیکدن سوْنرا، اوْنجه گؤک‌تۆرک ایمپریاسینا تابع اوْلموشلار، سوْنرا مُستقیل اوْلوب، اؤزلری ایمپراتوْرلوق قورموشلار، رسمی دیللری ده خزر تۆرکجه‌سی ایدی.

ساسانیلردن قباد ـ ین (م. ۵۳۱ ـ ۴۸۶) سلطنتی سوْنلاریندا، شیمال آذربایجانین بیر قیسمی، آران وَ گۆرجستان، تۆرکلرین الینده قالمیش، اوْنا گؤره ده بۆتون آذربایجانا خزر اؤلکه‌سی دئمیشدیلر (طبری، بلاذری، ابنِ خرداد ـ به، یعقوبی). انوشیرَوان، بو منطقه‌نی وَ دَربندی تۆرکلردن آلدی. وَ اوْرادا دربند قالاسینی تیکدیردی. دوْکتور هیئت نتیجه اوْلاراق دئییر: (بونلاری) نظرده توتاندا ابنِ ـ حشام ـ ین معاویه ـ دن ائتدیگی روایت، طبیعی نظره گلیر:

بیر گۆن، معاویه آذربایجانا قوْشون گؤندرمکدن قاباق، عبید ـ ابن ـ ساریه ـ دَن سوْروشدو آذربایجان نه‌دیر؟ عبید، «اوْرالاری قدیم زامانلاردان بری تۆرکلرین اؤلکه‌سیدیر» دئیه جواب وئردی. روسلار (میلاددان سوْنرا ۹۶۵ ـ ده) خزرلری مغلوب ائتدیلر. بو شرائطده خزرلرین بیر قیسمی شرقی آوروْپایا کؤچدولر. قیپچاقلار دا ۹ ـ نجو عصرین سوْنلاریندا خزر (دَنیزی‌نین) شیمالیندان غربه طرف کؤچدولر؛ بیر قیسمی آذربایجانا گلیب مسلمان اوْلدولار، بیر قیسمی ده خیریستیانلیغی قبول ائدیب گۆرجستانا گئتدیلر و گۆرجولشدیلر.

گؤرولدویو کیمی، بونلار اکثرا شیمالی آذربایجانا عاید ماجرالاردیر؛ جنوب آذربایجاندا سلجوقلار، وَ حتّی موْغوللار گلنده دخی عموم آذربایجان واحد یازی ـ ادبی دیلی، تۆرکجه، تشکّول پروْسئسینی تاماملاماقدایدی. موْختلیف بؤلوملرده موْختلیف لهجه‌لر وَ حتّی چئشیدلی طایفالارین دیل قالینتیلاری یاشامالارینی داوام ائتدیریردیلر. ایسلام تاریخچی‌لری‌نین یازدیقلارینا گؤره ۱۰ ـ نجو عصرین سوْنوندا آذربایجان عرب ـ ایسلام

---

[۳۰۷] ـ اسماعیل، Mahmud؛ «آذربایجان تاریخی»، باکی، ۱۹۹۲ ـ (دکتور هیئت قیدی)

[۳۰۸] ـ خودی یئف، نظامی؛ «آذربایجان ادبی دیلی‌نین تشکّولو» باکی، ۱۹۹۱ ـ (دکتور هیئت قیدی)

قوْشونو طرفیندَن فتح اوْلاندا بورادا نه دین نه ده دیل بیرلیگی وارمیش. بیر چوْخ شَهَرلرده نَدَنسه، بعضی‌لری‌نین «آذری» آدلاندیردیقلاری، حقیقتده بیر نوْع تات و سایر لهجه‌سی رواجدا ایمیش. مُقدّسی‌نین یازدیغینا گؤره ۱۰ ـ نجو عصرین سوْنوندا اردبیلین اطرافیندا، ساوالان بؤلگه‌سینده اهالی ۷۰ ـ دن چوخ دیلده دانیشیرمیشلار. ابن هؤقل، بو بؤلگه‌نین کندلرینده آزاجیق اوْلان فارس ـ تات دیللریندن باشقا دیللر ده رایج ایمیش، وَ بونلار بیر بیرلری‌نین دیللرینی باشا دوْشمورموشلر، دئیه یازیر. عربلرین ایکی یوْز ایله یاخین حاکیم اوْلدوغو دؤورده ده توْرکلرین آذربایجانا گلمه‌سی داوام ائتدی. بو دؤورده ایسلام دینی ایله بیرگه عرب دیلی و حتّی آز ـ چوْخ فارس دیلی ده یاییلماغا باشلامیشدی. بو دؤورده دین و مدنیّتین قارشیلیقلی تأثیری یئنی بیرچاغ آچدی، بو سَنتئزین ایلک نتیجه‌لری یاواش ـ یاواش ظاهر اوْلماغا باشلادی.[۳۰۹]

پروفسور دمیرچی‌زاده‌نین «معاصر آذربایجان دیلی» کیتابیندا (باکی معارف نشری ۱۹۷۲) بو سطیرلری قید ائتمکله ییغجام بیر سُرعتده بحثی تاماملامیشدی:

«آذربایجان دیلی، توْرک دیللر عائیله‌سی‌نین غرب قروپونا منسوب اوْلماقلا، بو قروپ داخلینده مرکزی مؤقع توتان وَ گئنیش نفوذ دایره‌سینه مالیک اوْلان بیر دیلدیر. هم ده بو قروپا منسوب دیللر آراسیندا اَن اولّ (یعنی تقریبًا ۹ ـ ۷ - نجو عصرلر آراسیندا) عموم خالق دیلی حالیندا فوْرمالاشمیشدیر».[۳۱۰]

مُراد ـ خان جهانگیروف ـ ون («آذربایجان میلّی ادبی دیلی‌نین تاریخی»، علم نشر. باکی، ۱۹۷۸) دئدیگی کیمی: آذربایجان توْرکجه‌سی، قافقازیادا باشقا توْرکجه دیللردن اولّ تشکّول ائتدیگی اوْچون شرق و غرب توْرکلری‌نین (اسکی اصطلاحلا: چاغاتای (جغتای) وَ عثمانلیلارین) داها چوْخ باشا ـ دوْشولن دیل اوْلدوغونا گؤره رسمی اسنادین دیلی اوْلموشدو.[۳۱۱]

---

[۳۰۹] ـ دوْکتور جواد هیئت. «آذربایجانین توْرکلشمه‌سی وَ آذری توْرکجه‌سی‌نین تشکّولو» ص. ۹ ـ ۵.

[۳۱۰] ـ دوْکتور جواد هیئت «دربارهٔی نام وَ موقعیتِ زبان ترکی‌ی آذربایجانی، وارلیق درگی تهران ـ ۱۹۸۲، نومره ۳۸ ـ ۳۷ (۴ ـ ۳).

[۳۱۱] ـ عین ـ ص. ۲۴.

دؤرلو (نئچه جور) آراشدیرمانئن محصولو اوْلان، قیْسا وَ یئترلی بولدوغوموز بیر اجمالدان، آشاغیداکی کئچیدلری آلیریق:

«آذربایجانین بوْتؤولوکله توْرکلشمه‌سی (وَ واحد عموم آذربایجان توْرکجه‌سی‌نین تشکّول پروْسئسی‌نین تامamlانماسی) ۱۱ ـ نجی عصرین ایکینجی یاریسیندا سلجوقلو (اوْغوز) توْرکلرین ایرانا وَ خوْصوصی ایله آذربایجانا گلیب، یئرلشمه‌لری ایله عمله گلمیشدیر. سلجوقلار گلنده آذربایجاندا خزرلر، وَ اوْنلارا یاخیْن اوْلان بولغارلار، آغاچری‌لر، بئله‌چَرلر، بوْرچالیلار (بورچالیلارین بیر حیصّه‌سی بو گوْن گوْرجستاندا یاشاییر) و خوْصوصی ایله کنگرلی‌لر یاشاییردیلار. قیپچاقلار دا شیمالدان گلیب آذربایجاندا یئرلشمیشدیلر. آلپ ـ آرسلان میلادی ۱۰۶۴ ـ ده گنجه ـ نی آلدی... خوارزمشاهلار زامانیندا آران، موغان وَ خوْی توْرکمنلرین (اوغوزلارین) مرکزی اوْلدو. یاقوت حموی ـ نین یازدیغینا گؤره، اردبیل وَ تبریز آراسینداکی بوْتون داغلیق یوْللار توْرکمنلرله دوْلموشدو. بو ائللرین آراسیندا بیگدیلی، ایناللو وَ آغاچری‌لر ده واردی. خوارزمشاهلار دؤورونده قیپچاقلار (۵۰۰۰۰ ائو) دربند ـ دَن کئچیب آذربایجانا کؤچدولر».

«**سلجوق** (اوْغوز) توْرکلری‌نین گلمه‌سی ایله سرعتله‌نن توْرکلشمه جریانی، ایلخانلار زامانیندا زیروه‌سینه یئتیشدی. موغوللارلا برابر، توْرکلر ده ایرانا و آذربایجانا گلمیشلر... ابنِ اثیر ـ ین دئدیگینه گؤره، موْغول اوْردولاری‌نیْن یاریسیندان چوْخونو توْرکلر اوْلوشدوروردولار. موغوللارلا بیرلیکده اویغور توْرکلری ده حکومت وَ اوْردونو اداره ائدیردیلر. اویغور توْرکلری، موْغول خانلاری‌نیْن معلّم‌لری و کاتب‌لری اوْلوب اوْنلارا اؤز الیفبالارینی (اویغور الیفباسینی) وَ اوْخوماق ـ یازماق اؤیره‌دیردیلر. ایلک موْغول ایلخانی (ائل خانی) هوْلاکو ایرانا گلنده بؤیوک خان **مَنگو** قاغان ـ ین (امری ایله) هر اوْلوس اوْردوسونون بئشده بیرینی ایرانا (گؤندرمه‌لی اوْلدو)... بئله‌جه، تاریخِ **جهان‌گشا** **(جوینی)**، **تاریخ وصّاف** وَ **موغول**لار تاریخی‌نین (Histoire des Mongoles) دئدیکلرینه گؤره هوْلاکو ایله ایرانا ایکی میلیوْن (۲۰۰۰۰۰۰) توْرکوْن کؤچدوْیو گئرچکدن اوزاق اوْلماسا گرَک. (دوْنیا نفوسونون میلاددان سوْنرا ۸۰۰ ـ نجو ایلده ۲۰۰ میلیوْن، وَ ۱۵۵۰ ـ نجی

ایللرده ۵۰۰ میلیون اوْلدوغونا گؤره[312] هامی بَشری ۱۳۰۰ ـ ۱۲۰۰ ـ نجو ایللرده ۴۰۰ میلیون حسابلارساق، اوْ زامان، ۲ میلیون تۆرکون، قاباقجادان دا ایرانا یئرلشمیش تۆرکلره گلیب قاریشماسی، هئچ ده کیچیمسَنه‌جک بیر حادیثه اوْلمادیغی میدانا چیخار. HN) داهاسی وار: موْغوللار زامانیندا خراساندان بیر چوْخ تۆرکمن (اوْغوز) آذربایجانا کؤچدو. هابئله، **آغ قوْیونلو، قارا قوْیونلو** ـ لار دا بو دؤورده تۆرکیستاندان آنادوْلونون شرقینه (وان دریاچه‌سی‌نین شیمال ساحیلی، دیاربکیر یؤره‌لرینه) وَ ۱۵ ـ نجی عصرده ده اوْرالاردان آذربایجانا گلدیلر. موْغوللار تسلیم اوْلمایان شَهرلرین اهالی‌سینی اؤلدوروب، شَهرلری ده خاراب ائدیردیلر. تبریز، ماراغا، وَ خالخال اهالیسی تسلیم اوْلدوقلاری اوْچون موْغوللار بو شَهرلری خاراب ائتمه‌دیلر. اردبیل وَ ساراب خاراب اوْلدو. بو جهتدن ده آذربایجانئن تۆرک نفوسو نسبتا آز آفتله جانلارینی قورتاردیلار. آمما بیر آزاجیق تۆرک اوْلمویان یئرلیلری تات (بیرنوع تاجیک)لری، ایلخانلار، کؤچورمک اوْچون سیستملی بیر شکیلده (تبعیض و تمایز نژادی) سیاستینی تطبیق ائتدیلر. اوْنلاری، یئرلرینی ترک ائتمه‌یه مجبور ائتدیلر. آغیر وئرگی قوْیدولار، بوتون تجارت ایشلری، دؤولت (اسناد و اعتبارات) «اوْرتالیق» ـ لارا وئردیلر. اوْرتالیقلاردا، آنجاق موغول اشرافی و اویغور تۆرکلرینی اشتراک ائتدیریردیلر. تاتلاری اوْردویا آلدیقلاریندا اوْنلاری دامغا ایله مشخّص ائدیردیلر... اوْنلار موْغوللارا وئریلمیش اراضیده (اقطاعات ـ دا) «رعیّت» اوْلوردولار... بئله‌لیکله، قالان تات ـ لار دا اکثرا عراقا کؤچدولر... کؤچمه‌ییب قالان، آز حیصّه ده، موْغوللار کیمی (تۆرکلرده) اریییب تۆرکلشدیلر. بوندان سوْنرادیر کی، جنوبی آذربایجاندا تۆرک دیلی، عموم خالق دیلی اوْلموش وَ آذربایجان تۆرکجه‌سی واحد بیر دیل کیمی فوْرمالاشمیشدیر... تۆرکلشمه و اوْغوزلاشما جریانی ۱۴ ـ نجو عصرده امیر تیموررون گلمه‌سی ایله داها گوْجلندی اوْ، آنادوْلودان بیر چوْخ تۆرک (اوْغوز) بوْیلارینی (ائللرینی)، **شاملو، موسوللو، روملو، قاجار، افشار، ذوالقَدَر، قوْوانلو (قاوانلو)، قوْزانلو، تَکلو (تکه‌لو)، باهارلو، وارساقلو وَ بئی‌دیلی ـ لر** قبیلیندن، آنا دولو و سوریه‌دن گتیردی..

[312] _ Carpenter ،Clive ،and Tina Persaud editors; "The Guinness World Data Book" , 2nd edition, London, 1993, s. 49

امیر تیمور و **آغ‌قویونلولار، جلاییریلره** خیدمت ائدن **قاراقویونلولاری** آذربایجانین داها چوْخ شیمال حیصّه‌لرینه قوْودولار. بونلاردان یئنی طایفالار تؤره‌دی وَ آذربایجانین هر طرفینده اوْغوزلار حاکیم وَ اکثریتده اوْلماغا موفّق اوْلدولار».

بو سؤزلره یئکون وورراراق، بئله دئمک اوْلار: «یوخاریدا سایدیغیمیز **هون، بولغار، سابیْر، پئچه‌نک، کنگرلی، خَزر، آغاجری، اوْن ـ اوْغوز، ساری ـ اوْغوز وَ قیپچاق**... کیمی موْختلیف تۆرک ائللری‌نین میلادین ایلک یوْز ایللیکلریندن بری، خزر دنیزی‌نین شیمالیندان گله‌رَک **آران، شیروان** وَ داها شیمال بؤلوملرده آرازین اوْ تایی و بو تاییندا یئرلشمه‌لری ایله، ایلکین، آذربایجانین شیمال حیصّه‌سی میلادی ۸ ـ ۷ ـ نجی عصرلرینده کاملاً تۆرکلشمیش؛ وَ داها سوْنرا، آذربایجانین جنوب حیصّه‌سی، خزر دنیزی‌نین جنوبوندان گلن **سلجوق** تۆرکلری وَ **اوْغوز ـ اویغورلارین** (ایلخانلیلار زامانیندا موْغوللارلا بیرگه) گلمه‌لری ایله، بوْتؤولوکده، تۆرکلشمیش؛ وَ بو تۆرکلشمه امیر تیمور زامانیندا غربدن سوریّه، آنا دوْلو تۆرکلری‌نین، هابئله **قارا قوْیونلو** وَ **آغ قوْیونلولارین** آذربایجانا گلمه‌لری ایله، بوسبوتون تاماملانیب، هم ده اوْغوز رنگینی آلمیشدیر.[۳۱۳]

موْختلیف زامانلاردا، تۆرکلرین کوْتله‌لر حالیندا ایشتراکی ایله قورولموش، دوْرلو (جوْر به جوْر) تۆرک ـ دیللی کونفدراسیوْنلار (قبیله‌لر ـ بیرلشمه‌لری)، خزر دنیزی‌نین، ایلکین شیمال، وَ سوْنرالاری جنوبوندان (اوْنلارجا عصر اوّل)، گله‌رَک اوْلکه‌میزده یورد سالمیشلار... «خزرین شمالیندان گلن تۆرک ائللری‌نین لهجه‌لری، **قیپچاق** ـ دان باشقا **بولغار ـ هون ـ خزر** لهجه‌لری قروپونا داخیل اوْلوب سوْنرالار عموم آذربایجان تۆرکجه‌سی دئیه تانیلاجاق لهجه‌دَن بارز شکیلده فرقله‌نیرلر... بو گؤنه قَدر بو لهجه‌لرده هئچ بیر یازی تاپیلمامیشدیر.

عموم آذربایجان خالق تۆرکجه‌سی ایله یازیلی بدیعی آبیده و اثرلرین تاریخی ۱۳ ـ نجو میلادی عصردَن داها قدیمه گئتمز.[۳۱۴] شفاهی اثرلرین کؤکلری چوْخ داها اسکیلرده‌دیر.

---

[۳۱۳] ـ هینت، دوْکتور، جواد؛ «آذربایجانین تۆرکلشمه‌سی وَ آذری تۆرکجه‌نین تشکّولو»، ص. ۱۳ ـ ۵.

[۳۱۴] ـ عین صفحه ۱۳

مثلا «دده قورقود»دا چوٚخ اسکی حیات و عنعنه‌لرین ایزلرینی تاپماق چتین دگیلدیر. «دده قورقود» ـ و کئچندن سوٚنرا، ان اسکی یازیلی اثرلریمیز میلادی ۱۳ ـ نجو عصره عایددیر. بونون سببی ایران ـ آذربایجان وَ آنادوٚلویا گلن اوٚغوز توٚرکلری‌نین حاکیم طبقه‌سی، فارس دیل وَ ادبیّاتینا اوٚز دیللریندن آرتیق باغلی اوٚلمالاری و حکومت ائتدیکلری هر یئرده فارس دیلینی، یازی دیلی وَ رسمی دوٚولت دیلی سئچیب، فارس دیلینده یازیب (وَ یازدیریب) یاراتمالاری‌دیر. بو خوٚصوصدا بوٚتون غرب اوٚغوز قروپو، یعنی آنا دوٚلو، آذربایجان، توٚرکمن وَ خراسان توٚرکجه‌لرینین طالعی عینی اوٚلموشدور. آنا دوٚلو ـ عثمانلی توٚرکجه‌سینده ده بدیعی یازیلی اثرلرین تاریخی میلادی ۱۳ ـ نجو عصره قَدر گئجیکمیشدیر... آذربایجان توٚرکجه‌سینده یازیلمیش ایلک اثرلر، آنادوٚلوداکی چاغداش اثرلرله دیل باخیمیندان فرقلی ساییلماز؛ بو ایکی اوٚغوز لهجه‌سی‌نین فرقلنمه‌سی بیر ایکی عصر سوٚنرا (۱۵ ـ نجی عصرده) ظهور ائتمیشدیر.»[۳۱۵]

آذربایجان عموم خالق یازی دیلینده ادبی تجروبه‌لرین موفّقیّتلی باشلانغیجیندان بحث ائتمک سیٚراسی گلمیشکن، ایشین اوستاسیٚنا باش وورمامیز یئرینده اوٚلاجاقدیر؛ بونا گوٚره سوٚزو رحمتلی پروفسور احمد جعفر اوٚغلونا وئریریک[۳۱۶] وَ اوٚنون بو بابدا یازدیغی مقاله‌نین «باشلانغیج» قیسمیندن بیر نئچه کئچیدی گوٚزدن کئچیریریک:

۱۱ وَ ۱۲ ـ نجی عصرلرده توٚرکلرین مملکتی اوٚلان توٚرکیستان منطقه‌لرینده وَ ایسلام مدنیتی‌نین، هابئله فارس ادبیّاتی‌نین گوٚجلو تأثیری آلتیندا بیر توٚرک ادبیّاتی، داها دوٚغروسو **قاراخان** توٚرکلری‌نین ادبیّاتی یارادیلدیقدان سوٚنرا، ایرانین بعضی یئرلرینده ده بیر توٚرک ادبیّاتی (اوٚغوز ادبیّاتی)، ذوغ[۳۱۷] وئرمه‌گه = (جوجرمه‌گه) باشلادی. بیری بیریندن تاماميله فرقلی اوٚلان جوغرافی و میلّی شرایط نتیجه‌سینده، بو ایکی منطقه‌ده اوٚلان ادبیّات طبیعی اوٚلاراق فرقلی یوٚللاردا اینکیشاف ائتدیلر، چوٚنکی ۱۱ ـ نجی عصرین

---

[۳۱۵] ـ عین مقاله ـ دن قیسالداراق.

[۳۱۶] ـ جعفراوٚغلو، پروفسور احمد؛ ترجمه آقا عباسعلی جوادی، «آذربایجان ادبیاتی» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۸۹، نومره ۱ ـ ۷۲ صحیفه ۴۱ ـ ۴۶

[۳۱۷] ـ ذوغ بیتگی‌نین اصلی ساپاغی

سلجوقلو ایرانیندا ادبیّات، اینجه صنعت، و علملر ساحه‌سینده هله‌ده عرب، وَ خۆصوصاً فارس دیللری حاکیم ایدی. آمما بو دوروم (وضعیت)، آذربایجانین بعضی منطقه‌لری **خوارزمی‌لر، مۆغوللار وَ تیموری‌لر** طرفیندن آلیندیقدان سۆنرا دَییشدی، چۆنکو اۆنلار، ۱۲ ـ نجی عصرده چۆخ سایدا تۆرک طایفالاری‌نین همین بو منطقه‌لره کۆچورولمه‌سینه، بئله‌لیکله ده یئنی یئرلشمه‌لره وَ اسکیدن بری بورالاردا یاشایان تۆرک اهالیسی‌نین گۆجلنمه‌سینه سبب اۆلدولار. بو دَییشیکلیک علی‌الخۆصوص آذربایجانا دا حکم ائدَن ائلخانلیلار ایسلامی قبول ائتدیکدَن سۆنرا، آذربایجان دیاریندا تۆرک دیلینده ادبیّاتین یارانماسینا سۆن دَرَجه یاردیم گۆسترمیشدیلر. (بئله‌جه) آذربایجان تۆرک دیلی، فارسجانین قاباغینا چیخدی. خۆصوصاً، **ائلخانلیلارین** حاکیمیّتی مۆختلیف مدنیت وَ دیللرین ایشله‌دیلمه‌سینده بیر نۆع «تۆلئرانس» (خۆش گۆرمک)، تۆرک دیلی‌نین ده اۆزونو گۆستره بیلمه‌سینه، اعتبار قازانماسینا وَ تئزلیکله اۆلکه‌نین دیلی سَویه‌سینه یۆکسلمه‌سینه امکان یاراتمیشدیر. عرب دیلچیسی ابن ـ محنّا لۆغتینده، مۆغول، فارس وَ عرب دیللری ایله یاناشی، تۆرک دیلینی ده نظرده توتموش وَ اۆرادا آذربایجان تۆرکجه‌سینه مهّم یئر وئرمیشدیر. اۆ واقتین مکتبلرینده تدریس مقصدی ایله «حُسامی» طرفیندن قلمه آلینمیش «تحفه‌ی حُسام» آدلی منظوم فارسجا ـ تۆرکجه لۆغت ده آذربایجان تۆرکجه‌سی‌نین اهمیّتی‌نین باشقا بیر دلیلی‌دیر.[۳۱۸]

۱۳ ـ نجو عصرده، تۆرک ادبیّاتیندا بیر دۆنوش نقطه‌سی اۆلان آذری شعرلر یازان شاعیرلر ظهور ائتدی: **حَسَن اۆغلو، قاضی برهان‌الدّین وَ عمادالدّین نسیمی** اۆ جمله‌دندیرلر. اۆنلارین شعرلری آذربایجان تۆرکجه‌سینی ادبیّات دیلی سَویه‌سینه یۆکسلتدی. تۆرکجه‌ده حَسن اۆغلو، فارسجادا پورِ حَسن آدی ایله شعر یازان شاعیر آذربایجانین ایلک آدلیم شاعیری کیمی تانیلیر. اۆندان الیمیزده قالان تکجه شعر، شاعیرین قودرتی وَ دیلین اینسیجامینی اثباتا یئتر. اۆ، تۆرکجه شعرلرینده، شاعیرلرین عنعنه‌سینی پۆزوب، اۆزونو «پورحَسن» یوخ تۆرک سایاغی، «**حسن اۆغلو**» آدلاندیریبدیر.

---

[۳۱۸] ـ عین متن ص. ۴۲.

هله آذربایجانین ادبیّاتی‌نین باشلانغیجیندا، دئمه‌لی بیر اوْ قَدَر محصول وئرمه‌ین بیر اینکیشاف دؤورونده **قایصری** قاضیسی‌نین اوْغلو، **احمد برهان‌الدین** (۱۳۹۶ ـ ۱۳۴۵) شعرلری ایله آذربایجان توّرکجه‌سی‌نین خوّصوصیتلرینه دقّتی جلب ائتدی... حیاتی چوْخ دالغالی ایدی. نهایت اؤزونو سلطان اعلان ائدیب **سیواس وَ ارزینجانی** آلدی. آمما آغ قوْیونلولار طرفیندن اؤلدورولدو. اؤز دؤورونون گؤرکملی عالیمی اوْلان **قاضی برهان‌الدین** عرب و فارس دیللرینده یازدیغی بیر چوخ شعرله یاناشی، غزل، رباعی وَ توْیوقلا دوْلو اوْلان بیر توّرکجه دیوان دا یارادمیشدیر. شاعیر اؤزونو فارس عنعنه‌لریندن قورتارا بیلدیگی اوّچون اوْنون غزللری کلاسیک فوْرما باخمایاراق، خالق شعری کیمی سسله‌نیر.

۱۴ ـ نجو عصر، یاخین شرق، موّختلیف درویش فرقه‌لری‌نین فعالیت‌لری ایله چالخالانیردی. بو فرقه‌لردَن «حروفی»لر آذربایجان ادبیّاتی‌نین اینکشافیندا بؤیوک تأثیر گؤستردیلر. بو طریقت **فضل‌الله نعیمی** (۱۳۹۴ ـ ۱۳۴۰) آدلی تبریزلی بیر شاعیرین تشبّوثو ایله قورولدو. طریقت، شاعیری **عمادالدین نسیمی ـ نین** (۱۴۰۴ ـ ۱۳۶۹) اوْنا قوشولماسی ایله اهمیت قازاندی. شاعیر توّرک ادبیّاتی کلاسیک‌لری‌نین سئچکین سیمالاریندان بیری حساب اوْلونور. اوْ، اؤز شعرلری‌نین دیلینی، روحلو خالق دیلی‌نین بیان عنصرلرینی ایشلتمکله اؤزو یاراتمیشدیر. همین چرچیوه‌ده، اوْ عربجه‌دَن (و فارسجادان) گلن دَخیل کلمه‌لری، قدیم توّرک سؤزلری ایله عوض ائتمک تمایولونوده گؤسترمیشدی. نسیمی‌نین نوفوذو ساده‌جه آذربایجان ادبیّاتی ایله محدودلاشمادی، عثمانلی ادبیّاتینا دا تأثیر گؤستردی. **حبیبی**، **ختائی**، وَ **فضولی** کیمی بؤیوک شاعیرلرده اوْندان متأثّیر اوْلموشلار، بو بحثه، بؤیوک عالیم وَ شاعیر **انوار قاسمی** (اؤ ۱۴۳۴) ـ نی خاطیرلایاراق سوْن وئریریک.[۳۱۹]

---

۳۱۹ ـ عین متن ص، ۴۶ ـ ۴۲ .

سوْن سؤز

بیر عالیمدن نقل ائتدیگیمیز کیمی، «هر توٚرک دیللی توٚرکدور»؛ بو بئله ایسه، ایستر ایستەمز توٚرک سوْیو تاریخینی، توٚرک دیلی تاریخیندن آییرماق، زوْراکی وَ صوٚنعی (مصنوعی) اوْلار. بو گرچگی چوْخ اوٚلدَن باشا دوٚشَن توٚرکلوک مُخالیفلری‌نین، هر شئیدن اوٚل توٚرک دیلینه قَصد ائتمه‌لری ده بوراداان نشأت ائدیر. ایش بئله ایسه، توٚرکلره ده دیللری باره‌ده آییٖق وَ سایئق اوْلماق دوٚشَر. بونا گؤره یازیلاریمیزا سوْن وئرَرکَن ده، دیل وَ مدنیتیمیزین اهمیتینی بیر داها خاطیرلاتماق یئرینده وَ اویغون اوْلار.

الینده‌کی نعمتین، قَدرینی بیلنلر، اؤزگه‌نین سوٚفره آرتیقلارینا گؤز تیکمزلر. مالینی محافظه ائتمکده حاقلی ساییلان اینسان، اؤزلویونو قوْروماقلا مین دفعه داها حاقلیٖدیر. اؤزلوگوموزو هدف آلان هجوم، ایستر چیلپاق وَ قاباجا آچیٖق گؤرونومو ایله قارشیمیزا چیٖخسین، ایسترسه ده (اوْرخوندا گوٚل‌تیکین آبیده‌سینده‌کی یازیلارین ایفاده‌سی ایله) «شیرین سؤزله، یومشاق ایپکله آلدادیٖب... قبیله، اولوس وَ ائلیمیزی؛ بیزی، بیز اوْلاراق باریندیرماماق»[۳۲۰] اوٚچون، رنگارنگ پرده‌لر آرخاسیندا گیزلنسین؛ اوْنا قارشی قوْیماق وَ ماسکاسینی ییرتماق، متجاویزی روٚسوای ائتمک، ظالیمه مئیدان وئرمه‌مک، حقّدَن یانا، قانون وَ اخلاق دایره‌سینده مُدافعه‌ده بولونماق اوٚستون بیر وظیفه‌دیر. بونا گؤره حقّینی قوْرویان، کیملیگینه، وارلیغینا معنوی میراثیٖنا، صاحب چیٖخان اینسانلاری قیٖنایانلار، (شاعیر نامیق کمالین دئدیگی کیمی) ظولمون آشاغی‌لیٖق کؤمکچیسی وَ ظالیمین نؤکری ساییلمالیدیرلار:

مُعینی ظالیمین دوٚنیادا اربابِ دَنائتدیر،
کؤپکدیر ذؤوق آلان صیادِ بی‌انصافا خدمتدن!

بودور کی حقّین حقلی‌یه وئریلمه‌سی گره‌کَن فرصتده اؤز مدنیت (کوٚلتور) میراثینا صاحیب چیٖخماقدان داها طبیعی بیر شئی تصوّر اوْلونماز. هله علمین وَ فنّین ترقّیسی

---

[۳۲۰] ـ پروفسور محرم ارگین، اورحون آبیده‌لری، اؤگه ص. ۱۹.

نتیجه‌سینده ارتباطات (ing.Communication) گؤنون گرچگی حالینا گلدیگی بو زاماندا، کئچمیشین سهولرینی دۆزلتمک قطعی بیر ضرورتدیر.

دیلیمیزه وَ مدنیتیمیزه صاحیب چیخماق نه دئمکدیر؟ ساده‌جه‌سی: اوْنو قوْروماق وَ علاقه‌دار اوْلوب اینکیشاف ائتدیرمکدیر. دیلیمیزه صاحیب چیخماق، اوْنو سئومکدیر. اوْنون وَ سوْیوموزون حقیقی تاریخینی، وَ ماهیتینی اؤیرنمکدیر. اوْنو دَیرلندیره‌ره‌ک، هر گۆن بیر آز داها ایره‌لیلَمه‌سی اۆچون ایشله‌مکدیر. دیلیمیزه وَ مدنیتیمیزه صاحیب چیخماق وظیفه‌سینی تام ایفا ائده بیلمک اۆچون بیر نئچه نۆکته‌یه دیقّت ائتمه‌لی‌ییک:

۱. دیلیمیزی سئومه‌گین معناسی باشقا دیللره کین باغلاماق اوْنلاری سئومه‌مک دئییلدیر. عکسینه، نئجه‌کی بیزه، دیلیمیزی سئومه‌گیمیزله یاناشی مین ایل بوْیونجا قطران‌لار، نظامی‌لر، خاقانی‌لر فضولی‌لر، صائب‌لر وَ شهریارلار کیمی شاعیرلر یئتیشدیرمه‌گیمیزه وَ اوْنلارین یارادیجی دوهالاری سایه‌سینده فارسجانین اینکیشافی وَ اوجالماسیندا بؤیوک پاییمیز اوْلدوغونا کیمسه بیر سؤز دئیه بیلمز. بورادا بیرینجی وَ سوْنونجو شرط، بؤیوک **نوائی** ـ نین دئدیگی کیمی، هر حالدا اؤز دیلیمیزدن غفلت ائتمه‌مکدیر.

۲. «سِفاریشی» تاریخلرین شوبهه‌لی روایتلری یئرینه حقیقتلری اؤیرنمک. گیزله‌دیلمیش یا اؤته‌ری باخیلمیش، یاددان چیخاریلمیش، و یا آراشدیرمالاری لَهیمیزه اوْلان گرچکلری اؤرت ـ باسدیر ائدنلری ایفشا ائتمک. «سیفاریشی» مَعلوماتی یالانلایان تئوْریلری علمی دیقّتله گؤزدَن کئچیرمک. اونودمایاق کی، زامانیمیزدا شوْبهه گؤتورمه‌ین گئرچکلر ده واقتی ایله «ناغیل» تلّقی ائدیلیردیلر؛ میف (اسطوره)لرین بئله بیر پارا حقیقتلرین سنبوْلیک آچارلاری اوْلدوغونا شاهیدیک.

۳. باشقالاری‌نین آشاغیلیق حس‌لرینی بیزلره آشیلاماق کیمی «گؤز باغلاییجیلیق» ـ لارینا آلدانماییب، دیلیمیزی، مدنیتیمیزی، کیملیگیمیزی خلاصه اؤزوموزو خوْر[۳۲۱] گؤرمه‌ییب باشی اوجا یاشایاق. مثلا اوشاقلاریمیزا، اۆچ دۆرد «غرض مرضلی سیاستچی[۳۲۲] وَ

---

[۳۲۱] ـ اسگیک، گئری، خوار، آشاغی، دون

[۳۲۲] ـ شهریار بو نوْع «حوْقّابازلیق»لارا «سیاست» آدی وئرنلره اعتراضاً، ایهاملا دئمیشدیر: «یوْخسا منده بیر کسیله غرض یوْخ / سیاست آدلی، منده بیر مرض یوْخ!» حیدربابایا سلام! ۲، بند ۱۱۶.

اوْنلارین تقلیدچیسی، گوْلمه‌سینلر دئیه اوْنلاری آنا دیلیمیزین دادلی لایلالاریندان، شیرین ناغیللاریندان، آهنگلی سؤزلریندَن محروم قوْیمایاق.
مدنیت وَ دیلیمیزه صاحیب چیخماق اوْچون، علاقه، علم وَ تدبیر گرکدیر. مرحوم پروفسور دَمیرچی‌زاده ـ نین ۱۹۷۹ ـ دا چاپ اوْلموش «آذربایجانین ادبی دیلی‌نین تاریخی» کیتابی‌نین بیرینجی حیصّه‌سیندن بیر ایکی کئچیدی نقل ائده‌رَک، اوْخوجولارین، موْختلیف تئوریلردن معتدل نتیجه‌لر چیخارماقلاری‌نین آسان وَ فایدالی اوْلماسینی دیله‌ییریک:
«عموم ـ خالق آذربایجان یازی دیلی، ایشاره اوْلدوغو کیمی، موْختلیف طایفالار وَ ائللر دیللری‌نین، بیر نئچه‌سی‌نین، خوْصوصاً اوْغوز، قیْپچاقلارین دیللری‌نین اساسیْندا تقریباً میلادی ۷ ـ نجی تا ۱۰ ـ نجو عصرلر آراسیْندا شکل آلمیْش بیر دیلدیر کی، اؤز واحیدلر سیستمینه گؤره توْرک دیللری عایله‌سینه منسوبدور. محض بونا گؤره ده ایلک دؤورلردَن باشلایاراق بو دیل خوْصوصاً خزر دنیزی‌نین غرب، جنوب دایره‌سینده ایشله‌نیلن دیگر دیللر آراسیْندا گئنیش یاییلمیش توْرک دیللریندَن اوْلدوغو کیمی، توْرک دیلی یا دا توْرکی آدی ایله تانینمیشدیر.
بونا گؤره ده «آذربایجان توْرکجه‌سی» ایفاده‌سی تکجه بیر قبیله دیلی معناسیْنا دئییل، آذربایجاندا یاشامیْش موْختلیف قبیله یا طایفالارین، یعنی قدیم آذربایجانلیلارین موْختلیف دیللری معناسیْندا دا دئییل، محض میلاددان سوْنرا ۱۰ ـ ۷ ـ نجی عصرلر آراسیْندا تام حالدا فوْرمالاشمیْش بیر خالقیْن، یعنی آذربایجان خالقی‌نین واحد عمومی اوْنسیّت واسیطه‌سی اوْلان عموم خالق دیلی معناسیْندا باشا دوْشولن بیر آنلاییشیْن، ایفاده‌سی‌دیر.» بیزیم تدقیقات هدفیمیز مُشخّص معنادا آنلاشیْلان «عموم خالق آذربایجان دیلی (توْرکجه‌سی)» ـ دیر. اساس مؤوضوعموز ایسه، توْرک دیللری عایله‌سینده عموم خالق دیلی حالیندا فوْرمالاشماسی دؤوروندن بو گوْنه قَدَر اؤز فوْنئتیک سیستمی‌نین، لوْغت ترکیبی‌نین وَ قراماتیک (صرف و نحو) قورولوشونون اساسینی ساخلامیْش اوْلان

عموم خالق آذربایجان دیلی‌نین یوْکسک فوْرماسی ساییلان آذربایجان ادبی دیلی‌نین تاریخینه (بیر سطحی باخیْش) ـ دیر»[۳۲۳]

«عمومی دیلچیلیک ادبیّاتیندا **اورال ـ آلتای، توْرک، توران وَ آلتای** دیللری ایله تانیْنان دیللر عایله‌سی‌نین غرب قروپونا، (داها دوْغروسو) جنوب ـ غرب قروپونا، اوْغوز ـ قیْپچاق وَ یا اوْغوز آدلانان قروپونا داخیل ائدیلَن آذربایجان توْرکجه‌سی، نه ـ اینکی بو قروپ داخیلینده، حتّی بو عایله‌یه داخیل دیللر ایچریسینده هم عموم خالق دیلی کیمی، هم ده بو اساسدا داها اوّل فوْرمالاشمیش وَ تخمیناً مین ایله یاخین اینکیشاف یوْلونو کئچیرمیش زنگین، سلیس بیر ادبی دیلین وارثی‌دیر. محض بونا گؤره‌دیر کی، بو اوزون وَ مرکّب اینکیشاف یوْلونو تدقیق ائتمک ضروری اوْلدوغو قَدَر ده چتین‌دیر».[۳۲۴]

«آذربایجان دیلی‌نین تاریخینی، آیدیْنلاشدیرماق اوْچون ایستفاده ائدیلن یازیْلی آبیده‌لر سیْراسیندا، هر شئیدن اوّل، قدیم توْرک دیللی یازیلی آبیده‌لری، داها دوْغروسو قدیم کیتابه‌لری اَن مهم وَ بلاواسیطه علاقه‌دار منبع‌لر سیْراسیندا قید ائتمک لازیم گلیر. آذربایجانین دیلینی اؤیره‌نرکن ایستیفاده اوْلونان اساس یازیلی آبیده‌لرین ویا منبع‌لرین باشلیجالاری آشاغیداکی‌لاردان عبارتدیر:

اوْرخون وَ ینئی‌سئی کیتابه‌لری

اویغور یازیلاری،

بو آلفابِده‌کی مانیخئی (مانی‌چیلیک) یازیلاری (۶ ـ ۵ ـ نجی عصرلر) بودا دینی یازیلاری (۱۲ ـ ۹ ـ نجی عصرلر).

عرب الیفباسی ایله یازیلی سَنَدلر، (**قوتادغو بیلیک، هئیبه الحقایق، دیوان لغات‌الترک، کیتابِ دَده قوْرقود، ابن ـ محنّانیْن لوْغتی،** Codex comanicus[۳۲۵] وَ سایر.

***

[۳۲۳] ـ دمیرچی‌زاده؛ متنده آدی کئچن اثر، ص. ۱۶ ـ ۱۵.

[۳۲۴] ـ عین. ص. ۹۲.

[۳۲۵] ـ عین. ص. ۳۴ ـ ۳۲ ـ ۳۱.

بلله‌نن جیٛغیرلار، یاخیٛندا آچیٛلاجاق ایشلک یوٛللارین موٚژده‌سینی وئریر. آرتیٛق توٚرک‌شوٚناسلیٛغین تیٛخانیٛب[۳۲۶] قالدیغی توٚنئلین درینلیکلریندن آیدیٛنلیق گؤرسنمه‌یه باشلامیٛشدیر. ائله بیل، مین ـ ایللیک قارا دومانلار داغیٛلیر وَ دان یئری سؤکولور.

گؤز یومما گوٚنَشدَن
نه قَدَر نورو قارارسا
سؤنمز ابدی
هر گئجه‌نین بیر سوٛنو واردیر!

(سوٛن)

اینگتره، گریفّیدام،
یاغیٛشلی بیر گؤزَل یاز آخشامی،
جمعه ۲۵ نیسان ۱۹۹۷

۳۲۶ ـ داریسقانلیق، دارلیقدا سیٛخیلیب قالماق.

Həmid Nitqi(Nutki)

BAŞLANĞIC

Griffydam, İngirtere 1997

نیم نگاهی به زندگی پربار زنده یاد دکتر نطقی

پروفسور دکتر حمید نطقی در سال ۱۲۹۹هجری شمسی مطابق با ۱۱ سپتامبر ۱۹۲۰ میلادی در محله سرخاب تبریز دیده به جهان گشود. او، الفبای عربی و مقدمات دروس مکتب خانه و همچنین قرآن را در مکتب خانه اتحاد نوبر یاد میگیرد و سپس در مکتب خانه نجات مشغول تحصیل میگردد و همان زمان از شاگردان پیشرو و ممتاز این مکتب خانه بشمار می آید. او در سال ۱۳۱۲ شمسی، ۱۹۳۳ میلادی دوره مدرسه رشّدیه را باتمام میرساند و سپس در سال ۱۳۱۸ شمسی و ۱۹۳۹میلادی وارد دبیرستان فردوسی می شود و پنج سال بعد در تهران دانشکده حقوق را باتمام می رساند و برای اخذ تحصیلات عالی و دکترای حقوق رهسپار استانبول می شود و در سال ۱۳۲۹ هجری مطابق ۱۹۴۸میلادی به میهن خود ایران باز میگردد و خود را برای خدمت به هم میهنان عزیز در ایران (تهران) آماده میکند.

دکتر نطقی آثار قلمی فراوانی دارد. در تبریز مقالات متعدّدی در روزنامه های شاهین، سهند، و همچنین در تهران مقالات علمی مختلفی درباره مسائل گوناگون در روزنامه های پرچم، تجدّد، اقدام، اطلاعات، دماوند، خاورزمین، کانون، از ایشان بیادگار مانده است. دکتر نطقی در دوران دانشجویی و پس از آن مقالات بسیار با ارزشی مانند: مدیریت مناسبتهای بشری، مناسبات درسی و سیاسی در نشریات دانشگاهی، نوشته های اجتماعی و تاریخی، کتابهای درخواستی نشریات «(R.C.D)» ، مسئله زن در شعر فارسی و دهها مقاله علمی در مجلّات مختلف کشور مانند سخن و نگین، از ایشان منتشر میشود.

دکتر نطقی بیش از ده سال سردبیری مجلّه وزین وارلیق را بعهده داشت و اغلب سرمقاله ها در این سالها بقلم ایشان چاپ و منتشر میشد. در این مقالات درباره زبان شناسی، یازی قاپالاری در این کتابچه درباره الفبای لاتین، سیریلیک و عرب، حروف صدادار (مصوّت) قانون آهنگ بحث میشود. دکتر نطقی درباره زبان شناسی صدها مقاله ی مستدل و کم نظیر نوشته و درباره قانون آهنگ در زبان ترکی آذربایجانی بحث بسیار مستدلی کرده است.

دکتر نطقی علاوه بر آثار کم نظیر درباره ی موضوع های اجتماعی، ادبی، علمی و تخصّصی اشعار زیادی هم سروده که کتابهای هررنگ دن، آل یاناقلی بهاریمیز، که بی اندازه زیبا و بدیع هستند، نمونه کوچکی از آن اشعار میباشد.

زنده یاد دکتر حمید نطقی علاوه بر دانش کم نظیر در زمینه های مختلف علم و ادب، و کوشش بی مانند در عرصه های مختلف دانش بشری به تمام معنی انسان والائی بود.

قیمت: ۳۵۰۰ تومان